

A=10978

1,00

J. ADAMSON

AJALUGU II

**PROGÜMNAASIUMI
II KLASSI KURSUS**

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU TALLINN

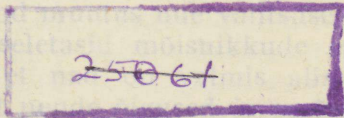
A-10978 II

J. ADAMSON

I. Vene aja algus.

AJALUGU II

PROGÜMNAASIUMI
II KLASSI KURSUS



KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“

TARTU

1938

TALLINN

J. ADAMSON

AJALUGU II

A-10978

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

160443

[Faint rectangular stamp]

к./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

O./ü. K. Mattieseni trükikoda, Tartu, 1938.

TARTU ÜLIKOOL RAAMATUKOGU

160443

I. Vene aja algus.

Eestlaste seisund Vene valitsuse alguses.

Põhjasõja tagajärjed. Meie kodumaa ajaloosse tõi Põhjasõda uue pöörde, mis on jätnud meie rahvas mälestusse sügavaid jälgi. Sõjakära lõppedes pakkus meie kodumaa kurba pilti. Kihelkondade kaupa olid talud ja mõisad hävitatud ja neist olid jäänud ainult varemed. Vastseliinast Põltsamaani pole kostnud koera haukumist, nagu räägib rahvasuu. Lisaks sõja hävitustööle mõllasid katk ja nälg. Need nõudsid palju rohkem inimohvreid kui sõda. Rahvasuu räägib, et pärast katku on mõnes kihelkonnas ainult üks kuni kaks inimest ellu jäänud. Teise inimese nägemine oli nii haruldane, et rõõmu pärast suudeldi üksteise jalajälgi.

Põllud olid jäänud juba sõja ajal sööti. Ei leidunud ka nüüd küllaldaselt inimesi, et neid uuesti üles harida. Polnud selleks ka vajalikke abinõusid, sest sõjas olid hävinud nii loomad, hooned kui ka tööriistad. Peale selle oli mitu ikaldusaastat. Nälgiv talurahvas elas viletsais hüttides või käis kodutute kerjustena maal ringi. Linnus polnud olund sugugi parem. Kõikjal oli hävitustöö kohutav — majad ahervaremeis ja elanikud vangidena Venesse viidud.

Säärast pilti pakkus meie kodumaa, kui 1721. a. tehti Vene ja Rootsi vahel Uusikaupunki rahuleping, mille järgi Eesti- ja Liivimaa läksid Vene valitsuse alla.

Mõisnikkude õiguste ja eesõiguste kinnitamine. Eestlaste seisund muutus uue valitsuse all palju halvemaks. Juba sõja ajal seletasid mõisnikkude esindajad Vene vägede juhatajale, et nad on valmis alistuma. Vene valitsus kinnitagu ainult nende õigused ja eesõigused. Kui Riia ja Tallinn langesid, täitis Peeter I nende soovid. Nii vabanesid mõisnikud nende poolt vihatud Rootsi võimu alt. Sellega oli muidugi kriips peale tõmmatud kõ gile rootsiaegsele uuendusile. Mõisnikel polnud suuri raskusi selle saavutamiseks. Vene valit-

sejad olid väga vastutulelikud, sest nad püüdsid võita mõisnikkude poolehoidu.

Mõisad, mis Rootsi kuninga Karl XI ajal olid riigi kätte võetud, anti mõisnikkudele tagasi. Ainult aadlil oli õigus omandada mõisu ja ainult neil oli õigus rentida kroonumõisu. Vene valitsus jättis meie kodumaal asjade lahendamise peamiselt aadli enda hooleks ega seganud palju nende tegevusse. Valitsusvõim läks jällegi täiesti kohaliku aadli kätte. Maapäev, mis koosnes ainult aadlikest, valis kõik tähtsamad ametnikud. Kohtu- ja politseivõim jäi ka endiselt aadlikele. Talupoegade karistamiseks anti kohalikule mõisnikule veel suuremad õigused. Kõik rootsiaegsed talupoegade kaitsemäärused tühistati. Vene ametnikke oli siin vähe ja nende tähtsus oli väike. Iga küsimuse otsustamisel pidid nad arvestama maapäeva arvamusi.

Pärisorjus süveneb ja orjused kasvavad. Talumaade kasutamise eest pidi talupoeg tegema mõisale tööd. Vakuraamatud, kuhu Rootsi ajal olid märgitud talupoegade kohustused mõisa vastu, kaotasid nüüd oma tähtsuse, sest neist normest kinnipidamine ei olnud mõisnikule enam sunduslik. Mõisnik määras oma tahte järgi talupojale teatava hulga jala- ja hobusepäevi, mida talupoeg pidi tegema aasta läbi. Seda nimetati korraliseks teoks. Peale selle vajas mõisnik suvisel tööajal — jüripäevast mihkclipäevani — kiiremate tööde jaoks veel lisatööjõudu, mida samuti pidi andma talupoeg. Seda nimetati abiteoks. Talupojal pidi moon omast käest olema, nii endale kui hobusele. Ka tuli tihti vooris käia. Veeti vilja ja viina, mida mõisnikud suurel hulgal valmistasid, Riiga, Tallinna ja mujale. Põhjatute teede puhul muutus veoorjus väga raskeks. Et viina talupoegadele kättesaadavaks teha, asutati hoolega kõrtse. Kõrtside kaudu voolasid needki vähesed kopikad, mis talupoeg enesele suure vaevaga suutis koguda, mõisniku taskuisse. Makse tasus talupoeg peamiselt loonus. Ta pidi viima mõisale vilja, linu, loomi, kanu, mune, hanesid, villu ja tegema veel mitmesuguseid riistu ning anumaid. Ka võeti talupojalt õigus mõisahärra peale kaebust tõsta. Nii ei andnud seadus talupojale enam kaitset mõisniku omavoli vastu nagu Rootsi ajal. Talupoeg oli oma naise ja lastega ning kogu varaga härra oma. Teda võidi kinkida, vahetada ja müüa. Talupoegi müüdi teistele mõisnikele, aga väga tavaline oli ka nende müük Venesse nekruteiks. Ka ei tohtinud ta naist võtta mõisavalitsuse loata. See oli mõisnikule tööjõu kaotuseks, kui

mõni tüdruk abiellus teise mõisa talupojaga. See keelati, kuid poisse sunniti naima just teiste mõisade tüdrukuid.

Orjused ja maksud olid juba Rootsi ajal suured. Nüüd kasvasid nad veel suuremaks. Põhjasõda oli mõisad ja külad hävitanud. Nüüd oli tarvis uusi ehitada. Pealegi hakkasid mõisnikud laiendama mõisa põlde. Sõja ajal möllas katk. Terved külad surid välja. Tühjaks jäänud maad võttis mõisnik endale ja asutas sinna karjamõisad. Järelejäänud talupojad pidid muidugi endisi kui ka uusi mõisamaid harima. Nii kasvas teopäevade arv alatasa. Vene aja alguses pidid mõisnikud siiski olema pisut ettevaatlikumad talupoegade koormamisega. Talupoegi oli vähe ja kui üks mõisnik neid väga halvasti kohtles, siis põgenesid nad teise juurde. Põgenikke võeti kõikjal meelsasti vastu, sest mõisus oli tööjõust suur puudus. Seadusega oli küll kindlaks määratud, et põgenenud talupojad tuleb omanikule välja anda; aga mõisnikud ei pidanud sellest kinni. Palju kasulikum oli talupoegi endale jätta ja nende tööjõudu oma huves kasutada. Oma põldude harimiseks jäi talupojal liiga vähe aega. Pidi ta ju kõigepealt mõisa põllud harima. Kehva harimise tagajärjel andis põld muidugi vähe saaki. Sellest pidi talupoeg pealegi osa mõisnikule andma. Sellega ei piirdu aga veelgi talupoja kohustuste hulk. Ta pidi ka pastoreile ja kõstreile tegu tegema, andmeid viima ja kirikuid ehitama. Muist ülesandeist tuleks veel mainida teede tegemist, sõjavägede küütimist, kindluste ehitamist jne. Olemasolevate andmete põhjal võime öelda, et pärisorjus võttis lõpliku kuju Vene ajal.

Eesti talupoja seisund muutus raskemaks kui kunagi enne. Sellega on seletatav talupoegade viha mõisnikkude vastu. Püüti vähemalt salaja mõisnikule kahju teha. Levis vargus, mida peeti koguni auasjaks. Mõnigi vihatud mõisnik tapeti salaja ja vahete-vahel süttisid mõne mõisa hooned nagu iseenesest. Tööd tehti laisalt ja nii hooletult kui võimalik, sest kasu läks kõik mõisnikule. Ka oma talu põllud jäeti tihti hooletusse. Enamasti toimus see neil juhtudel, kui talu maksud olid liiga kõrged ja kogu saak läks niikuinii ainult mõisale. Seegi väike saak müüdi sügisel ja raisati. Sageli joodi raha maha. Kevadel vara mindi juba mõisast abi otsima. Sealt saadi jällegi seemet ja vilja toiduks, sest mõisnik ei võinud oma tööjõudu lasta välja surra.

Rahvaharidus ja kirikuelu. Uue valitsuse all langes ka talurahva hariduslik tase. Rootsi ajal asutatud koolid olid sõjakeerises peaaegu täiesti hävinud. Maad, mis Rootsi ajal

olid määratud koolide ülalpidamiseks, võtsid mõisnikud endile. Koolide eest ei hoolitsetud enam. Neid oli väga vähe ja nad asusid akendeta suitsutaredes. 1713. a. oli Liivimaal 20 kihelkonna kohta ainult üks kool kolme õpilasega.

Üldise vaesuse tõttu pidid lapsed töötama nagu täiskasvanudki ega saanud aega koolis käia. Õpetajad olid ise vähese haridusega, mõned neist mõistsid vaevalt lugeda. Hiljemini hakkas kirik lugemisoskusele rohkem rõhku panema. Kõik armulauale tulijad pidid oskama lugeda. Lugemise õpetamine sai kõstri ülesandeks. Kindlaid kooliruumi polnud ja kõster käis õpetamas lapsi külast külla.

Möödus enne mitukümmend aastat, kui riigivalitsus hakkas hariduse eest hoolitsema ja nõudma mõisnikelt koolide asutamist. Nõuti trahviga ähvardades, et igas mõisas, mis üle 5 adramaa suur, olgu kool.

Mõisakooles õppimine oli sunduslik neile lastele, kellele vanemad polnud õpetanud lugemist ja katekismust. Paremamad õpilased võisid pääseda mõisniku või kirikhärra soovitusel kihelkonnakooli.

Ent riigivalitsuse nõuet koolide asutamiseks täitsid mõisnikud väga visalt. Nagu koolirevisjonid näitasid, polnud mitmes kihelkonnas veel ühtki kooli.

Kirikuelu oli samuti langenud. Kirikud olid enamasti lagunenud või täiesti hävinud. Nende ülesehitamine nõudis suurt vaeva ja toimus väga aeglaselt. Kirikuõpetajaid oli väga raske saada. Paljud neist polnud oma kõlvalu elu pärast sugugi kohased õpetajaiks. Seepärast jäi ametlik ristiusukirik rahvale üsna võõraks. Vaheseina kiriku ja rahva vahel suurendas veel seegi, et „kirikhärrad“ ei erinenud milleski mõisnikest. Nad valitsesid kirikumõisu ja kohtlesid oma pärisorje mitte väiksema karmusega kui mõisahärrad. Paljud neist ei tundnud küllaldaselt rahvakeelki. Talupojad võõrdusid kirikust ja endised paganausu kombed võtsid uuesti maad. Igal pool võis leida muistseid ohvripaiku.

Huvitava nähtusena tekkis XVIII sajandi esimesel poolel Eesti- ja Liivimaal vennastekoguduse liikumine. Selle liikumise mõju oli maarahvale väga suur. 1736. a. käis vennastekoguduse juht krahv N. L. v. Zinzenorf Liivi- ja Eestimaal, leides siin vaimustatud vastuvõttu. Talupoegi köitis vennastekoguduse tõeline kristlik vaim, kus ei tehtud vahet seisuste vahel, vaid tunti tõsiselt vennaarmastust ka põlatud orja vastu. Lihtne ja südamlilik pühakirja kuulutamine ära-

tas rõhutatud talupoegades sügavaid usulisi tundeid. Pärissorjad tundsid endid „vendade“ keskel inimestena.

Kuid kohalikele mõisnikele ei meeldinud vennastekoguduse tegevus ja nende õhutusel keelati 1743. a. vendade koosolekud. Nende palvemajad suleti ja osa juhte viidi vangi Venesse.

Talurahva-kirjandus. Ränk pärisorjus pidurdas igati talurahva vaimset arengut. Kirjaoskajate arv oli väga väike. Rahvale pakuti kirikukirjandust, sedagi väga piiratud kujul. Rahvahariduse seisukohalt oli tähtis piibli ilmumine 1739. a. „Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna“ muutus mõne aja pärast, kui kirjaoskajate arv veidi kasvas, üldiseks lugemisvaraks. Ilmliku sisuga raamatuid sel vaimupimedal ajajärgul ei ilmunudki, peale mõne raamatukese. Esimene eesti juturaamat, nn. „Hanso ja Mardi jut“, ilmus samal aastal, mil piibelgi. Ilmlikest lauludest oli varemini rahva seas tuttavaks saanud Käsü Hansu nutulaul Tartu linna hävitamisest venelaste poolt. 1731. a-st peale hakkas ilmuma järjekindlalt „Eesti-Ma Rahva Kalender“, mis kujunes tähtsamaks kirjatarkuse salveks. Ta sisaldas peale kalendriosa ilmasteateid ja ümberjutustisi piiblist. Hilisemais kalendreis ilmuvad ka väikesed jutujätkud, õpetused ja näpunäited tegelikuks eluks jm.

Enne talurahva priikslaskmist ilmus eestikeelseid kalendreid juba üsna rohkesti. Mõisnikel ja kirikuõpetajail kujunes kombeks kinkida neid oma teenijaile ja koguduseliikmeile.

Need tähtraamatud olid sisult väga kehvad ja paljudki nurisesid, et „naeroväärt luggemisi rahvale pakuti“.

Alles XVIII sajandi viimasel veerandil õppis rahvas otsima raamatuist vaimutoitu ja mõnusat ajaviidet. Selleks aitasid kaasa õpetliku ja moraliseeriva sisuga juturaamatud, mida kirjutasid rahva „rõmuks ja õppetuseks“ saksa soost haridustegelased. Jutte kirjutati selleks, et „nad meie Marahva moistust ja süddant selletaksid“. Mõnede saksa haritlaste eestikeelsed rahvaraamatud said suure menu osaliseks ja muutusid rahvale väga omaseiks. Nad härisid rahva mõistust tulusate õpetustega ja mõjustasid ta süddant ning ilukirjanduslikku meelt. Samuti mõned värsiraamatukesed, mis tollal välja anti, äratasid rahvas laialdast huvi. Paljud tollaegseist luuletisist on püsinud tänini rahva teadvuses. [Eriti suure menu saavutas Pärnu kirikuõpetaja J. H. Rosenplänter'i luulepõimik „Lillikessed“ (1814. a.),

mis sisaldas kaheksa luuletist lugemiseks ja laulmiseks pärisrahvale.]

Suurima menu saavutas tuntud rahvamehe Otto Wilhelm Masingu „Pühhapäva Vahheluggemised“, mis ilmus 1818. a. „See mõju, mida see raamat rahva seas tegi, oli väga suur. Igalt poolt sai Masing kiidukirjasid koolmeistritelt ja enam haritud talupoegadelt... Neist on näha, et tuimaks ja tänamatuks arvatud eestlane võib liigutatud olla ja tänugi küllalt näidata, kus ta seda näeb tõesti tarvilise olevat.“ O. W. Masingu raamat avardas lugejate silmaringi, jutustades kaugeist maist ja rahvaist. Raamat oma põnevate lugudega oli rahva seas väga loetav. Leidus küllalt neid, kes lugemise selgeks õppisid, et lugeda säärast raamatut.

Põlatud maarahvas õppis vähehaaval lugema. Lugemisega värskendas ta oma vaimujõudu raskeil orjusaastail, et jõuda rahvuslikule ärkamisele.

1. Iseloomusta meie maa olundit peale Põhjasõda! 2. Miks aitasid mõisnikud kaasa kodumaa Vene alla minekule? 3. Kuidas suhtus Vene valitsus mõisnikkude soovesse? 4. Kuidas korraldati maa valitsemist? 5. Miks suurendati peale Põhjasõda talupoegade kohustusi? 6. Missugust tegu nimetati korraliseks, missugust abiteoks? 7. Missugune kohustus oli talupoegadele eriti raske ja miks? 8. Mida nõuti maksudeks? 9. Mida tead talupoegade õigusist? 10. Mis pidurdas koormiste kasvu Vene aja alguses? 11. Missugused kohustused olid talupojal veel, mis mõisale kuulusid? 12. Kuidas suhtusid talupojad aadlikesse? 13. Miks polnud talupojad hoolikamad oma põldude harimisel? 14. Milles avaldus kooliolude langus? 15. Millised olid kirikuolud Vene aja alguses? 16. Missugune usuliikumine levis XVIII sajandi esimesel poolel? 17. Millal ilmus esimene eestikeelne piibel? 18. Missugused raamatud olid vaimutoiduks eesti pärisorjadele? Missugune raamat leidis suurimat poolehoidu XIX sajandi alguses?

II. Euroopa sündmusi XVIII sajandil.

1. Vana kord. Valgustatud ainuvalitsus. Suur Prantsuse revolutsioon.

Vana kord. Lääne-Euroopa riiges valitses samal ajal nn. vana kord, mida iseloomustas ainuvalitsus ehk absolutism. Võim oli riigis kuninga käes, kes valitses riiki oma ametnikkudega, keda ta ise nimetas. Rahvas jagunes seisusisse: vaimulik, aadli- ja kolmas seisus. Kaks esimest olid maksuvabad ja paljude eesõigustega — näit. pääsesid nad riigiameteisse. Kolmanda seisuse, millesse kuulusid linnakodanikud ja talupojad, tähtsus oli väga väike. Oma olundi parandamiseks oli neil raske midagi ette võtta. Isegi vähima ülekohtu puhul ei aidanud õiguseotsingud kohtu kaudu, sest kohus oli kulkas ja aeglane ning sageli müüdav; õigus mõisteti sellele, kes suutis enam maksta.

Kodanikel puudusid usu-, trüki- ja sõnavabadus. Ränk karistus tabas igauht, kes julges arvustada kuningat, riigimehi ja kogu vana korda. Vana kord oma ainuvalitsuse ja aadli- ning vaimuliku seisuse võimutsemisega takistas rahva ainelist ning vaimset arengut.

Selle vastu hakkasid XVIII s. võitlema üksikud kirjanikud, kes nõudsid õigust ja inimlikke seadusi, usulise tagakiusamise asemele täielikku ususalivust, ebausku kaotamist rahva valgustamise teel jne. Ühe sõnaga — nad soovisid vana korra asemele uut korda, mis annaks rahvale rohkem õigusi ja parandaks rahva elu. Seepärast hüütakse XVIII s. ka valgustusaajaks. Tekkis uus vool kirjanduses ja vaimuelus, mille sihiks oli vabastada inimesi vaimsest pimedusest, korraldada ja süvendada rahvaharidust, teha kõik inimesed üheõiguslikeks. Rahvale pidi võimaldatama osavõttu riigivalitsemisest. Sellest pidid osa võtma kõik seisused üheväärselt.

Valgustatud ainuvalitsus ehk absolutism. Valgustusajandi ideede järgi hakkasid käima mitmed tolleaegsed

valitsejad ja riigimehed. Näit. Austria keiser Joseph II kaotas pärisorjuse oma riigis, pani kehtima ususalivuse, makstustas aadliseisuse, korraldas rahvaharidust jne.

Valgustatud ainuvalitsejate hulka kuulus ka Katariina II, Vene valitseja. Ta asutas koole ja püüdis levitada rahvaharidust. Samuti hoolitses ta rahva tervishoiu eest. Näit. võttis ta tarvitusele rõugepaneku ja laskis seda esimeseks endale teha, et anda eeskuju teistele. Edasi andis ta käsu, et igas linnas olgu apteek ja 2 arsti, — üks linna, teine kreisi jaoks. Ta pidas tähtsaks rahvahariduse edendamist, pooldas täielikku usuvabadust ja rahva üheõiguslust seaduste ees. Ta püüdis ka riigivalitsemist korraldada vastavalt valgustusaja nõudeile. See ei läinud aga korda mõisnikkude vastuseisu tõttu.

Hoolimata üksikute valgustatud ainuvalitsejate uuendustist kasvas rahulolematust vana korraga kõikjal. Eriti suureks paisus see Prantsusmaal, kus oli kuninga ja aadli võim väga tugev. A. 1789 puhkes seal revolutsioon, millel oli väga suur mõju kogu Euroopale. Kuningas heideti troonilt ja Prantsusmaal kuulutati välja vabariik, kus kõik rahvakihid pidid olema vabad ja üheõiguslikud. Teostati põhjalikud uuendused Prantsusmaa poliitilises ja ühiskondlikus korras.

Prantsuse revolutsioon äratas kõigis Euroopa rahvais, kes elasid ainuvalitsusliku korra all, tormilist vaimustust. Ta alustas uue ajajärgu, mida iseloomustavad ainuvalitsuse ja seisusliku korra järk-järguline kokkuvarisemine ja kodanluse võimulepääs ühiskondlikus elus.

1. Mis iseloomustab vana korda? 2. Missuguseisse seisusisse jagunes rahvas? 3. Mis põhjustas kolmanda seisuse rahulolematust? 4. Miks hüütakse XVIII sajandit valgustusajaks? 5. Millised olid valgustussajandi ideed? 6. Nimeta mõningad valgustatud ainuvalitsejad! 7. Kuidas püüdsid nad parandada rahva olundit? 8. Missuguste tagajärgedega? 9. Mis oli nurjumise põhjuseks? 10. Missugune sündmus toimus a. 1789 Prantsusmaal? 11. Missugused tagajärjed olid Prantsuse revolutsioonil?

2. Soome alistamine Venele.

Rootsi-Vene võitlused 1710—1721. Nagu Eestimaa, nii kannatas ka Soome (kõiki Põhjasõja koledusi. Aastail 1710—1721 vallutasid venelased suurema osa Ida- ja Lõuna-Soomest. Vene väed rüüstasid ja põletasid sealgi külasid ning venelased jäid vallutatud aladele tegelikult peremeesteks, kuni Uusikaupunki rahulepinguga Rootsi ametlikult loobus Vene kasuks suurest osast Karjalast ühes Viiburi linnaga, samuti ka Käkisalmi ja Sortavala linnaga. Venele allutatud aladest

moodustati eri kubermang, kus alamatel ametikohtadel olid kohaliku päritoluga isikud, aga juhtivatel kohtadel asusid venelased ja sakslased. Sakslased olid enamalt jaolt pärit Baltimailt. Seega allus Soome nüüd kahele riigile, mis olid teineteisele vaenlikud. Sellepärast kutsutakse Soomes seda aega suure vaenu ajaks.

Rootsi võimu lõppajastu 1721—1809. Rahu ei kestnud Vene ja Rootsi vahel kaua. 1741—1743 sõiditi Soome alade pärast jällegi veriselt. Rootsi oli sunnitud tagasi astuma oma aladest Soomes kuni Kymi jõeni. Nüüd hakkas Rootsi valitsus rohkem hoolitsema selle ala eest, mis temale Soomes oli veel jäänud. Uus sõda Vene ja Rootsi vahel, mis puhkes 1788, tekitas lahkhelisid Soome ohvitseride hulgas. Osa soome päritoluga ohvitseride lõi nn. Anjala liidu, mille sihiks oli Soomet teha iseseisvaks riigiks Vene kaitse all, mis siiski ei õnnestunud. 1790 tehti rahu, aga 1808. a. tekkis jällegi sõda, mis lõppes 1809. a. Hamina rahuga. Soome läks nüüd täielikult Vene valitsuse alla.

Soomele jäi oma valitsus. Kõrgema võimu kandjaks oli siin valitsusnõukogu, mida hiljemini kutsuti senaatsiks. Vene võimu esindajaks oli siin Vene kindralkuberner. Soome asjade tegelikuks juhtijaks olid Peterburis eriline riigisekretär ja Soome asjade komitee, mille juhiks sai Armfelt. Maapäev, mis küll keisri poolt lubati kokku kutsuda, jäi mitmeks aastakümneks kokku kutsumata. Maad valitsesid kitsa silmaringiga ja tegelikke tarvidusi mitte arvesse võtvad ametnikud.

Varemini Venele alistatud Soome alad ühendati muu Soomega ja moodustasid nüüd Soome suurvürstkonna. Aleksander I ajal oli rahvas üldiselt rahul Vene valitsusega, sest see oli vabameelne ja heatahtlik valitseja. Hiljemini aga muutus olund teissuguseks.

1. Missugused olid Põhjasõja tagajärjed Soomes 1710—1714? 2. Missugused alad vallutas Vene ja millal läksid need ametlikult Vene valitsuse alla? 3. Kuidas kutsutakse aega, mil Soome oli kahe riigi vahel jaotatud? 4. Millal tekkisid uued võitlused ja mis oli nende tagajärg? 5. Mis oli Anjala liit? 6. Missuguse rahuga läks kogu Soome Vene valitsuse alla? 7. Kuidas korraldati valitsus Soomes? 8. Kes oli Soome asjade komitee juht Peterburis? 9. Kuidas suhtus rahvas uude olundisse?

III. Pärisorjuse kaotamine Eestis.

1. Valgustusaja ideed tungivad meie kodumaale.

Katsed parandada talurahva olundit. Valgustusaja ideed tungisid üle kogu Euroopa ja väljapoolegi. Igas Euroopa riigis leidis kirjanikke, kes said uute ideede vaimustatud levitajaks. Nagu eespool juba öeldud, leidis ka valitsejaid, kes tahtsid valitsemist korraldada nii, nagu valgustusaja kirjanikud soovitasid.

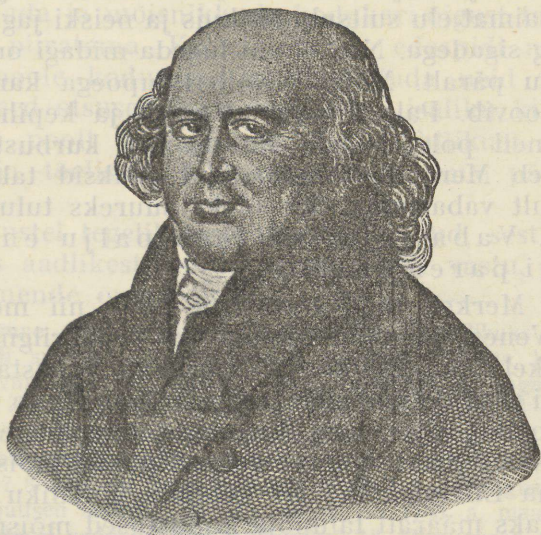
Katariina II oli vabameelne valitseja ja soovis teostada mitmeid uuendusi valgustusaja ideede kohaselt. Ta tegi isiklikult reisu meie kodumaale ja pani siin tähele talupoegade viletsat olundit, halbu haridusolusid jne. Nagu eespool kuulsime, ei õnnestunud Katariinal uuenduste läbiviimine Venes. Baltimail lootis ta teha seda tagajärjekamalt, sest siin võis arvestada linnakodanikkude ja paljude vaimulikkude abi. Linnakodanikkude ja aadli vahel kestsid kogu aeg tülid aadli eesõiguste pärast. Katariina II algatus oli linnakodanikele teretulnud ja nad hakkasid seda väga innukalt toetama. Vaimulikud olid tagasihoidlikumad. Paljudel neist olid kirikumõisad ja seetõttu oli neil sageli kasulikum hoiduda mõisnikkude poole. Küll aga leidis neidki vaimulikke, kes olles tülis kohalikkude mõisnikkudega, astusid välja talupoegade kaitseks. Üks selliseid oli Torma õpetaja Johann Georg Eisen v. Schwarzenberg. Juba 1753. a. hakkas ta mõtlema pärisorjuse kaotamisest. Talupoegade sissetulekute suurendamiseks õhutas ta neid aiapidamisele, andes trükki esimese aiatöö õpperaamatu.

Peterburis käies lõi ta sidemed keisrikojaga ja mõjustas Katariina II katsetada Liivimaal uuenduste läbiviimisega.

Katariina II ettepanekul kirjutas J. G. Eisen von Schwarzenberg kirjelduse talupoegade seisundist Liivimaal. See ilmus 1764. a. pealkirjaga „Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldus Liivi

maal sisseseatud pärisorjusest“. See oli esimene valgustusmeelne kirjutus, kuid avaldas kahjuks rüütelkonnale vähe mõju. Tema tähtsus oli aga siiski küllalt suur. See sai eeskujuks teistele samalaadsele kirjutisile, mis aitasid küsimust hoida päevakorras, hoolimata rüütelkonna vastupanust. Neis raamatuis seletati, et meie talupoegade seisund on raskem kui kuski mujal. Kõigi viletsuste põhjus olevat pärisorjus.

Laiuse kirikuõpetaja Heinrich Johann v. Jannau kirjutas raamatu Liivi- ja Eestimaa talupoegade iseloomust ja



Garlieb Merkel.

pärisorjuse ajaloost. Tema arvates talupoja halvad omadused ja pahed, mille üle palju kaevatakse, pole loomupärased. Nad on tekkinud pärisorjuse õigusetuse tagajärjel. Kui talupojale kindlustada õigused ja kultuur, siis kaovad tema pahed iseenesest ja ta head omadused ning võimed hakkavad kiiresti arenema. Ta soovitas kindlustada talupojale tema eluaseme, kindlaks määrata vakuraamatuis tema kohustused mõisa vastu, avaldada rahvakeeles kõik talurahvaseadused ja korraldused selgel kujul, sisse seada kohtulik järelevalve nende elukorra üle, rohkem hoolt kanda koolide eest jne. Ometi ei soovita Jannau pärisorjuse kaotamist, sest harimatu talupoeg kasutaks oma vabadust halvasti ja muutuks õnnetuks.

Väga suurt mõju avaldas oma kirjutistega Garlieb Merkel. Ta oli õpetaja poeg ja pidas ühes mõisas Lätimaal kodu-kooliõpetaja ametit. Juba noorena hakkas ta lugema tähtsate meeste kirjatöid. Nende mõjul sai temast tuliseim pärisorjuse vastane ja vabaduse kaitseja. Ta küsis ühes oma töös: „Missugused olid lätlased ja eestlased ning missugus- teks on nad saanud?“ Nad olid XII sajandil vabad, jõukad ja haritud rahvad. Ootamatult langesid kiriku kaitse all neile röövleina kallale saksa rüütlid, uputasid verega üle kogu Liivimaa ja orjastasid siinsed rahvad. Orjad peavad elama viletsaimat elu suitsuhurtsikuis ja neiski jagama ruumi kanade ning sigadega. Nad ei või lugeda midagi omaks. Kõik on mõisniku päralt. Mõisnik võib talupoega karistada nii- palju kui soovib. Paljud surevad vitša- ja kepihoopide all. Kaitsejaid neil pole. Nende elu on täis kurbust ja piina, Lõpuks ütleb Merkel, et mõisnikud peaksid talupojad ise vabatahtlikult vabastama. See oleks suureks tuluks mõisni- kele endile. Vaba inimene teeb palju enam tööd ja pealegi paremat tööd.

Garlieb Merkeli tööd loeti igal pool, nii meil kui ka Saksas ja Venes. Ta tööd lugesid ka Vene riigimehed. Nii mõjus Merkel suuresti kaasa talurahva vabastamisele.

Kuid asi ei nihkunud siiski paigast. J. G. Eisen v. Schwarzenberg soovitas oma töös katsetada uuendustega esialgu mõnes üksikus mõisas. Omal algatusel panigi mõisnik K. Fr. Schoulz oma Liivimaa mõisas kehtima kohaliku eraõiguse, milles kindlaks määrati talupoja kohustused mõisniku vastu. Ta laskis oma eraseaduse ka trükkida, et teised mõisnikud võiksid seda eeskujuks võtta. Schoulz'i lootused osutusid petlikeks. Alles paarikümne aasta pärast leidis temale üksikuid järeletegijaid Eestimaal¹.

Tähtsam samm astuti Katariina II poolt. Ta laskis kind- ralkuberner George Browne'i kaudu teatada 1765. a. Liivimaa maapäevale kokkutulnud aadlile, et keisrinna on otsustanud piiri panna säärasele rõhumisele. Eriti nõudis ta mõisnikkude kodukari-õiguse piiramist. „Väikesimat üles- astumist karistatakse 10 paari vitstega, millega ei lööda seadus-liku eeskirja kohaselt ainult kolm korda iga paariga, vaid niikaua kui vitstest on säilinud ainult kontsud, ja nahk ning

¹ Vigalas parun Üxküll, Aäsmäe mõisas parun Toll ja Allikul ning Ravakülas parun Stackelberg. Vabameelseim neist oli parun Tolli era- õigus.

liha maha langevad. Kuude ja nädalate viisi, sageli suurima pakase käes, peetakse talupoegi kinni aitades, raudades ja pakkudes, vee ja leiva peal.“ Kogu maapäeval oli kindral-kuberneri ainukeseks pooldajaks Schoultz. Alles siis, kui Browne ähvardas vastupanust teatada keisrinnale, kes siis uuendused mõisnikelt nõu küsimata kehtima paneks, muutusid mõisnikud leplikumaks.

Browne'i ettepanekul maapäev tunnustas talupoegade omandiõigust vallasvarale, s. t. põllutööriistadele, loomadele, rahale, majakraamile jne. Teokohustusi ei tohi tulevikus suurendada ja mõisnikkude kodukari-õigust talupoegade suhtes pidi piiratama. Ka ei tohtivat edaspidi müüa talupoegi väljapoole kodumaad ega lahutada neid perekonna liikmeist. Need otsused tehti teatavaks „isaliku kingitusena“ rüütelkonna poolt väljaantuna „vabatahtlikust kristlikust liigutusest ja tõelisest inimarmastusest oma pärisalamate vastu“.

Neil otsustel tegelikku tähtsust ei olnud, sest maapäev, mis koosnes aadlikest, võttis otsused küll vastu, aga täideviimine jäi nende oma asjaks.

1. Missugune Vene valitseja muutus tähelepanelikuks meie talupoegade olundi suhtes? 2. Missuguseilt seisusilt võis ta loota toetust uuenduste läbiviimiseks? 3. Millest olenes vaimulikkude tagasihoidlikkus? 4. Mis suhtes on J. G. Eiseni tegevus tähelepanuväärt? 5. Mida arvas H. J. v. Jannau Liivi- ja Eestimaa talupoegade iseloomust? 6. Millised olid tema parandusettepanekud pärisorjuse õigusetuse kaotamiseks? 7. Kes oli Garlieb Merkel? 8. Mis oli tema kirjutiste sihiks? 9. Missugust mõju avaldasid need kirjutised aadlile? 10. Mis suhtes on 1765. a. maapäev tähtis? 11. Kuidas muutusid aadlikud järeleandlikuks? 12. Missugused otsused võeti maapäeval vastu? 13. Kas need hakkasid kehtima?

2. Talurahva vabastamine.

Keiser nõuab talupoegade olundi parandamist. 1804. a. seadus. Kui Aleksander I 1801. a. troonile astus, algas uuenduste aeg. Noor keiser oli vabaduspüüete pooldaja. Ta püüdis suurendada riigi võimu ja kärpida mõisnikkude suuri õigusi. Ta oli palju vähem järeleandlik kui ta vanaema Katariina II. Lugeses G. Merkeli teost sattus ta selle mõju alla. Ta nõudis, et parandataks talurahva olundit või antaks talle priiust. Juba Katariina II ajal oli Vene riigivõimu mõju Baltimaal tunduvalt suurenenud. Nüüd olid mõisnikud muutunud veelgi järeleandlikumaks, sest nende majanduslik olund oli halvenenud. Nad lootsid noorelt keisrilt Eestimaa krediitkassa toetamist ega tahtnud teda talupoegade küsi-

musega pahandada. Ka oli kasvanud tolecks ajaks vabameelsete mõisnikkude arv. Üks neist, Friedrich von Sivers, kes oli keisriga tuttav, pöördus viimase poole ja palus talurahva olundi parandamist. Keiser oli sellega nõus, sest talurahva meeleolu muutus õige rahutuks.

Aastal 1802 ilmus Eestimaal talurahvaseadus. See oli aga rohkem aadli poolt uuenduste lubamine kui otsene seadus. Et see algas sõnaga „Iggaüks“, siis tuntaksegi seda sama nime all.

Selles lubati parandada talupoegade olundit, kui nad oma kohuseid korralikult täidavad. Talupoegadele lubati endasoetatud vallasvara kohta omandiõigus ja talukoha kohta põline kasutamisoigus. Mõisnikud lasksid paista, nagu oleks see seadus tulnud mõisnikkude armust ja heasoovlikkusest. Üldse oli seadus väga puudulik. Talupoegade müüki ilma maata ei keelatud ära ja ka kohustused mõisa vastu jäid kindlaks määramata. Tegelikku tähtsust see seadus ei omanud, oli aga siiski teatavaks edusammuks.



Aleksander I.

Hoopis parem oli 1804. a. Liivimaal antud talurahvaseadus. Talupoega ei tohtinud müüa ilma maata ega olnud mõisnikul luba talu-

poega ilma põhjuseta talust välja ajada. Talupoegadele kindlustati täielik omandiõigus nii vallasvara kui ka kinnisvara kohta. Talu suhtes jäi talupoegadele pärandatav kasutamisoigus. Talude kohustused mõisade vastu määrati kindlaks maa suuruse ja põllupinna headuse järgi. Talumaa hindamiseks ja mõõtmiseks moodustati vastav komisjon, mis pidi oma töö viima lõpule 14 aastaga. Kohustused kanti vakuraamatuisse. Taluperemehed jäid vabaks mõisniku kodukariõiguse alt ja väeteenistusest. Kui need nõuded esitati Liivimaa maapäevale, tõusid suured vaidlused ja äge pahameeletorm. Väideti, et Eestimaa mõisnikud on läbi viinud ainult mõningad väikesed uuendused ja saanud tasuks selle eest suure toetuslaenu. Nemad aga peavad ohverdama oma sissetuleku peaaegu mitte millegi eest. Vaidlused läksid ägedaks. Raske oli aga maapäeval keisri tahet mitte arvestada.

Lõpuks saadi asjast seega üle, et talude suurust ei arvestatud mitte ainult põllupinna, vaid ka heinamaa järgi. Nii saadi ikkagi tõsta talupoegade koormisi. Liivimaa talurahvaseadus kinnitati 1804. a. Seega oli talupoja olund Liivimaal uue seadusega märksa parem kui Eestimaal.

Uue seaduse kehtimapanekul tuli kõik talumaad mõõta ja hinnata. Selleks moodustati komisjonid. Mõisnikud püüdsid talupoegade maid suuremaina üles anda, et sel teel suurendada nende koormisi. Talupoegi ähvardati peksu ja karistusega ja nii tunnistasid need ise ka sageli valet. Väga mitmes kohas anti hindamiskomisjoni liikmeile altkäemaksu. Talupojad lootsid koormiste kergendust, aga asi muutus sageli vastupidiseks. Paberil oli seadus paljutootav, kuid tegelikult „oli ta nagu lõõtspill, mida mõisnik oma tahte järgi kokku ja lahti tõmbas“.

Ka Eestimaa aadel pidi parandusi ette võtma oma 1802. a. talurahvaseaduses „Iggauks“. Ägedate vaidluste järel võttis Eestimaa maapäev 1804. a. vastu uue talurahvaseaduse. See seadus avaldati eesti keeles kahes osas: „Eestima Tallorahva Seadus“ ja „Eestima Tallorahva Kohto-Seadus ehk Valla-kohto Kasso-ramat“. Parandusist hoolimata oli uue seaduse sisu palju tagasihoidlikum ja vähem lubav. Talupoeg jäi endiselt maa külge kinnitatuks. Talle kindlustati õigus vallasvara omandada ja mõisahärra peale kaevata. Kinnisvara omandamise õigust talupojale ei antud. Tema väljatõstmine talust jäi endiselt lubatuks. Mõisniku kodukari-õigust piirati 30 kepihoobini. Talukoormised olid määratud kindlaks vakuraamatuis, kuid selles kõrguses, nagu nad olid kujunenud tegelikus elus. Nende ümberhindamist lubati aga ainult siis, kui talupojad esinevad põhjendatud soovidega. Ka hindamise alused olid väga ebamäärased, seetõttu ei läinud talukoormiste täitmine põrmugi kergemaks.

1816. a. ja 1819. a. talurahvaseadus. Nii Eesti- kui ka Liivimaal pandi suuri lootusi uutele seadustele. Aga varsti pettusid talupojad, kui sai teatavaks nende seaduste sisu. Seaduse kehtimapanekul tekkis rahutusi talupoegade hulgas. Ka mõisnikud polnud rahul. Neile tundusid uued seadused kammitsaina. Riigivalitsuski pidas uut seadust, eriti Eestimaal, puudulikuks. Talupojad ise öelnud uute seaduste kohta, et see on „vana hobune uue sadulaga“. Nii ei olnud õieti keegi rahul uute seadustega ja valitsus hakkas rohkem kontrollima aadli tegevust. Vene siseminister laskiski välja töötada uue seaduse, mis esitati 1810. a. Eestimaa maapäevale.

Aadli hulgas tekitas see suurt ärevust, sest eelmissigi uuendusi peeti suureks kitsenduseks. Ent kõigile oli selge, et keiser oma nõudest ei tagane. Nii oli tarvis otsida võimalusi, kuidas võimalikult väheste oma õiguste kärpimistega toime tulla.

Mõisnikud hakkasid ise otsima väljapääsu, kartes, et muidu valitsus võtab seaduse algatuse endale, mis võib osutada mõisnikele kahjulikuks. Samal ajal muutsid oma seisukohta ka vabameelsemad mõisnikud. Nad nõudsid, et talupoeg vabastataks täielikult, kuid maata. Nende eestvõitlejaks sai Liivimaal Samson von Himmelstierna. Ta oli õppinud välismaal ja muutunud seal talurahva priiuse pooldajaks. Talupojad olid vabastatud juba mitmes riigis. Prantsusmaal oli revolutsioon vabastanud jäädavalt sealseid talupojad maksudest ja muist kohustusist mõisniku vastu ning andnud neile maadki. Preisid vabastati ainult osa talupoegi maaga. Poolas said talupojad isikliku priiuse, kuid maata. Meie maa mõisnikest oli suur enamik selle poolt, et rahvale antaks isiklik priiuse. Selle eest nõudsid nad aga väga suurt tasu: rahvas pidi saama küll priiks, maa aga pidi jääma mõisnikele. Nii toimuski. Tallinnamaal saabus vabastamine varemini kui Liivimaal. Kui valitsus nõudis kindlalt orjuste vähendamist ja kindlaksmääramist ning maade hindamist, siis otsustasid mõisnikud 1811. a. talupojad priiks lasta. Asuti vabastamis-seaduse väljatöötamisele. Oli viimane valmis, siis kinnitati see keiser Aleksander I poolt 1816. a. Eestimaa talurahva-seaduse nime all. Liivimaal toimus talurahva vabastamine paar aastat hiljem. Siin otsustas 1818. a. mõisnikkude maapäev talupojad vabastada. Kui komisjon oli talurahva vabastamise seaduse välja töötanud, kinnitati see keisri poolt 7. aprillil 1819. a. Need seadused sündisid välise surve mõjul. Aadel püüdis neid kohastada selliseiks, et nad oleksid temale vähem kahjulikud. Talupoeg pidi tooma suure ohvri oma priiuse eest — tal ei olnud enam mingit õigust maale. Mõisnik võis nüüd jälle maa eest nõuda koormisi oma tahte järgi, võis talumaid mõisastada jne.

Talurahva vabastamine kuulutatatakse välja. Rahva meelepaha. Priikslaskmine kuulutati Liivimaal välja aasta hiljem, 1820. a. See toimus pidulikult kirikuis — kõigepealt Riias, kus elas kindralkuberner, ja varsti peale seda ka maakirikuis. Igal pool kaunistati kirikuid. Koori-äärtele ja pingi-käsi puile pandi särava küünlad. Metsast toodi kuuski ja punuti pärgi kiriku ehtimiseks. Rahvast voolas murruna kirikuisse. Rahva lootused ei läinud aga täide. Oodati rohkem, kui andis priiks-

laskmise seadus. Talurahvas sai 1816. a. ja 1819. a. seadusega küll isiklikult priiks, kuid maa jäi ikkagi mõisniku omaks. Pettumus ja meelepaha oli suur. Keelati koguni ära priiusest kirjutada ja kõnelda.

Isikliku priiuse lähtsus. Esialgu oli priius väga piiratud. Talupoeg pidi veel põllumeheks jääma, sest ta ei tohtinud asuda linna ega minna teise kubermangu. Isegi ühest vallast teise ei tohtinud talupoeg loata asuda. Liikumisõiguse üle kubermangu piiri sai ta Liivimaal pärast 1832. a.

Kuigi eesti talupoeg pidi elama teoorjuse raskeis tingimustes, ometi oli isikliku priiuse saavutamine tema elus suure tähendusega. Talupoeg võis nüüdsest peale vaba inimesena oma saatust ise määrata. Ta võis muuta oma elukohta, valida endale vabalt üht või teist ametit ja korraldada senisest edukamalt oma isikliku elu. Ta võis oma visa tööga koguda endale kapitale ja omandada seega seisukohta Eestimaa ühiskondlikus elus.

1. Missuguseid uuendusi töid 1802. ja 1804. a. talurahvaseadused? 2. Kelle valitsuse ajal anti need seadused? 3. Milliseil põhjusil muutusid mõisnikud järeleandlikumaks? 4. Missugune mõisnik avaldas keisrile suurt mõju nende seaduste ilmumisel? 5. Missugune mõisnik töötas eriti agaralt pärisorjuse täieliku kaotamise heaks? 6. Missuguseid puudusi oli seadusel „Iggäuiks“? 7. Milliseid paremusi oli Liivimaa 1804. a. seadusel? 8. Kuidas suhtus Liivimaa maapäev 1804. a. seaduse eelnõusse? 9. Kuidas said mõisnikud siiski suurendada talupoegade koormisi? 10. Kuidas iseloomustada maa-hindamiskomisjonide tööd? 11. Miks Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus ei toonud parandusi talurahva olundisse? 12. Miks ei läinud talukoormiste täitmise Eestimaal kergemaks? 13. Kas rahuldasiid uued seadused talupoegi ja valitsusvõime? 14. Miks algatasid mõisnikud ise uuendusi? 15. Missugused riigid olid eeskujuks talupoegade vabastamisel? 16. Mis aasta seadustega vabastati talupojad pärisorjusest Eesti- ja Liivimaal? 17. Missuguseid suuri puudusi omasid talurahva vabastamise seadused?

IV. Teoorjuse aeg.

1. Rahva töö. Maksud. Toitumine.

Talupoeg muutub lühiajaliseks rentnikuks. Isiklikult priiks saanud eestlaste elu ei muutunud sugugi paremaks. Rängale pärisorjuse ajale järgnes raske teoorjuse aeg. Maa oli täiesti mõisniku omaks saanud. Tahtis talupoeg maad harida, siis pidi ta selle mõisnikult rentima. Mõisnik rentis aga maa üsna lühikeseks ajaks, kõige enam 3 aastaks. Nii muutus talupoeg põlisest taluvaldajast-peremehest lühiajaliseks rentnikuks. Mõisnik ei tahtnud pikemat rendilepingut teha. See oleks ta vabadust piiranud. Tõllal laiendasid mõisnikud alatasa mõisamaid ja asutasid juurde uusi karjamõisu. See toimus talurahva käes olevate maade kulul. Lühikese rendiaja pärast ei tahtnud talupoeg suuremat hoolt kanda oma maa eest. Ta teadis, et aasta või paari pärast läheb maa tema käest ära ja ta jääb tööviljast ilma. Teistele orjata polnud aga talupojal mingit huvi.

Teotegemine. Kõrge teorent soodustas suuresti talupoja vaesumist. Talupoeg pidi tema käes oleva maa eest mõisale



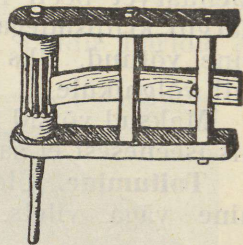
Teopulk. Ühele küljele märgiti kriipsukestega jala-, teisele aga hobusepäevad.

tegu tegema. Rendilepingut tehes pidi ta kõigega leppima, mida mõisnik nõudis. Mõisniku nõuded suurenesid aga alatasa. Peremees ise küll teol ei käinud, ta saatis sulased ja tüdrukud. Kellel rohkem maid, sellelt nõuti nädalas ka rohkem teopäevi. Teopäevade arvet peeti nn. teopulkade abil. Teopulgale märgiti kriipsukestega, kui palju üks või teine talu on jala- ja hobusepäevi teinud. Peale harilikkude teopäevade pidi talupoeg veel abipäevi tegema. Nende arvul polnud mingit piiri. Abitegu nõuti näit. külvi-, heina-, lõikuse- jne. ajal. Et mõisnikud hoolega viina

põletasid ja õlut pruulisid, nõuti ka selleks teomehi. Tegu ei tehtud ainult mõisas. Koduseks teoks anti näit. kedrata linu, kraasida villu, kududa villast ning linast riiet jne.

Kui mõisahärra läks jahile, siis aeti kogu külarahvas kokku. Nad pidid hirmutama loomõ jahimeestele vastu. Jahid nõudsid sügiseti, mil neid harilikult peeti, talupojalt palju päevi. Teolised olid mõisas kindla valve all. Siin liikusid peale opmani veel kupjad ja kiltrid. Rahva vastu olid need üks tigemad kui teine. Väikesimalegi vääratusele või eksimusele järgnes peks. Pole siis ime, kui rahvas mõisaametnikkude kohta ütles: „Kilter, kubjas, aidamees — need on põrgus kõige ees.“

Põllundus ja karjandus. Pealiskaudse maaharimise, kehva karjanduse ja talupoegade tuimuse tõttu tungis vaesus majja. Pealegi hariti põlde üldiselt isaisade eeskujul. Ale- ja kütisetegemine olid ikka veel viisiks. Siiski hakati teoorjuse ajal juba põhjalikumalt põlde harima. Külv toimus käsitsi. Mõisas käis külvamas harilikult peremees ise. Külvajaile antud igal õhtul naps viina. Heinategu toimus samuti nagu meiegi päevil. Niidumasinat muidugi ei tuntud. Käsitsi toimus ka viljalõikus. Tarvitati sirpi ja vikatit. Raskeimad tööd olid rehepeks ja rabamine. See algas väga vara, juba enne päikesetõusu. Rabati vastu seina või tarvitati rabamispinki, millel teine ots oli madalam. Rehepeks toimus kootide ja vartadega. Vartadega peksu võime näha meiegi päevil näit. Kihnus, Saaremaal ja Muhus.



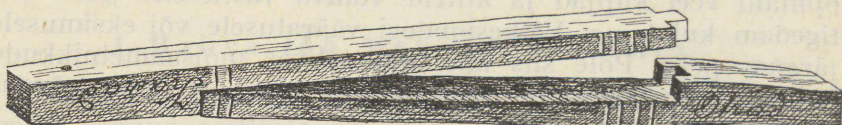
Käristi.

Ka karjandus seisis madalal järjel. Kariloomad olid väga väikesed. Talvel olid nende peatoiduks õled ja külm vesi. Kui heinu anti, siis halvemaid. Säärase kehva loomasööda tõttu andis kari väga vähe tulu. Kari käis väljas külade viisi. Karja hoidis üks ühine karjus, kellele abilisiks olid lapsed. Karjuseil tuli tihti võidelda huntidega, kes tungisid karja kallale. Neid hirmutati eemale näit. pasunat puhudes.

Väikesed olid ka eesti hobused, kohati nii väikesed, et neid välismaale olevat viidud lastele ratsahobusteks. Ka hobuseid käidi koos karjatamas. Seda nimetati õitsil käimiseks. Õitsil käisid poisid ja tüdrukud. Hobuste eemalepeletamiseks keelatud kohast tarvitati isesugust riista, käristit. Neid tarvitati ka huntide eemalehirmutamiseks.

Peale hobuste tarvitati künni- ja veoloomadena ka härgi. Umbes 100 a. tagasi võis Tartu turul tihti näha talupoegi vankri ette rakendatud härgadega.

Maksud. Peale teotegemise langes talupoja õlule veel rida teisi kohustusi. Need olid mitmesugused maksud, näit. mõisnikule maa eest, siis kirikuõpetajale ja ka magasiaita. Magasiaidast said talupojad puuduse korral vilja laenuks.

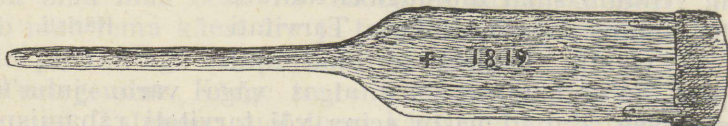


Magasipulk.

Laenuarvet peeti isesuguste magasipulkade abil. Neile märgiti kriipsudega, kui palju ja missugust vilja oli üks või teine võtnud. Üks pool pulgast jäi magasiaita, teine pool anti võlgnikule.

Maksud võtsid talupoegadelt suure osa nende viljasaagist, mis iseenesest ei saanud olla kuigi suur.

Toitumine. Üldise vaesuse tõttu oli talupoegade toitumine väga vilets. Talupoeg pidi tihti leppima agana-



Aganalaas, mille peal näha aasta-arv ja õuemärk.

leivaga, rääkimata nälja-aastaist. Aganad tambiti suures puukünas peeneks isesuguse raudteralise labidaga — lasnaga. Sel teel saadud aganaid pandi leivajahule võrdlemisi palju juurde. Leib saanud seetõttu väga kerge ja kuiv. Rahvasuu räägib, et säärasele leivale pole tohtinud tuld ligigi viia. Leib oli tollal väga tähtis toiduaine talupoja laual. Teomehele pandud nädalaks mõisa kaasa kõigepealt 25 naela leiba, siis 1 karp silku ja 15-toobine lass rokka (suppi). Talupoja laual võis harva näha liha, harilikult tarvitati kala ja piima. Söödi ka kama, kilet ja kanepitempi.

Jookidest olgu nimetatud meest valmistatud mõdu ja õllerabast või leivast valmistatud taar. Hea meelega joodi ka õlut. Seda pruulisid kõik. Õlut võis leida igas talus kiriku-pühade ja perekonnapidude ajal.

1. Miks tegid teoorjuse ajal mõisnikud enamasti ainult lühiajalisi rendilepinguid? 2. Kuidas mõjusid lühiajalised rendilepingud talupoja töö-
innule ja majanduslikule seisundile? Põhjenda! 3. Loenda talupoegade hari-
likke ja erakorralisi teokchustusi! 4. Mis olid teo- ja magasipulgad? 5. Kes
valvasid teoliste järele mõisas? 6. Võrdle teoorjusaegset külvi, heinategu,
viljalõikust ja rehepeksu meieaegsega! 7. Millega toideti teoorjuse ajal
karja talvel ning kuidas oli korraldatud suvel karjatamine? Millised olid
kariloomad oma suuruselt ja tulukuselt? 8. Mida tähendavad sõnad „õitsil
käimine“ ja „käristi“? 9. Milliseid loomi tarvitati veel peale hobuste
veeloomina teoorjuse ajal? 10. Missuguseid makse pidi talupoeg teoorjuse
ajal maksma? 11. Mis on lasn ja milleks teda tarvitati? 12. Kui palju
umbes anti toomehele iga päeva jaoks leiba kaasa ning miks nii palju?

2. Elamud. Tarberiistad. Riietus. Käsitöö.

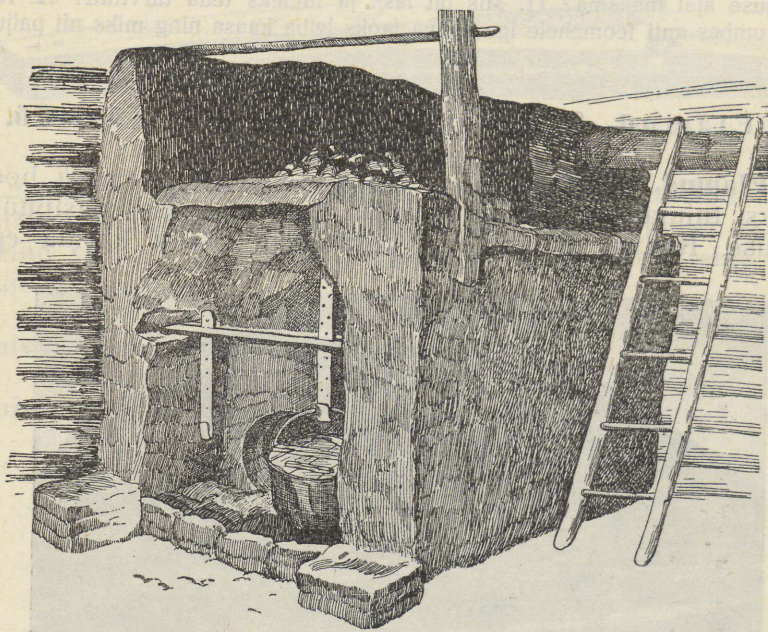
Elamud. Ränk päris- ja teoorjuse aeg tegi rahva hooletuks, tuimaks ja ähvardas võtta talt igasuguse edasipüüdlikkuse. Rahvas ei suutnud korralikult põldu harida ega



Suitsutare Tallinnamaal.

oma kodu korraldada. Elati viletsuses, suitsuses ja pimedas rehetares. Külmil talviseil ajal tuli sedagi pisemate koduloomadega jagada. Rehetoa otsas oli rehealune, kus hoiti talvel loomi. Loomi hoiti ka saunas, näit. lambaid, sest sageli polnud iseseisvaid lautu. Rehetuba oli ka viljakuivatamiseks ja peksmiseks. Selleks olid ehitatud parred, kuhu vili peale pandi. Rehetoa nurgas oli suur korstnata ahi. Ahjusuu esisel oli kolle ehk leease, kus keedeti. Suits läks välja uksest ja selle kõrval olevast väikesest paja-august. Leidus

ka teisi paja-aknaid, kuhu laud ette pandi. Kui kütmise ajal tekkis rohkesti suitsu, lamasi inimesed pikali maas, kuni suits välja läks. Oli ahi köetud ja ukseid suletud, läks rehetuba väga soojaks. Mõnedes taludes olid rehetoa otsa ehitatud ka kambrid. Need olid esialgu ahjuta ja tihti ka akendeta. Kambrid olid sageli enam panipaigaks kui elamiseks. Ainult suvel magati seal. Põrandad ehitati savist, Põhja-Eestis aga paekivist. Ainult Saaremaal võis leida puu-



Ahi lahtise kerisega ja leega. Ahjusuu esisel leel ehk koldel keedeti. Leest eespool ühel või mõlemal pool asetseb keetja iste, lõugaskivi.

põrandaid, klaasaknaid ja suitsuta tube. Viimased tekkisid mujal alles teoorjuse lõpul, s.o. XIX sajandi keskel. Rehetoa elatakse mõnel pool veel praegugi, näit. Kihnus ja Läänemaal. Praegune rehetuba erineb tunduvalt teoorjuseaegsest, näit. Kihnus. Kihnu saarel korstnata eluruume enam ei leidu. Rehetuba on võrdlemisi valge ja puhas, laudpõrandaga ning valgeks lubjatud kuni parteni. Lubjatakse mitu korda aastas, harilikult enne suuri pühi.

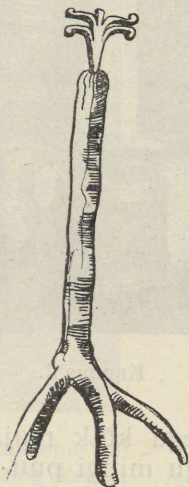
Elamu ise oli tollal võrdlemisi väike. Katused olid õlgedest või pilliroost ja sammaldunud. flustisi polnud kuski

näha. Eestlaste elamud olid väga üksteise sarnased ja näisid üldiselt väga viletsaina.

Elamute sisustus. Ka majakraam oli lihtne ja viletsavõitu. Istumiseks tarvitati lihtsaid pakke ja pinke. Leidus ka punutud toole. Tool oli haruldasim iste. Ta esines enamasti au-istmena, näit. istus pruut toolil, kui teda tanutati. Söögilaud oli tehtud vaiade otsa. Nii laud kui pink olid



Tulerauad.



Tulejalg. Selle ülemist osa nimetati pilakuks, mis rauast tehti. Pilaku vahele pandi piirg põlema.



Künlaahelad. Lae külge pandav künla-lühter.

tihti kolme jalaga. Konarlikul savipõrandal seisid sellised paremini tasakaalus. Voodi oli niisamuti lihtne. Magati ka pikil ja ühest lauast tehtud pinkidel, mis ulatusid ühest rehetoa seinast teise.

Ruumide valgustus. Ruumi valgustas seinaprakku lükatud põlev piirg. Tuld saadi raiumise teel. Selleks tarvitati tulerauda, tulekivi ja kasekäsna. Raiumine toimus tuleraua seljaga vastu tulekivi. Tekkinud tuli sütitas vastu kivi surutud käsna põlema. Piirud kisti kiiniga või pussiga piirulõmmudest. Piirupuid leotati enne ja kuivatati. Leotati selleks, et piirud hästi jookseksid ja põlemisel ei suitseks. Piirutulega käidi ettevaatlikult ümber. Tule alla pandi nõu, kuhu kukkusid söed. Mõnel pool oli rehe all nurk, kus piirg

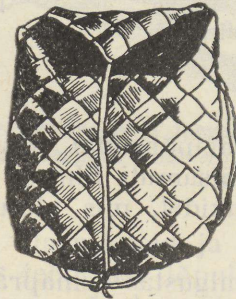
põles, savitatud. Eriliste tööde korral hoidis piirgu inimene. Kui rätsep tallu tuli, oli talle tulenäitajaks harilikult karjus.

Tarvitusel oli ka raudne pilak, mille vahele piirg pisteti. Piiru tõrjusid välja hiljemini küünal ja lamp.

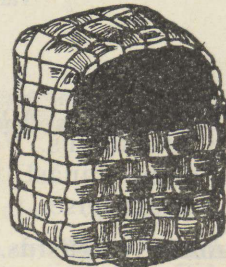


Kannusid.

Tarberiistad. Peaaegu kõik majas leiduvad tarberiistad olid puust. Valitses nagu mingi puu-ajajärk. Puust olid kausid, kannud, soola- ja muud karbid ning mitmesugused vakad, uhmrid, lusikad ja kulbid, panged jne. Tehti ka tohust



Puukoore sugadest mārss toiduainete kaasa- võtmiseks.

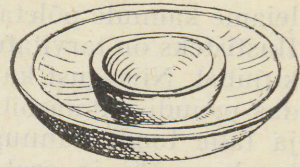


Tohusugadest mārsskorv võõde hoidmiseks.

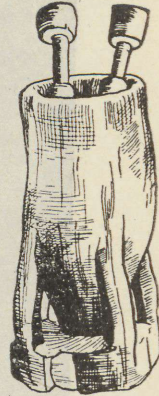
mitmesuguseid asju, näit. karpe raha, sõrmuste ja muude ehte- asjade ning ninatubaka tarvis. Siis soolapudeleid, noatuppi ja mārssi leiva ning muu vara hoidmiseks, kui tööle mindi. Tarbeasjad olid ilustatud, iseäranis aga kannud. Ilustistena



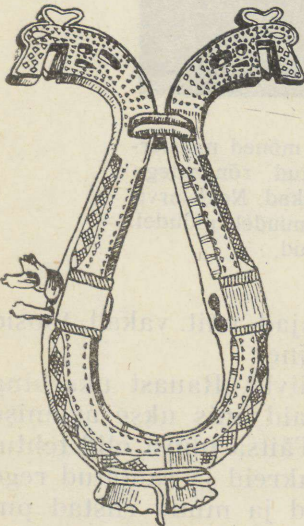
Õlekann, mis ilustatud käepideme all rattaga ja käepideme peal ning kaanel hobusepea kujutisega.



Kupuliud ehk kauss, mille keskel samast puust kupp kastmete (soola, või jne.) jaoks.



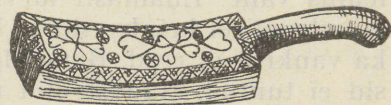
Uhmer ja selle nuiad suurmate tegemiseks.



Kaunistatud rangid.

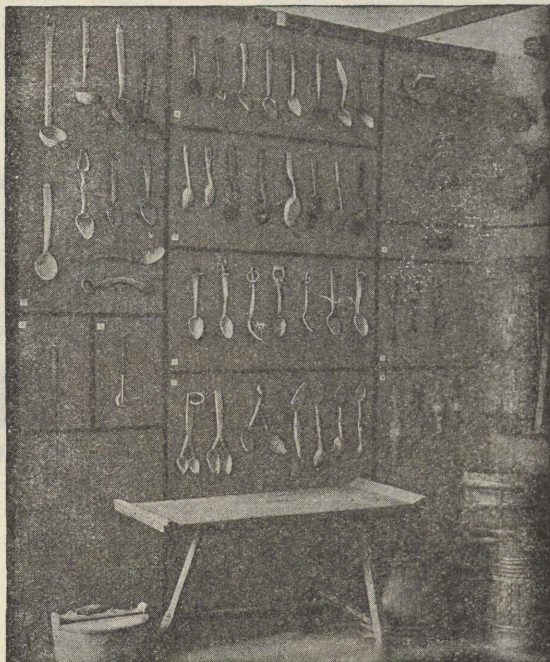


Lõigetega kaunistatud vaalikurikas.



Pesukurikas.

leiame kannule põletatud täppe, nõõbikesi, kassikäpakirju jne. Ilustisteks on tarvitatud kannu käepideme kohal ka hobusepea kujutist. Niisugust kannu kasutati pulma ajal: hobune tähen-
das pruudi pulmasõitu, sest pruut sõitis peigmehe koju ratsa ja talle toodi kannuga õlut vastu. Sageli oli kannul kahe-
kordne põhi ja seal vahel herved. Ilusaimad olid kannud



Kulpe ja lusikaid. Viimaste hulgas mõned meister-
likult ühest puust külgenikerdatud rõngastega
ja kahe või kolme kahaga naljalusikad. Neid tarvi-
tati naljaheitmiseks pulmades ja muudel pidudel.

All kolme jalaga laud.

saartel. Ilustatud olid ka teised tarbeasjad, näit. vakad, toosid, karbid, vaali- ja pesukurikad, rangid jne.

Puust olid tehtud ka lukud ja riivid. Rauast uksehingi leidus vähe. Enamasti tarvitati sagnaraid, mis ukse avamisel ja sulgemisel kriuksusid ja kiunusid. Täitsa puust olid tehtud ka vankrid ja reed. Raudtelgedega vankreid ja rautatud rege-
sid ei tuntud. Rauast olid näit. kirved ja muud riistad puu
ümbertöötamiseks ning pada.

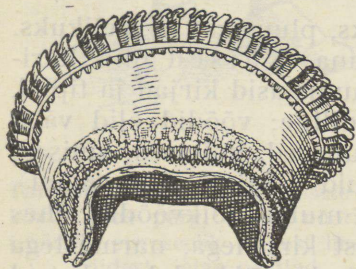
Rõivastis. Naise ülikond. Käsitöö. Palju enam ja maitsekamalt olid ilustatud rõivad, peamiselt naiste omad. Kõik tarbeasjad olid enamasti meeste kätetöö. Raske päris- ja teoorjus ei jätnud aega ilustamiseks. Pealegi jäid need asjad



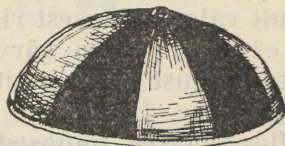
Pottmüts.



Mulgi rätik sirgelt langeva sabaga. Otsaesine oli punane ja ilustatud mitmesuguste kirjadega. Külgäärtel suured punased riskirjad.



Kabimüts (ilustatud ülevalt hari-paelaga, all pitsiga).



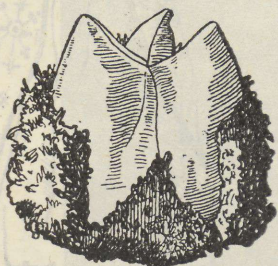
Murumüts. Tehti punaseist ja mustist siiludest. Ääres punane kitsas pael. Murumütsi kandisid peaaesjalikult mehed.

pimeda suitsutare nelja seina vahele. Kellegi silm ei ulatunud neid sinna nägema. Rõivad läksid aga ühes kandjaga võõrsile, pidudele, kirikusse ja ka mujale. Rõivaid nägid kõik teised ja seepärast ilustatigi neid enam. Iga neiu tahtis teisest rohkem silma paista.



Ilustatud rahvarõivaid kannavad naised veel praegugi, näit. Muhus, Kihnus, Saaremaal ja Setumaal. Naise ülikonna osad olid ühel või teisel kujul ilustatud, kirjatud, olgu need peakatted või rõivad. Peakattedeks olid rätikud, kabi-, tutt- ja pottmüts ning tanud. Talvel kanti ülle (Saaremaal), kolme või nelja topiga müts (Lääne- ja Pärnumaal), lont- ehk kõrvmüts (läki-läki) ja punast kübarat (Lõuna-Eestis). Viimane tehti lambanahast, lagi punasest riidest.

Vanemal ajal tarvitati ainult pikki kehakatteid. Eesti naised kandnud muiste soojal ajal ainult pikka särki. Selles käidud mõisas, kuid käidud ka kirikus. Kirikusse minnes tõmmatud pikk-kuub peale. Säärane pikk kehakate jagunes



Kolme topiga müts karusnahast äärega ja punasest riidest lagipealsega.



Sarvik üll kahe sarvega, punase lagi-pealsega ja karusnahast servaga.

aja jooksul kaheks — käisteks (jakiks, pluusiks) ja seelikuks. Niisugune ülikond näis meeldivamana. Käised olid harilikult valgest linasest riidest. Neid kaunistasid kirjad ja tipud. Seelik oli palju värvikam ja vöödiline; vöödid olid väga mitmesugust värvi, näit. pruunid, punased, kollased, sinised, valged jne. Leidus ka musti seelikuid (Muhus, Saaremaal), mille alläares punased, valged või muud põikvöödid ühes valgete kirjadega. Seelikut kattis eest kirjadega, narmastega või mõnel muul kombel kaunistatud põll. Jalgu katsid sukad. Need olid värvilised ja kaunistatud sissekootud või pealeõmmeldud kirjadega. Mõnel pool oli viisiks, et naised kandsid punaseid, mehed aga siniseid sukki. Üsna lihtsad olid jalatsid. Kanti juba saapaid ja kingi (Saaremaal ummiskingad). Harilikeks jalatseiks olid ikkagi viisud ja pastlad. Saapaid kanti ainult uhkuse pärast. Kanna all olid rauad, mis kivipõrandal tantsides tuld löid.



Tarvastu (Viljandimaa) naise ülikond: peas pärg, seljas nõorkuub („särk“), suveseelik valgest linasest riidest, jalas pastlad.

Pealistrõivaiks olid näit. L.-Eesti värviliste nõõridega kaunistatud pikk-kuub, rüü ja kasukas, mida kanti talvel. Talvel kanti käes ka labakindaid, mis olid hästi kir-



Mustjala naise ülikond, nagu see esines teo-orjuse aja lõpu poole. Ülikond on väga maitsekas: peas uhke punaste kirjadega „raamtanu“, käsed (jakk, pluus), lai pilutatud äärega kaelus, rinnal kolm kumerat sõlge (üleval kõige väiksem neist), kirjatud pihik, punane lai põikitriipudega seelik (küit), poeriidest põll, mille ääred kuldkirjaga ilustatud. Jalas ummiskingad. Puuduvad toredad narmastega kindad. Kirjeldatud ülikonna juures on tunda rootsi mõju.

jatud. Käest ära võttes pisteti nad vöö vahele. Kindad mängisid tähtsat osa pulmakombeis: neid kingiti harilikult. Pruut näit. kinnitas igale noormehele kindad käsivarrele. Pulmakindad



Kindaid, sukki, sokke ja viiske.



Eesti muistsed pulmad.

olid harilikult palju ilusamad. Saaremaal (Mustjalas) olid väga moes pikad narmastega kindad. Pulmakombeis mängisid tähtsat osa ka vööd. Pruut jagas neidki peigmehe sugulasile. Ka köideti vööd pulma ajal õllekannude ja torupilli külge. Viimane oli üle Eesti tuntud mänguriist. See oli nahast tehtud ja puhuti õhku täis. Mängiti aukudega torukesel, millel



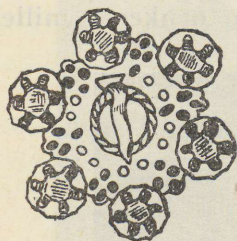
Torupilli-mängija.

keel sees oli. Torupilli külge seotud vöö jäi muidugi mängumehele.

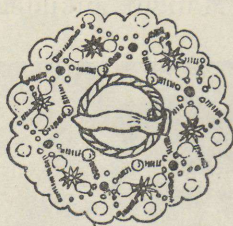
Vööd tarvitati ka muil korral. Näit. köitis raske töö tegija endale vöö ümber, et mitte end ära tõsta või venitada. Viimasel põhjusel kanti kõvasti ümber keha tõmmatud vööd ka öösi magades. Mõnel pool olid vööd väga pikad, ligi 20 meetrit. Vööd olid harilikult ilusasti kirjatud ja neid kanti ehteasjadena.

Ehteasjad. Ehteasjuna kanti rinnanõelu, sõlgi ja preese. Sõled olid ümmargused kuhjataolised rinnanõelad mitme-

suguses suurus. Iseäranis suured olid nad Setumaal. Mujal olid sõled palju väiksemad. Selle asemel kanti neid aga kohati mitu tükki korruga, näit. saartel 4—6. Preesid olid madalad ja tihti ilustatud kivikestega. Peale sõlgede ja preeside kanti

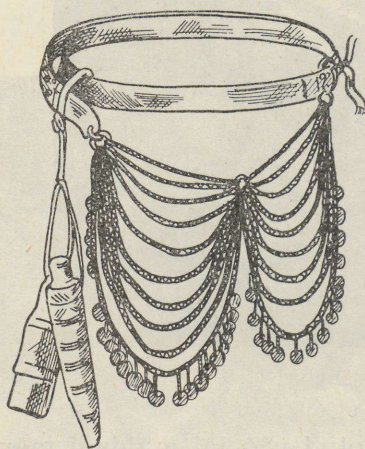


Harilik ja kividega prees.



Kaapkübar.

veel sõrmuseid ja rahasid. Mõnel pool (Viljandimaal) olevat ligi 40 rubla eest hõbedat rinnal kantud. Kaelas rippusid nõõri otsas ka hõbehelmed. Kõige harilikumad ehteasjad olid siiski sõrmused. Väga huvitavad olid rõhud. Neid kand-



Rõhud.



Sõlg.

sid juba arvatavasti vanad liivlased. Rõhud koosnesid vaskkettidest ja nende küljes rippuvaist ümmargusist vasklitreist, nagu pildil näha. Nii palju kõlisevast metallist ehteasju kanti osalt seepärast, et teiste tähelepanu enesele tõmata. Nad helisesid kõndimisel, iseäranis tantsides.

Mehe ülikond. Mehe ülikond oli palju lihtsam kui naise rõivastis. Peas kanti kaabusid, torukübaraid ja murumütse,

talvel mitmesuguseid nahast mütse. Need peakatted olid ilustisteta ja lihtsad. Suvel töö ajal olid kehakatteks särk ja takused püksid, millel pöör ees; jalas olid viisud. Pühapäevarõi-



Tarvastu mõisa „Ants“. Ülikond: peas lontmüts („läki-läki“), seljas pikk-kuub ja kasukas, mille alt näha piht-kuub ja hame („särk“) ühes preesiga. Jalas rätid ja pastlad.

Pöide mehe ülikond: kuub („vatt“), vest ja kintspüksid, peas tuttmüts, jalas sukad ja pastlad.

vaiks olid lühikesed karmist villasest riidest püstkaelusega kuued, vest ning vasknööpidega põlvpüksid. Jalatseiks olid viisud, pastlad, kingad või saapad. Pealistrõivana kanti takust

või linast rüüd (pikka ülekuube), siis villast pikk-kuube¹ ning talvel kasukat. Kaunistatud oli rõivaist peamiselt pikk- ehk nõorkuub, mis ilustatud silmusteks keeratud värviliste nõõridega. Neid võis leida tihti mitmes reas. Naiste nõorkuued olid enam ilustatud kui meeste omad. Nõorkuubi kanti peamiselt Lõuna-Eestis (ka Läänes). Põhja-Eestis ilustati niisuguseid kuubi metallist nõõpidega. Üldse oli mehe ülikond palju lihtsam ja vaesem. Tehti ta ju takusest ja karmist jämedast



Ujuga kaetud
Kihnu pruut.



Vöö kudumine.



Nõorkuub. Viljandimaa.

villast riidest ning oli vähem kaunistatud. Parema riide valmistamiseks polnud aega ega ainelist jõudu. Selles oli süüdi raske teoorjus.

Perekonnanimede andmine. Pärisorjusest vabastamisega said eesti talupojad perekonnanimed. Seni oli talupoegi kutsutud ristinimega, kusjuures liignimena kasutati talu nime-tust, kus talupoeg elas. Kui näiteks talupoja nimi oli Kustas ja ta elas „Kõrtsi“ talus, siis oli ta nimeks Kõrtsi Kustas, poega aga kutsuti Kõrtsi Kustase poeg Jaan või lihtsalt Kõrtsi Kustase Jaan. Pärisorjusest vabastamine andis talupojale ka suurema liikumisvabaduse. Et sel puhul ära hoida segadusi, tuli anda talupoegadele nimed.

Nimede panek tehti sunduslikuks 1819. a. ja see pidi olema lõpule viidud 1826. aastaks. Perekonnanimesid kut-

¹ Vammuseks nimetati kohati pikk-kuube, kohati pihtkuube.

suti ka „priinimedeks“, sest nende panek oli seoses prii-
laskmisega.

Suur osa talupoegi ei tundnud huvi perekonnanimede
saamise vastu; nime võis valida vabalt. Aga et paljud jätsid
vabatahtlikult nime määramise mõisniku hooleks, siis pandi
paljudele saksakeelsed nimed, mistõttu meile on jäänud
püsima palju võõrapäraseid nimesid. Nimede eestistamine
on aga nüüd suurelt osalt kõrvaldanud võõrapäraseid pere-
konnanimed.

1. Kirjelda lühidalt teoorjusaegset elamut väljast nähtuna! 2. Kujutle,
et sul tuli veeta üks talv teoorjusaegses rehetares! Kirjelda toa sisustist,
valgustust, õhku, elanikke, mehi ja naisi tarberiistu ja rõivaid valmistamas!
3. Missugused tarbeasjad, mis nüüd on täiesti või osalt rauast, valmistati
teoorjuse ajal täiesti puust? 4. Ela mõtteis kaasa üht teoorjusaegset pulma,
kuhu tulnud väga mitmesuguselt rõivastatud inimesi! Kirjelda meeste ja
naiste ülikondi, peakatteid, jalatseid, ehteid, kindaid, õllekanne, veimevakka,
pillimeest, pulmakombeid! 5. Missuguseiks otstarbeiks tarvitasid teoorjus-
aegsed eestlased võid? 6. Võrdle teoorjusaegseid tarbeasju ja rõivastist
(mehe, naise) nüüdisaegsega! Mis leiad meeldivat tolle aja rõivastises?
7. Miks hakati panema perekonnanimesid? 8. Millal tehti see sunduslikuks?
9. Kuidas see toimus?

3. Eestlased ostavad talusid päriiseks. Teoorjus kaob.

Talupoegade rahuatused. Talurahva keskel tekkisid palju-
des kohtades enne priiislaskmist rahuatused. Oli ju rahva
seisund väga vilets. Oodati ja loodeti orjuse ja maksude
vähendamist, kuid asjata. Rahva kannatus lõppes. Viimaks
andsid mõisnikud valitsuse survele ja nõustused rahvale
andma isiklikku priiust. Priiusega algas aga teoorjuse aeg,
mis polnud pärisorjusest kergem. Orjused ja maksud olid
endised. Rahva metsik kohtlemine kestis edasi. Mõisnikelt
polnud midagi head loota. Hakati jälle omal jõul otsima välja-
pääsuteed. Selleks mõjus kaasa ka teadmine, et mõniküm-
mend aastat tagasi järgnes mässukatseile isikliku priiuse
andmine.

Vanem põlv kasutas liiklemisvabadust vähem, kuid seda
enam hakkasid tarvitama seda õigust nooremad. See tõstis
tunduvalt talupoja iseteadvust ja juba oli mõisnikkude poolt
kuulda nurinat, et talupoeg on muutunud upsakaks ega austa
enam oma mõisavanemaid.

Selline julgem ja iseteadlikum osa rahvast hakkas otsima
võimalusi raskest teoorjusest pääsemiseks. 1840-ndail aastail
tekkisid kuulujutud, et Lõuna-Venemaal jagatakse tasuta

maad. Kohe hakkas ilmuma Riiga talupoegi, et end üles kirjutada maasaajate nimestikku. Ikka rohkem ja rohkem talupoegi kogunes Riiga, kuigi kindralkuberner seletas, et need kuuldused on alusetu. Nüüd palusid mõisnikud kindralkubeneri valjemaid abinõusid tarvitusele võtta. Neiks „abinõudeks“ osutus sageli peks. See aga mõjus vastupidiselt. Talupojad arvasid, et küllap ikka maasaamise kuuldused on õiged, mõisnikud aga kardavad kaotada oma tööjõudu. Talupoegade keskel tekkisid jälle ärevus ja isegi rahutused, näit. Pühajärve vallas ja Vastseliinas.

Pühajärvel võttis käärimine hoogu augustikuu lõpul. Taheti end maasaamiseks üles kirjutada. Talupoegadele seletati küll, et maad pole võimalik kuskilt saada, kuid nad ei uskunud seda, toetudes õigeusu preestrite seletusele. Seejärel püüti vangistada liikumise nina mehi. Varsti aga selgus, et mõisavalitsuse ja kohtuniku kaudu on see võimatu. Leiti see olevat teostatav ainult sõjalise abiga. Enne sõdurite tegevusse astumist korraldati läbiotsimine nende juures, keda peeti nina meesteks. Viimaseid polnud aga kodus, nende elukohad olid tühjad ja maha jäetud: kahtlustatud talupojad ja samuti ka paljud teised olid põgenenud metsa. Varsti jõudsid ka sõdurid kohale ja asusid ühes sillakohtunikuga metsa läbi otsima, mis aina rökkas kisast ja hüüdeist. Metsa tihedaimas kohas sattusid sõdurid kokku 50-mehelise talupoegadesalgaga, kes olid varustatud nuiadega. Nad lähenesid kohtunikule ja küsisid, miks neid relvastatud meestega nende piires taga otsitakse ja vangistada tahetakse, sest nad polevat mingis kuriteos süüdi. Seepeale püüdis kohtunik neid rahustada ja kutsus talupojad mõisa. Viimased olid küll nõus minema, kuid tingimusel, et nad võiksid sõdurite taga käia. Nii ka sündis. Vaevalt olid talupojad metsa äärde jõudnud, kui nad valgusid metsa tagasi ja kadusid tihnikusse.

Vahepeal aga toimus kokkupõrge sõdurite ja talupoegade salga vahel. Üks kahtluse all olevaist vangistati. Teda saatsid kümme sõdurit. Seal tungis aga neile nuiadega varustatud talupoegade salk ootamatult kallale ja vabastas vangi. Rahutuul talupoegadel oli kavatsus ka mõisa peale tungida. Pisut hiljem ilmus metsast nuiadega varustatud salk ja liikus mõisa poole. Vaevalt nägid talupojad suuremat sõduriterühma vastu liikumas, kui nad nuiad kohe ära viskasid ja metsa kadusid. Siiski läks sõdureil korda üht osa talupoegadest vangistada. Nad viidi Tartu, kus algas lähem juurdlus. Neile lisaks toodi veel salkade kaupa mehi ja naisigi tunnistajaina ja süüaluseina. Kohtuotsus oli väga karm. 30 mehele mõisteti karistuseks igäihele 500 hoopi „läbbi lippo“. Peale selle saadeti neist veel osa sunnitööle, osa võeti nekruteiks. Ülejäänud vabastati peale peksu.

Et läbi lipu ajamine oleks hoiatuseks kõigile, käsutati talupoegi suurel hulgal peksu pealt vaatama, eriti neist kohtadest, kus oli märgata käärimist. Mõisavalitsus tegi kõik, et peks hästi korda läheks. Toodi hulk jämedaid vitsu, 3 surnuvankrit ja kaevati isegi hauad valmis. Olid kõik ettevalmistused tehtud, siis koguti 4. dets. rahvas, vangid ja sõjavägi kahe teeharu vahele¹, varemini ehitatud kantsli juurde. Alul manitseti rahvast ja seletati, et ei tohi seaduste vastu eksida ja oma isandaile vastu hakata. Eestlased olevat maarahvas ja pidavat selleks ka jääma. Lõpuks kästi neid

¹ Üks tee läks Arula mõisa, teine Pühajärve valda.

sõnu meeles pidada ja kodus kõigile seletada, mis vastuhakkajate karistamisel nähtud ja kuulnud. Nüüd algas läbi lipu ajamine. Karistusvalitsuse õnneks käskinud salgaülem sõdureid mõisa jämedaid vitsu mitte tarvitada ja lasknud tuua uued. Oli see tehtud, seati 500 sõdurit kahte ritta ja kõigile anti pikad vitsad kätte. Talupoegadel kästi pealmine kehapool alasti võtta ja üksteise järel sõdurite vahelt läbi minna. Iga sõdur pidi lööma läbimineja seljale ühe vitsahoobi. Vaeseist talupoegadest poleks vististi keegi ellu jäänud, kui sõdureid nende heasüdamlik ülem poleks hoiatanud. See õelnud, et talupoegi ei tohi tugevasti lüüa, nad on süütud. Siiski said talupojad tõsiselt kannatada. 500 lööki oli liig, kuigi neid ettevaatlikult jagati. Talupojad pääsesid eluga ja mõisavalitsuse poolt toodud surnuvankrid olid täiesti üleaurused. Nii lõppes „Pühajärve sõda“.

Sääraseid vastuhakke ja rahutusi tekkis mujalgi. Need äratasid ka keisri tähelepanu ja ta saatis siia oma ametnikke olukorraga tutvuma. Igal pool kinnitasid talupojad neile, et nad tahavad Jumala ja keisri sõna kuulda, aga mõisnikkude vägivalla alt vabaneda.

Sügiseks vaibusid talupoegade rahutused kõikjal, sest karistused olid väga valjud ja igasse rahutusse maakonda paigutati sõdureid.

Õigeusku minek. Samal ajal püüdsid talupojad ka teisel teel oma seisundit parandada. Lätis liikusid jutud, Venes olevat tühje maid veel küllalt. Ka olevat keiser loa andnud „tühjale maale“ välja rännata. Maad antavat seal hinnata kõigile. Õigeusu vaimulikud õelnud, et maad saavad ainult need, kes lähevad nende usku. Tekkisid väga mitmesugused jutud, üks meeldivam kui teine. Räägiti, et mõisad ära jao-tatavat ja rahvale maad antavat, kirikumaksud ära kaotata-vat jne. Tarvis olevat ainult õigeusku minna. Neljakümnen-date aastate alguses ikaldas vili mitmel korral. Näljahäda oli suur. Paljud surid nälga. Hakkasid liikuma jutud, et neile, kes usku muudavad, antavat valitsuse poolt abi. Seisund oli väga meeletu. Väga paljud läksidki kreeka-katoliku usku. Vene valitsus püüdis kasutada olukorda vene usu levitamiseks. Trükiti eestikeelseid tõlkeid vene usu palveraama-tuist ja katekismusest. Samuti hakati õpetama Pihkva vaimu-likus seminaris eesti keelt. Püüti kõigiti soodustada talupoegade usuvahetust. Talupojad tegidki seda hea meelega ja suurte lootustega. „Ükskõik, missugune usk meil on ja kuigi me ei saagi maad, siis saame vähemalt härradest lahti.“ Juba selles lauses ilmnes nende suur pahameel sakslaste vastu.

Mõisnikud ja luteri usu vaimulikud püüdsid teha vastu-kihutustööd. Sellest hoolimata kestis usuvahetus hoogsalt edasi, tekitades mõisnikkude hulgas ärevust ja pahameelt. „Kes

oleks arvanud, et Laiuse kihelkonnas on niipalju põrgulapsi, usukauplejaid ja -müüjaid?! See patt kisendab taeva poole kui vaga Abeli veri, kes venna tappis," kaebas Laiuse pastor H. G. v. Jannau. Mõisnikud kartsid, et nad kaotavad usuvahetuse tõttu oma mõjuvõimu talupoegade üle. Nad püüdsid kirjeldada talurahva liikumist keisrile ohtlikuna maksvale korrale. Katsuti Peterburis mõju avaldada, et kitsendataks usuvahetust. Need püüded andsidki viimaks tulemusi. 1846. a. pandi kehtima määrus, millega anti usuvahetajaile kuuekuine mõtlemisaeg. Tuli end üles anda, kuid tegelik usuvahetus ei tohtinud toimuda enne kuut kuud. Ometi kestis usuvahetuslik liikumine endise hooga edasi. 1848. a. tõusis eesti õigeusuliste koguduste arv 46-ni, millel oli ligi 65 000 liiget.

Viimaks selgus, et abi antakse igaühele usu peale vaatamata. Selgus ka, et usumuutmise pärast kellelegi maad ega muid soodustusi ei anta. Pettumus oli suur ja rahvas hakkas õigeusust taganema. Valitsus seda aga ei lubanud, kuigi luteri kirik neid meelsasti jälle vastu oleks võtnud. Nii jäi hulk rahvast täiesti kirikuta. Inimesed naitusid laulatamata, vanemad ristasid lapsi ise jne. Nii suurendas usumuutmine meelepaha veel omalt poolt.

Talurahvaseadused 1849. ja 1856. a. Rahutused ei tekkinud ainult Pühajärve vallas, vaid ka mujal. Valitsusel oli see teada. Hakati uurima talurahva liikumise põhjusi. Liivimaa kindralkuberner seletas keisrile, et rahutusi on põhjustanud raske teoorjus. Rahvalt on võetud maa. Renditud maade eest nõutavad orjused ja maksud käivad rahval üle jõu. Valitsus hakkaski uuendusi nõudma. Sama tegid ka mõned mõisnikud. Nad nägid, et selline seisund ei või kaua kesta. Nad tahtsid uue seadusega valitsusest ette jõuda. Nii oli võimalik rohkem oma huve kaitseda ja endid siiski uuendussõbralikuna näidata. Küsimus tuli arutusele Liivimaa 1842. a. maapäeval. Puhkesid ägedad vaidlused üksikute mõisnikkude vahel. Iseäranis elavalt astus talupoegade kaitseks välja Hamilkar von Fölkersahm. Ta oli õppinud välismaa ülikoolis ja omandanud seal vabamad vaated. Fölkersahm soovis, et loodaks jõukas ja vaba põllumeeste kiht, kes suudaks maad korralikult harida. Selleks nõudis ta, et kindlustataks talurahvale kasutamiseks suurem osa talumaast, mida mõisnikud ei tohiks oma tahte järgi võõrandada. Valitsus määras komisjoni, kes pidi välja töötama seaduse, mille järgi korraldataks Liivimaa talurahva elu-olu. Selle komisjoni liikmeks oli ka Fölkersahm.

Seaduse eelnõu polnud küll põrmugi mõisnikkude meele järgi, kuid maapäev, 1847. a., võttis ta suuremate muudatusteta vastu riigivõimu survele. Uus väljatöötatud seadus kinnitati keisri poolt 1849. a. Liivimaa talurahvaseaduse nime all. See pandi alul kehtima ainult kuueks aastaks. Kui see aeg möödus, kavatsesid mõisnikud seadust jällegi oma kasuks muuta. Need kavatsused aga jäidki ainult kavatsusiks, sest keiser Aleksander II kinnitas hoopis teise seaduse 1860. a. Sellel oli palju ühist 1849. a. seadusega.

Eestimaal edenes talurahva seisundit parandav seadusandlus veel aeglasemalt. Tegelikult tehti siin seaduse muutmiseks algust veel varem kui Liivimaal. Talupoegade olukord oli siin tunduvalt raskem Liivimaa omast — koormised olid palju suuremad ja talu raudvaragi kuulus mõisnikule. Siin jõuti Liivimaale järele alles 1856. a., mil keiser kinnitas Eestimaal talurahvaseaduse. Nüüd sai ka Põhja-Eesti talupoeg liikumisvabaduse üle kubermangu piiri. Üldiselt sarnanes seadus Liivimaa 1849. a. seadusega.

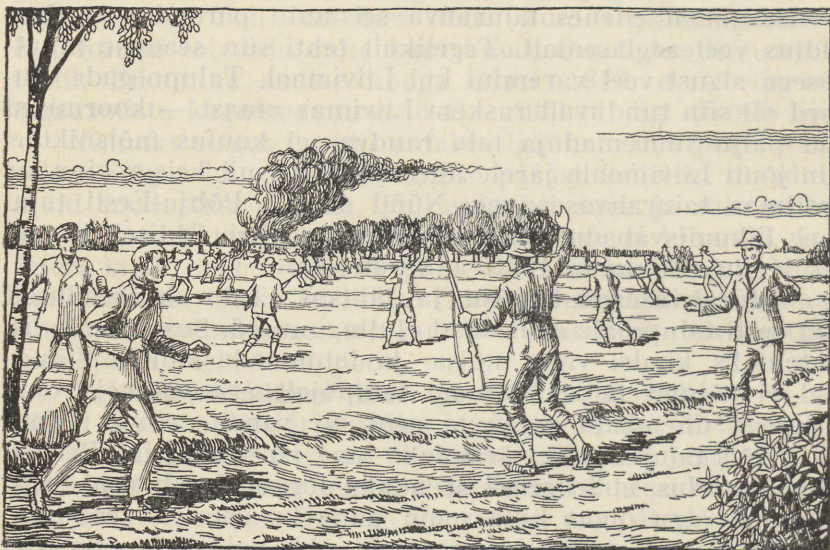
Talurahvaseaduste sisu ja tähtsus. Talurahvaseadused löid eesti talupojale avaramad elutingimused. Seadus nõudis, et tehtaks kindel vahe mõisa- ja talumaade vahel. Viimaseid ei võinud mõisnik enam talupojalt ära võtta ja oma maadega ühendada, nagu ta seni oli vabalt teinud. Neid maid võis talupoeg ka parandada oma järeletulijaile. Pealegi nõudis seadus, et teorendi asendaks aegamisi raharent, ning talupojal olgu õigus oma maid päriseks osta. Et raharendile üle minnes mõisnik oma maid pidi palgaliste sulastega harima, eraldati talumaist nende ülalpidamiseks kuuendikuehk kvoodimaa, s. o. teatava osa talumaist (Põhja-Eestis $\frac{1}{6}$) võis mõisnik liita mõisaga. Ülejäänud maid aga ei tohtinud mõisnik kasutada muuks kui talupoegadele rentimiseks või müümiseks. Kvoodimaa eraldamine oli talupoegadele suureks kahjuks, nad jäid neist maist täiesti ilma. Siiski oli talurahvaseadustel suur tähtsus.

Siirdudes raharendile talupoeg vabanes raskest teorendist. Teol käimine võttis talupojalt aja ega lasknud teda korralikult harida oma põlde. Põld andis seetõttu muidugi vähe saaki ja vaesus ning nälg tungisid tallu. Raharendi puhul töötas talupoeg kogu päeva hoolega omal põllul ja sügisene viljasaak suurenes märksa.

Õigus maid edasi parandada virgutas talupoegi omakorda tööle. Talupoeg teadis, et kui ta ise oma töövilja ei saa maitseta, siis vähemalt pärivad selle ta järeletulijad. Talu-

pojal polnud enam tarvis karta, et mõisnik ta aasta või paari pärast talust minema kihutab. Pealegi andis seadus talupojale õiguse maid päriseks osta. Seda õigust hakkasid talupojad tarvitama, sest igaüks soovis saada iseseisvaks ja vabaks peremeheks.

Mahtra sõda. Ent viimase seaduse kehtimapanekul tekkisid Eestimaal mitmel pool rahutused. Pealegi viibis seaduse kehtimapanek. Talupojad arvasid, et mõisnikud meelega veni-



Mahtra sõda.

tasid seaduse kehtimapanekuga. Nad lootsid ka oma koorimiste kergendamist ja abiteo ärajätmist. Kui seda ei tehtud, siis hakkasid talupojad asja seletama nii, et see polevatki too keisri antud seadus, vaid mõisnikkude endi tehtud. Otsiti keisri allkirja, milline tõlkel tööpoolest puudus. See tekitas ärevust talupoegade hulgas. Rahutusi ja kokkupõrkeid tekkis mitmel pool. Talupojad ei tahtnud abitegu teha. Näit. Juuru kihelkonnas Mahtra mõisas ütlesid 1858. a. peremehed, et nemad sõnnikuveopäevi ei tee. Selle peale kutsuti nad mõisa. Talupojad kartsid pahimat, nimelt peksu, mida tihti mõisas jagati. Nüüd oli hea nõu kallis. Talupojad tulid pühapäeval kiriku juurde ja kutsusid ka teiste valdade mehi järgmisel päeval mõisa, et Mahtra mehi kaitseda peksu eest. Rahvast tuli murruna mõisa. Kui sõdurid, kes olid kutsutud

mõisa, ilmusid välja, piiras rahvas nad ümber. Ootamatult tungis üks talumees ohvitseri kallale ja lõi teda. Mees lasti kohe maha. Sõdurid, kartes kättemaksu rahvalt, põgenesid, jättes mõned püssid maha. Seejärel algas mõisa rüüstamine, mida toimetasid võõrad kohalikkude talupoegade keelust hoolimata. Viimaks pääses ettevaatamatuse tõttu ka tuli lahti ja mõis põles maha.

Pärast tulikahju osutas võitlusplats üsna kurba pilti: suitsevad mõisa ahervaremed, siin-seal surnuid ja haavatuid. Lahing oli küll võidetud, kuid otsesest tulu polnud sellest mingit. Talupojad, keda peeti peasüüdlasiks, vangistati. Neist mõisteti ühed sunnitööle, teised Siberisse asuma.

Ülejäänud vabastati või anti neile ihunuhtlust. Ihunuhtlust jagati teistele hoiatuseks Mahtra mõisas. Neil ärevail ajal toimus ka Anija meeste Tallinnas käimine. Nad tahtsid kubermanguvalitsuselt küsida, kas abitegu on vajalik või mitte. Täiesti rahulikud talupojad vangistati ja anti igale 100 vitsahoopi Vene turul.

Maade päriseksostmine. Mõnedel oli korda läinud juba varsti peale priikslaskmist talud päriseks osta. Talukohtade ostmine läks hoogu alles peale talurahvaseaduste ilmumist. Iseäranis agarad olid viljandlased. Viljandimaal olid head põllud ja rahvas elas seetõttu jõukamalt. Pealegi oli seal linadekasvatus tublisti arenenud. Linu veeti välismaile ja maksti neist head hinda. Nii oli viljandlasil rohkem raha ja talukohtade ostmine arenes siin kiiremini kui mujal. Tartumaal viibis kohtade ostmine osalt mitmesuguste kuulujuttude tõttu. Viljandlased aga, kes endid kuulujuttudest ei lasknud petta, hakkasid ka Tartumaal talukohti ostma. Nii asus palju jõukaid viljandlasi Tartumaale.



Mahtra sõja tegelane Päären Ellman, 1895. a. ülesvõtte järgi joonistatud.

Talude ostmine toimus nii, et osa hinda tasuti kohe, osa aga jäi võlgu. Osa võlga jäi mõisale, osa mõisnikkude krediitkassale. Võlg tuli tasuda võrdseis osades 30—40 aasta jooksul. Need, kes varakult talud ostsid, tasusid oma võlad varsti, sest ostuhind oli võrdlemisi madal. Väga aegamisi toimus kohtade ostmine Põhja-Eestis. Siin olid kehvad põllud ja rahvas elas palju vaesemalt. Peamiseks kohalikuks tuluallikaks oli kartulikasvatus.

Talude päriseks ostmist takistas igal pool suuresti mõisnikkude poliitika. Nad lasksid talusid müügile vähehaaval ja tõstsid alatasa maa hinda. Vaesemad ostjad ei suutnud tasuda ostuvõlga ja paljud jäid sedaviisi oma taludest ilma. Need müüdi teistele. Kõigele sellele vaatamata edenes talude ostmine. Talupoeg elas äärmiselt kokkuhoidlikult ja püüdis oma tööjuga läbi ajada. Visa võitluse järel saadi sedasi lõpuks ometi talu pärisperemeheks. Mõnekümne aastaga oli suurem osa talumaist päriseks ostetud. Nii olid viimaks eestlased pika raske kannatuse järel saanud vabuks ja iseseisvaiks taluomanikeks, millest nad alati kannatlikult olid unistanud.

Valdade omavalitsus. Talude päriseksostmise järel hakkasid talupojad majanduslikult kosuma. Mõisniku valitsuse alla jäi ikkagi kogu valla varandus ja ükski vallaametnik ei tohtinud ametisse astuda mõisniku loata. 1866. a. ilmus seadus, mis andis vallavalitsusele iseseisvuse.

Mõisnikkude meelevalla all olemine ei meeldinud talupoegadele, kes nüüd olid juba palju iseteadlikumad, sest nad olid peremehed omas talus ja soovisid, et vallavalitsus peab vabanema mõisnikkude eestkoste alt. Tekkis nurin talupoegade hulgas, millest teatati Peterburisse valitsusvõimudele. Valitsuse ringkonnis valitses tookord vabameelsemate vaadete mõju. Kõige selle tagajärjel tehti valitsuse poolt ülesandeks Balti aadlile töötada välja uus omavalitsuse seadus. Selle seaduse peamiseks põhimõtteks oli see, et mõisnikkude mõju kõrvaldati vallaomavalitsusist. Valla kogukonda kuulusid mitte ainult kohalikud talupojad, vaid ka väljaspool kohaliku kogukonda elavad talupojad, kui nad olid aga selle kogukonna hingekirjas. Kogukonna organiks sai täiskogu, mille ülesandeks oli vallaametnikkude valimine. Täiskogu tuli kokku üks kord aastas. Täiskogus oli hääleõigus ainult talumaade omanikel ja talumaade rentnikel, maatameestel ei olnud hääleõigust. Vallavolikogu koosnes 8—24 liikmest, olenevalt sellest, kui suur oli kogukond elanikkude arvult. Pool liikmeist oli taluperemeeste, teine pool

maatameeste hulgast. Vallavolikogu hoolitses valla majandusliku asjaajamise, valla varanduste ja koolide eest, määras vallaametnikele palga ja ajas kõiki jooksvaid asju.

Vallavanem valiti taluperemeeste hulgast ja tema viis täide volikogu otsused. Temal oli ka politseilik võim kogukonna talupoegade üle ja võis neile määrata karistusi kuni 1 rubla trahvi või 2 päeva aresti. Nii sai vallaomavalitsus iseseisvaks.

Teoorjus kaob. Järsk üleminek teorendilt raharendile tekitas alul talupoegadele tunduvaid raskusi. Rahast tunti suurt nappust ja rendi tasumine kippus käima üle jõu. Talupojad polnud veel harjunud oma talusaadusi linnades suuremal määral turustama. Olles rahaliselt tehinguis võhikud, nad said kaupmeeste käest sageli petta. Vana harjumuse põhjal peeti taludes edasi ülemääraselt palju sulaseid ja teoloomi, mis koormas talumajapidamist. Seetõttu esines raharendile üleminekul talupoegkonnas rohkesti ärevust ja rahutusigi. Ka mõisul oli esialgu raskusi. Neil puudus vajalikul määral tarbvara iseseisvaks majapidamiseks, samuti hooned palgatöölise ja veoloomade paigutamiseks.

Ent peagi selgus, et raharendile siirdunud talupojad hakkasid majanduslikult märksa jõudsamini edenema. Nad võisid nüüd kasutada mõisatööst vabanenud tööjõudu ja tööriistu omas majapidamises, samuti ka loomatoitu ja sõnnikut, mille hulk kasvas. Tihenes side linnaga, kuhu turustati omad saadused. Talupojad hakkasid linnast ostma rohkem kui seni, eeskätt põllutööriistu, mis olid paremad kui kodus valmistatud. Paremini haritud ja väetatud põllud andsid ka rikkalikumat saaki.

Ka mõisnikkude hulgas levis arusaamine teorendi ebakohasusest ja raharendi suuremast kasulikkusest. Riigivalitsuski mõjus omalt poolt selleks kaasa, et rüütelkond kiirustaks teorendi lõpetamisega. Valitsuse surve otsustas Eesti maa maapäev 1865. a. kaotada teoorjus hiljemalt 1868. a. jüripäevaks. Sama tähtpäev määrati ka Liivimaa rüütelkonnale. Nii kaotati teorent juba sunduslikult. Teoorjuse lõpetamine koos varasemate uuendustega tähistas kogu eesti talupoegkonna elus uue ajajärgu algust.

Väljarändamine. Teoorjuse sundusliku kaotamisega vabanes taludest hulk inimesi, sest talumees ei tarvitanud enam niipalju tööjõudu. Osa taludest vabanenud inimesi läks mõisa töölisteks. Ent ka mõis katsus nüüd väiksema töö-

jõuga läbi ajada, pidi ju mõisnik nüüd töötegemise eest maksma. Seetõttu ei olnud paljudel inimestel enam midagi peale hakata. Nad siirdusid linna või rändasid välja. Väljarändu soodustas talupoegade suurem liikumisvabadus, mis saabus uue passikorraldusega, samuti uus vallaomavalitsus-seadus, mis võimaldas talupojal elukoha muutmist. Samuti mõjus väljarännuks kaasa seegi, et hakati ehitama raudteid (näit. 1870 Paldiski — Tallinn — Narva liin ja 1876 Tapa — Tartu, 1889 Riia — Pihkva).

Tung võõrsile oli väga hoogus. XIX s. teisel poolel lahkus Eesti- ja Liivimaalt üle 150 000 inimese. Rännati kaugele Venesse, kus oli palju vabu, häid maid. Kaukaasias, Volga keskjooksu mail ja Siberis tekkisid suured eestlaste asundused. Maailmasõja päevil oli Venemaal eesti asundusi üle 300, kus elas üle 200 000 eestlase. Asunikud said seal jõukaiks põllumeesteks, asusid rahvarikaste küladena, suhtlesid vastamisi, asutades endile koole ja mitmesuguseid seltse ning jäid nii truuks oma rahvale. Nad ei lasknud end venelaste poolt ümber rahvustada. Paljud saatsid koguni oma pojad õppima Tartu ülikooli. Peale selle rändas hulk eestlasi Vene linnadesse. Isegi paljud sakslased, nagu käsitöölised, kaupmehed, möldrid, kõrtsmikud jne., valgusid Vene linnadesse. Seal loodeti leida paremaid teenimisvõimalusi. Eestlastele oli see ainult kasulik. Nad asusid nüüd ise sakslaste ametikohtadele kodumaal. Välisriigest seisid väljarännumaana esikohal Põhja-Ameerika Ühendriigid. Eriti hoogus ja hulgaline siirdumine Ameerikasse toimus XX saj. alguses, ühenduses „punaste aastatega“.

Linnad. Väljarändamise kõrval Venesse valgus osa rahvast kodumaa linnadesse, vabrikud ja teised ettevõtted andsid siin maast vabaks saanud inimestele teenistust. Tollal oli meie kodumaal juba hulk suuremaid tööstusettevõtteid, näit. Narva kuulus Kreenholmi puuvillavabrik, Sindi ja Hiiu-Kärdla kalevivabrik. Ka Tallinnas ja Tartus oli rida tööstus-ettevõtteid. Koos tööstuse arenguga kasvas ka kaubandus. Viimase arengule avaldasid suurt mõju raudteed. Tallinna liin ehitati 1869. ja 1870. a., Tapa — Tartu oma 1876. a. Nimetatud linnades kasvas kaubandus siitpeale kiiresti. Kiiresti kasvas ka Pärnu kaubandus, milleks jõesuudme süvendamine ja muulide ehitus kaasa mõjus. Pärnu kaudu voolasid välismaile peamiselt kodumaa saadused, näit. odrad, lina, linaseemned jne. Need kaubad tulid enamasti viljarikkamaist ja jõukamaist Lõuna-Eesti maakonnist. Elav

kaubitsus põllusaadustega, mis rohkem raha kätte juhtis, soodustas talude päriksostmist. Eestlaste arv ja tähtsus kodumaa linnades kasvas alatasa.

1. Missuguste lootustega hakkasid talupojad teorjusajal kohati mäsama? 2. Missuguseid teorjusaegseid talupoegade rahutusi sa tead? Millal need olid? 3. Kuhu igatsesid talupojad teorjuse ajal välja rännata ning mispärast? 4. Kellelt käisid talupojad väljarändamise kohta teateid hankimas ja milliste tagajärgedega? 5. Miks läksid paljud eestlased 40-ndais aastais vene õigeusku? 6. Kuidas lootsid mõisnikud kitsendada usuvahetust? 7. Kui suur oli 1848. a. eesti õigeusklike arv? 8. Kas usuvahetajate lootused täitusid? 9. Missugune mõisnik võitles eriti edukalt paremate talurahvaseaduste eest? 10. Missugune tema mõte sai uute talurahvaseaduste aluseks? 11. Millal ilmusid uued talurahvaseadused? 12. Miks tekkis Mahtra sõda? 13. Millised olid Mahtra sõja käik ja tagajärjed? 14. Kuidas mõjusid uued talurahvaseadused talurahva majanduslikule seisundile? 15. Kus toimus talude ostmine varakult, kus viibis ta? Mispärast? 16. Millal muutusid vallaomavalitsused mõisnikust sõltumatuks? 17. Milliseid raskusi tekitas talupoegadele üleminek teorendilt raharendile? Mõisnikele? 18. Millised olid raharendi paremused? 19. Kuhu rändasid paljud eesti talupojad? Mispärast? 20. Missugused nähtused soodustasid seitsmekümnendaist aastaist alates eriti linnade arengut?

V. Rahvusriikide tekkimine Lääne-Euroopas.

Tööstuslik revolutsioon ja linnakodanluse tõus. XVIII sajandil oli Inglismaal palju vaba kapitali, mis oli saadud kauplemisest asumaadega. Avanes võimalus asutada vabrikuid ja edendada tööstust. Seni valitses Inglismaal kodutööstus ja kõik kaubad valmistati käsitsi, mis nõudis palju aega ja tööjõudu. Suure muutuse tõi tööstusse masinate tarvituselevõtmine XVIII s. teisel poolel. Seda nähtust nimetatakse tööstuslikuks revolutsiooniks. Masinate leiutamisega arenes kiiresti vabrikutööstus, kus suure osa tööst teevad masinad, mille tegevust kontrollib ja reguleerib inimene.

Kui hiljemini leiutati uus aurumasina tüüp James Watt'i poolt, arenes vabrikutööstus hoogsalt.

Varsti levis vabrikutööstus ka teisis Euroopa riiges.

Uued masinad tõrjusid kodutööstuse hoopis kõrvale. Varade valmistamine koondus üha enam suurettevõtete, vabrikute kätte. Seetõttu vabanes palju elavat tööjõudu, mis püüdis leida tööd vabrikutööstuses. Viimane hakkas kasutama ka odavat naiste ja laste tööjõudu. Samal ajal kasvas kiiresti rahvaarv Inglismaal. Et tööjõu pakkumine aina suurenes, ei leidnud kõik tööd ja tööpalgad püsisid endiselt madalal. Töö ise muutus masinate tarvituselevõtmisega väsitavaks ja üksluiseks. Töölise olund muutus viletsaks. Nii tekkis vaatepiirile uus ühiseluline küsimus — töölistküsimus.

Hakati otsima võimalusi, kuidas tööliste viletsat olundit parandada. Tekkisid mitmesugused vaated selle kohta.

Sotsialistid ja kommunistid soovitasid kehtima panna uue maailmakorra, milles kõik varad (maa ja ettevõtted) kuuluksid ühiskonnale (riigile), mitte aga üksikuile. Varade valmistamist ja jaotust ei reguleeriks uues maailmakorras üksikud ettevõtjad ja juhuslik nõudmine ning pakkumine, vaid ühiskondliku võimu kavakindlad korraldused.

Ühes tööstuse arenguga kasvasid linnad ja linnakodanlus muutus jõukamaks ning iseteadlikumaks. Tema tähtsus ühiskondlikus elus kasvas kord-korralt suuremaks. Peagi pääses linnakodanlus mitmes riigis võimule. Näit. 1830. a. toimus Prantsusmaal revolutsioon, mille tagajärjel läks riiklik võim jõuka linnakodanluse kätte. Inglismaal teostati a. 1832 esimene parlamendireform, mis viis jõuka linnakodanluse riigitüürile, jne.

Ka meie kodumaa linnade tähtsuse tõus ja vabrikutööstuse areng on mõjustatud suuresti Lääne-Euroopast.

Itaalia ja Saksa ühendamine. XIX s. teisel poolel toimus tähtsa sündmusena rahvusriikide, Itaalia ja Saksa tekkimine. Juba XIX s. alguses tekkis Itaalias liikumine, mille sihiks oli Itaalia iseseisvus ja ühendamine, sest riiklik killustumus ähvardas Itaalias kogu elu seisma panna. Ühendamis mõtte kandjaks oli peamiselt linnakodanlus. Et see võis toimuda ainult sõjaga, siis tehti selleks ettevalmistusi. Itaalia lõplik ühendamine teostus 1870. aastaks. Seejuures etendas silmapaistvat osa rahvuskangelane G. Garibaldi, kes oma kuulsa ja vaprana meeskonnaga vallutas ühe maa teise järel (Sitsiilia, Napoli).

Samuti oli Saksa killustatud — jagatud 39 väikeseks riigiks, mis oli suureks takistuseks majanduselu arengule. A. 1834 loodi Saksa riikide vahel tolliliit, mis sai aluseks kogu Saksa rahvuslikule ühinemisele. Kui Preisi valitsuse etteotsa määrati Bismarck, hakkas ta selleks ettevalmistusi tegema. Ta ütles, et Saksa ühendamine toimugu raua ja verega. Esimene sõda peeti Austriaga, teine Prantsusmaaga. Mõlemas sõjas jäi võitjaks Preisi, viies läbi rahvusliku ühendamise. Sellele järgnes kiire kultuuriline ja majanduslik tõuseng.

Samal ajal, kui Itaalias ja Saksas kasvas võimas rahvuslik liikumine, algas ka meie kodumaal rahvuslik ärkamisaeg, mille kutsus esile talude päriseksostmine ja mille kandjaks jõuks oli alul eesti põllupidaja, hiljemini ka eestlasist koosnev linnakodanlus. Seejuures ei jätnud mõju avaldamata Eesti rahvuslikule ärkamisele ka rahvuslikud liikumised Lääne-Euroopas.

1. Kuidas mõjus masinate tarvituselevõtmine tööstuse arengule? 2. Kuidas tööliste olundile? 3. Mida soovitasid teha sotsialistid ja kommunistid tööliste olundi parandamiseks? 4. Kuidas mõjus killustumus riikide siseelule? 5. Millal toimus Itaalia ühendamine? 6. Missuguse riigikese juhtimisel toimus Saksa ühendamine? 7. Mis mõjustas meie ärkamisaja tekkimist?

VI. Eestlaste rahvuslik ärkamine.

1. Rahvahariduse eest hoolitsemine.

Rahva elu üldine ilme enne rahvuslikku ärkamist. Eestlased elasid sajandeid pärisorjuses. Nad olid oma elukoha külge kinnistatud ja mõisahärra omad. Elukoha muutmise olenes ainult mõisnikust. Kokkupuuteid teistega oli vähe, igaüks elas omaette. Ainult salaja peeti vahete-vahel nõu. See toimus pealegi ühe või teise mässukatse eel. Ühinguid ja ajalehti polnud. Polnud ka raamatuid ja nende lugejaid. Rahva teadmised olid väga piiratud. Mis väljaspool talu või mõisa toimus, sellest teati vähe. Liikused ainult iga-sugused kuulujutud. Üht-teist kuuldi küll kirikus, kõike seda oli siiski väga vähe. Polnud rahval ka juhte, äratajaid. Sääraseis oludes eestlased endid eestlastena, ühe rahvana, ei tundnudki. Sakslased nimetasid eestlasi mittedakslasteks (ja isegi mitteinimesteks), rahvas ise end aga vana harjunud kombe järgi maarahvaks. Maarahvast, seda orjade karja, ei tahtnud sakslased teisiti nimetada. Nad arvasid ja lootsid, et eestlased on orjadeks määratud ja peavad selleks jäämagi.

Ent aegamisi muutusid olud. Eestlased said isiklikult priiks. See priius polnud esialgu küll kuigi suur. Koguni teise valda ei tohtinud teoori elama asuda mõisa loata. Teorjuse lõpu poole aga kadusid kitsendused. Anti õigus linna ja ka teise kubermangu asuda. Nüüd tundsid eestlased endid juba vabamaina; kui nad lõpuks ka talusid hakkasid päri-seks ostma, omandas elu üsna teise kuju. Endine tuimus ja alandlik meel kadus aegamisi. Eestlased muutusid jõuka-maks, julgemaks ja iseteadlikumaks. Nad hakkasid endid tundma ühe rahvana, eestlastena, kes on üheväärne oma seniste isandate-sakslastega. Ühes rahva jõukusega kasvas ka rahvaharidus.

Rahvahariduse edenemine. Eesti haridusolud hakkasid paranema peale priikslaskmist, sest talurahva vabastamis-seadused nõudsid koolide asutamist. Näit. Liivimaa 1819. a.

seadus nõudis, et asutataks valla- ja kihelkonnakoolid¹. Neid pidi ülal pidama talurahvas ise. Et rahvas oli vaene, ei suutnud vallad koolide eest tarvilikult hoolitseda. Ka ei mõistnud orjusest vaevatud inimesed hariduse tähtsusest õieti veel aru saada. Mõisnikud, kelle käes oli võim ja jõud, hoolitsesid niisama vähe rahvahariduse eest. Talupoeg pidi talupojaks jääma. Seda koolihariduse raasukest, mis talupojad said, püüti pealegi nii anda, et kasvatada neid mõisnikele sõnakuulelikeks teomeesteks. Eestlasi ei loetud koguni saksa keele õppimise ja mõistmise vääriliseks.

Alles sajandi keskel, mil rahva jõukus hakkas kasvama, tekkis kindel huvi koolide vastu. Pealegi hakkasid ka mõisnikud ise koolide eest enam hoolitsema, võttes endi kanda osa koolide ülalpidamise kuludest. Seda sundis neid tegema rahva kreeka-katoliku usku minek 40-ndail aastail. Kardeti, et talurahvas usku muutes sakslaste mõju alt vabaneb. Koolid pidid selle hädaohu kõrvaldama ja ka rahva saksastamiseks kaasa mõjuma. Kihelkonnakooles seisis saksa keel tähtsal kohal, kooli lõpetajad rääkisid üsna vabalt oma isandate keelt.

Peale saksa keele õpetati kihelkonnakoolis veel usuõpetust, ajalugu, looduslugu ja füüsikat, aritmeetikat ja geometriat, eesti keelt, joonistust ja ka vene keelt.

Saksa keelt võidi õpetada ka vallakooles, kuid mitte sundusliku õppeainena. Vallakooli õppekava oli palju kitsam. Seal õpetati usuõpetust, laulmist, lugemist ja kirjutamist, aritmeetikat, maateadust ning vene keelt.

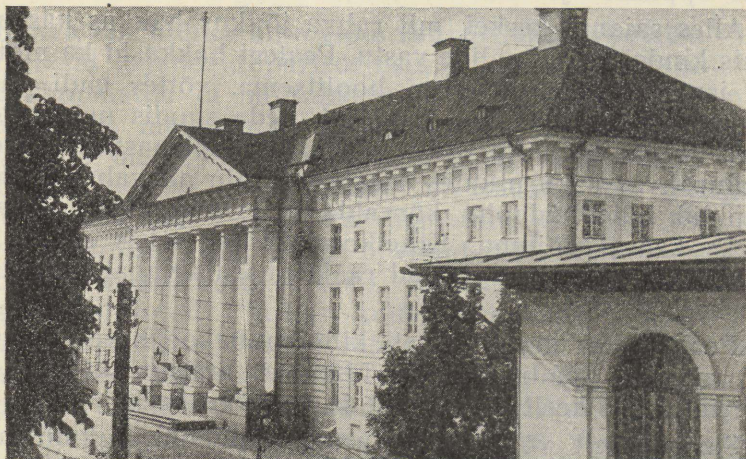
Endisil ajal oli alati suur puudus õpetajaist. Seda puudust püüti nüüd kõrvaldada õpetajateseminaride asutamisega. Nii asutati seminarid Valka (1849), Tartu (1873), Kuudale (1854) ja Kaarmale (1871). Seminarid lasksid igal aastal hulga noori õpetajaid välja, kes valla- ja kihelkonnakoolidesse ametisse läksid. Õpetajad ei õpetanud mitte ainult lapsi, vaid valgustasid kogu ümbrust. Koolimajad muutusid varsti keskusteks, kust kõik uued mõtted ja eestlaste ühised üritused alguse said. Asutati mitmesuguseid seltse ja ühinguid, laulukoore, levitati kirjandust ja ajakirjandust jne. Rahvakooli seisund paranes ka seepärast, et koolikirjandus üsna

¹ Talurahva vabastamisseedus (1819) nõudis Liivimaal, et iga 500 hinge kohta pidi üks valla- ja iga 2000 hinge kohta üks kihelkonnakool olema. Eestimaa kohta nõudis sama seadus (1816), et 1000 inimese kohta tuleks üks kool.

tunduvalt täienes. Ilmus rida uusi, tolle aja kohta üsna häid õpikuid, näit. Jakobsoni „Kooli lugemise raamat“, Kallase „Mõistlik rehkendaja“, Bergmanni „Üleüldine ajalugu“ jt.

Nii edenes aegamisi meie emakeelne rahvakool. Sajandi 80-ndaiks aastaiks jõudis see üsna heale järjele. Lugeda ja kirjutada oskajate arv oli palju suurem kui venelastel.

Peale rahvakoolide töötasid meie kodumaal veel keskkoolid. Need asusid linnas. Keskkoolid olid kõik puhtsaksa



Tartu ülikool.

koolid. Saksakeelne oli ka Tartu ülikool, mis oli 1802. a. Vene valitsuse poolt uuesti asutatud ¹.

Kirjanduse levik ja tähendus. Kirjaoskuse tõusu ja rahva majandusliku olundi paranemisega seltsis eesti kirjasõna suurenev levik rahva seas. Raamatutoodang tõusis XIX sajandi keskpaiku sajabrotsendiliselt. Esialgu jäi rahva peamiseks lugemisvaraks siiski vaimulik kirjandus. Ilmliku raamatuna olid esikohal kalendrid, mis levitasid igasuguseid praktilisi ja elus vajalikke teadmisi. Eesti tähtraamatud olid teinud suuri edusamme, kujunedes meie vaimse elu tuiksooneks. Nad sisaldasid rahvapäraseid jutukehi, milles käsitleti tolle aja põletavamaid päevaküsimusi, nagu viljaikaldust, väljarändamist jne. Talupojad nägid, et jutukirjanikud neile

¹ Rootsi ülikool lõpetas oma tegevuse Põhjasõja tagajärjel.

kaasa tundsid ja nende saatusest osa võtsid. Kalendrite lugejaskond ehk nn. „kalendrikogudus“ paisus väga suureks. Kalendrite kõrval hakkas kasvama ka mitmesuguste juturaamatute ja populaarteaduslike raamatute hulk, mis laiendasid rahva silmaringi ja pakkusid ajaviidet.

Kauemat aega said laialdase menu osaliseks rahva seas h a l e j u t u d ilmsüütuist kannatajaist ehk nn. Jenoveva lood. Need halejutud, mida tõlgiti saksa keelest, leidsid lihtsameelse rahvas suurt kõlapinda. Pisarsilmil tundsid lugejad kaasa jututegelaste õnnetule ja kannatusrikkale saatusele. Kahjuks olid need teosed väga vähese kunstiväärtusega ja neil puudus peaaegu täiesti rahvast äratav ning kasvavat tähendus.

Vähehaaval asusid halejuttude asemele rahvustunnet kandev kunstluule ja külajutud. XIX sajandi keskel tõusid esile eesti soost kirjamehed. Raamatud hakkasid käsitlema omamaisi aineid ja olusid, valgustades kohaliku rahva hädasid ning püüdeid.

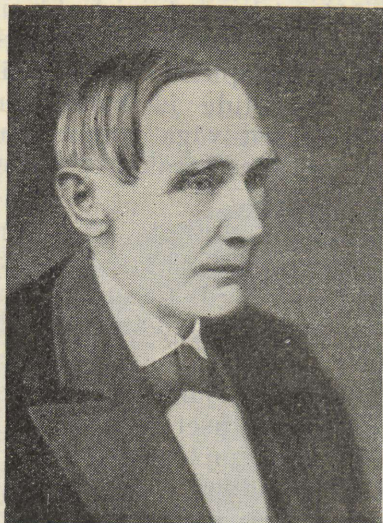
Esimene eesti rahvuskirjanduse suurteos, Fr. R. Kreutzwaldi poolt rahvaluule alusel koostatud „Kalevipoeg“ (1857—61) alustas uue ajajärgu eesti kirjanduses. Kujutades Muinas-Eesti vabadust ja vägevust, ta äratas rahva teadlikule rahvuslikule elule ja sisendas teoorjades hoogsat rahvustunnet. Eestlasi tekkis kujutlus meie rahva suurejoonelisest rahvuslikust minevikust.

Kalevipoja kõrval mõjustas rahva rahvuslikku ärkamist jõuline ja romantiline isamaaluule, sellised luuletajad nagu Fr. R. Kreutzwald, L. Koidula, Fr. Kuhlbars, M. Veske jt. Oma isamaaluuletisis kõnelesid nad suure tundesoojusega eestlaste muistsest õnneajast, orjaõöst ja saabuvast priiusest.

Suure tähenduse omandasid maaoludele kohastatud külajutud ja näidendid XIX sajandi viimasel veerandil, milles kajastusid rahva tõelised tarbed ning taotlused. Neis rahvusliku sisuga juttudes õhutati talupoegi majanduslikule ja vaimsele edasipüüdmisele. Siin tuleks mainida eriti J. Pärna „Oma tuba, oma luba“ ja „Must kuub“. Talupoeg pidi saama jõukaks ja harituks, et jõuda üheväärsuseni teistega. Eesti talupoja püüdeks olgu „oma toa“ omandamine, kus võib toimida „oma loa“ järgi. „Oma tuba on püha koht ja oma luba jumalik olemine selle sees.“

Määratut mõju meie rahva hingele avaldasid toleaeagsed ajaloolised jutustised ja romaanid, milles kirjeldati mui-

naseestlaste voorusi ja põnevaid seiklusi. Neid loeti külades suure õhinaga ja raamatud käisid käest kätte. Iseäranis suurt menu saavutasid E. Bornhöhe „Tasuja“, „Villu võitlused“, A. Saali „Vambola“ jt. Eriti „Tasujat“ loeti suure innu ja põnevusega.



F. R. Kreutzwald.

Ärkamisaja kirjandus püüdis äratada rahvast tuimast loidusest ja anda hoogsat tõuget rahvustunde süvenemisele, õpetades „alandlikku orja jälle püsti päi ja kange kaelaga kõndima“.

1. Milline oli eestlaste rahvustunne teoorjuse ajal ja mispärast?
2. Kuidas ja mispärast mõjus teoorjuse kadumine eestlaste rahvustunnele?
3. Mispärast ei hoolinud talupojad ega mõisnikud pärisorjuse aja lõpul palju koolidest?
4. Mispärast hakkasid mõisnikud pärast 40-ndate aastate käärimisi enam hoolitsema koolide eest?
5. Missuguseid aineid õpetati valla- ja missuguseid kihelkonnakoolides?
6. Võrdle valla- ja kihelkonnakoolide õppeaineid meie algkooli omadega! Milliseid erinevusi märkad?
7. Missugused puht-saksa koolid teotsesid ärkamisajal meie kodumaal?
8. Kus asusid õpetajateseminarid?
9. Missugused raamatud olid esikohal eestikeelses ilmlikus kirjanduses XIX sajandi keskpaiku?
10. Missugune kirjandus asendas halejutte?
11. Missugune suurteos kujutas Muinas-Eesti vabadust ja vägevust?
12. Missugused kirjanduslikud teosed mõjustasid eestlaste rahvuslikku ärkamist?
13. Kas oled lugenud mõnd eesti ajaloolist romaani? Missugust?
14. Mida taotles ärkamisaegne kirjandus?

2. Rahvusliku tunde äratajad. Ärkamisaja üritusi.

Friedrich Faehlmann. Friedrich Reinhold Kreutzwald.

Kõigist raskusist hoolimata õnnestus mõnedel eestlastel ometi pääseda keskkooli kui ka ülikooli ja saada kõrgemat haridust. Haridust saanuist kujunes haritlaste rühm, mis koosnes esialgu peamiselt õpetajaist. Osa esimesi eesti haritlasi läks sakslaste leeri, kuna teised jäid ustavaks oma rahvale. Neist saidki rahva äratajad ja rahva elu edendajad. Üks sääraseid oli arst Friedrich Faehlmann. Ta oli mõisas rahva keskel üles kasvanud ja rahvajutte tundma õppinud. Faehlmann leidis, et eesti rahvajutud pole sugugi halvemad teiste rahvaste omist, vaid mõned neist koguni ilusamad. Ta kirjutas palju jutukei rahva suust üles ja andis nad osalt välja. Iseäranis kaunid olid teiste hulgas „Koit ja Hämarik“, „Vanemuise laul“ ja „Endel ja Juta“. Väljaantud rahvajutud osutasid, et eestlased pole sugugi nii andevaesed, kui seletasid sakslased. Faehlmann oli eriti vaimustatud eesti keele ilust. Sellest kirjutas ta eessõnas eesti rahva muinasjuttude väljaandmisel saksa keeles: „Võin tõendada, et ma võimalikult täpse tõlke esitan? Eesti keel, hoolimata 1000 a. orjapõlvest, on väga väljaarenenud ja rikas keel, muidugi teatavais sfääres. Eesti rahvalaulud ja saagad avaldavad nii osavat ja õrna keelt, et saksa keel vaevalt ulatub kõike täpselt väljendama.“

Suurem tähtsus oli kangelaslool „Kalevipojal“, mille Friedrich Reinhold Kreutzwald kirjutas osalt rahvajuttude põhjal ja 1862. a. välja andis.

Friedrich Reinhold Kreutzwald kasvas samuti üles rahva keskel Rakvere lähedal Kaarli mõisas, kus ta isa oli aidameheks. Ta viibis lapsena moonakalaste keskel ja õppis tundma rahva viletsust. Samuti kuulis ta siin rahvasuust vanu jutte, mis teda köitsid. Tema meeli sütitasid iseäranis jutud Kalevipojast. Et noor Kreutzwald oli virk ja andekas, pandi ta varsti peale koduõppust kihelkonnakooli. Heade inimeste kaasabil jõudis ta viimaks niikaugemale, et keskkooli lõpetas. Ülikoolis olles ja hiljemini arstina Võrus töötades kogus Kreutzwald rahvajutte ja kirjutas viimaks kuuisa kangelasloo. „Kalevipoega“ lugesid noor ja vana. Iseäranis suure huviga lugesid seda eesti haritud pojad, kes õppisid Tartu ülikoolis. Kangelaslugu „Kalevipoega“ lugeses veendus igaüks, et eestlased on muiste olnud iseseisvad ja vabad. Ise-

seisvuse röövisid ja rahva orjastasid võõrsilt tulnud raudröövlid. Tekkis soov, et eestlased võiksid sakslaste kõrval vääriiselt edeneda nii hariduslikult kui ka majanduslikult. Hakati lugu pidama oma rahvast ja kodumaast.

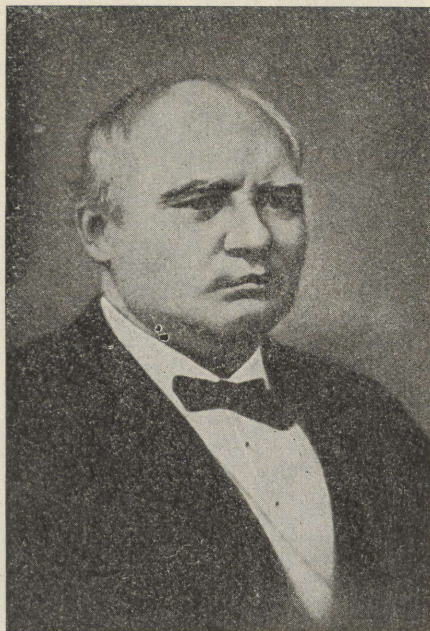
Saksustus. Eestlaste rahvuslikule ärkamisele oli suureks takistuseks see, et sakslaste mõju oli kogu Baltimail väga suur. Sakslaste käes oli enamik maast, nende mõju maksis kõigis ametiasutis, samuti kiriku ja kooli alal. Saksa keel sai ainuõiguse ametiasutis. Seepärast nii mõnigi haritud eestlane pidas paremaks oma emakeele asemel rääkida saksa keelt. Paljud haritlased ei sõandanud enam tunnistada end eestlaseks. Säärast „kadakasakslust“ püüdsid sakslased iga-pidi soodustada. Aga tänu eestlaste tugevale rahvustundele ja selle rahvustunde äratajaile ei olnud hiljemini kadakasakslus nii silmatorkav. Muidugi leidis hiljemini selliseid kadakasaksu ehk „isehakanud“ sakslasi, kuid tõsised eestlased põlgasid neid, kes salgasid oma rahvast.

Rahvajuhid. J. V. Jannsen. Tähtsama rahvusliku tunde äratajana ja ka rahvajuhina esines Johann Voldemar Jannsen. Jannsen oli pikemat aega Väändras õpetajaks, asus siis aga Pärnu Ülejõe samasse ametisse, kus ta tegevus märksa laienes. Pärnus hakkas Jannsen 1857. a. ajalehte „Perno Postimees“ välja andma. Jannseni jutustamisviis oli lihtne, piltlik ja rahvapärane. Seetõttu muutus ajaleht paljuloetavaks. Raske oli pidada kaht ametit: olla õpetaja ja toimetada ajalehte. Pealegi oli Pärnu väike maanurga linn. Siin oli raske endale häid haritud kaastöölisi leida. Jannsen asuski Tartu ja hakkas siin uut ajalehte „Eesti Postimees“ välja andma. Tartu oli poole suurem ja ülikoolilinn. Siin oli kergem leida häid kaastöölisi, sest ülikoolis õppis tollal juba rühm eesti üliõpilasi. Pealegi asus Tartu sisemaal, viljarikkas maakonnas, kus rahvas jõukamalt elas. Leht pidi siin ka enam lugejaid leidma. „Postimehes“ leidsid ruumi jutud ja naljad, siis mitmesugused teated sündmusist nii sise- kui ka välismailt. Peale selle anti õpetust, kuidas paremini võiks põlde harida, soovitati maid päriks osta jne. Varsti tekkisid lehele mitmesugused lisad, mis käsitlesid eriküsimusi: „Eesti Põllumees“, „Eesti Missionär“ ja „Eesti Postimehe Jututuba“.

Jannsen kõneles ajakirjanduses esmakordselt „eesti rahvale“, kuna seni esines selle asemel alati „maarahvas“. Jannsen nägi ette, et meie rahva põhikihiks on ja jääb talupoeg. Sellest lähtudes ta otsis teid, kuidas laiendada selle talupoja-

kihi silmaringi. Ta soovitas asutada seltse ja astus välja emakeele õpetamise eest, pannes suuremat rõhku rahva hariduse tõstmisele.

Kuid valitseva ühiskondliku korra vastu ei astunud Jannsen võitlusse. Kõik uuendused ja parandused pidid tulema



J. V. Jannsen.

„heade ülemate ja vanemate armust“. Ta soovitas olla leplik ja rahulik nii mõisnikkude kui ka kirikuõpetajate suhtes. Jannseni kõned ja kirjutised mõjusidki eestlastele. Kui aga rahva jõukus kasvas, suurenes ka nende iseteadvus ja julgus. Rahvas hakkas uskuma oma jõusse ja nõudis võitlust oma olukorra eest.

Jannseni tähtsus seisis aga eriti selles, et ta pani aluse eestikeelsele ajakirjandusele. Peale selle tunneme teda veel juhtiva seltsitegelasena ja hea jutukirjanikuna. Tema jutukesed olid õpetliku ja kasvatava sisuga ning võitsid rahva hulgas suure poolehoidu.

Lydia Koidula isamaalaulikuna. Rahvuslikule ärkamisele suurt hoogu ja indu andis meie tähtsam ärkamisaja luuletaja Lydia Koidula. J. V. Jannseni tütar sündis 24. detsembril

1843. a. Vana-Vändras. Juba varakult tundis ta huvi kirjanduse ja eesti asjade vastu. Käies Pärnu tütarlastekoolis seppitsemas ta juba värsse, esialgu küll saksa keeles. Kui isa hakkas toimetama „Perno Postimeest“, sai tütrest isa abiline, kes



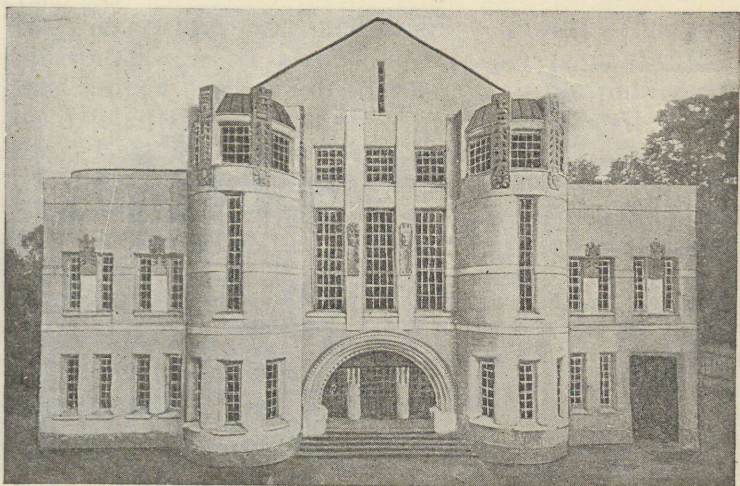
L. Koidula rahvarõivais.

tõlkis ja töötas ümber saksa külajutte. Hiljemini Tartus „Eesti Postimehe“ toimetamisel asus Koidula töötama isaga käsikäes. Suurem osa toimetustööst lasuski tütre õlul.

Samal ajal kui ta töötas väsimatult „Eesti Postimehe“ toimetuses, muutus eesti rahvuslik liikumine järjest elavamaks. Tulihingeline Koidulagi tundis sisemist kutsumist osa võtta oma rahva rõõmudest ja muredest. Temast sai isamaalaulik, kelle laulud vangistasid eestlaste meeli, tungides nende südamesse. Oma raske töö kõrval kirjutas ta rohkeid näidendeid ja luuletisi. 23-aastasena avaldas ta oma esimese luuletiskogu „Vainulilled“ (1866. a.), millele järgnes aasta

pärast „Emajõe ööbik“ (1867. a.). Isa nõuandel avaldas ta hulga luuletisi ka „Eesti Postimehe“ lisalehes ja kalendris.

Koidula luules leegitses palav isamaa-armastus, mida läbis kurb hüüd isamaa kannatusist ja valust. Sealjuures aga ülistas ta soojade sõnadega eesti rahva vabakssaamise püüet ja tahtet. Ta võrdles meie tolleaegset kodumaad kütkestatud kotkaga, kellest keegi ei hoolinud. Ometi kasvavad kord kotka tiivad nii tugevaks, et ta purustab kütked ja



Tartu eesti teater „Vanemuine“.

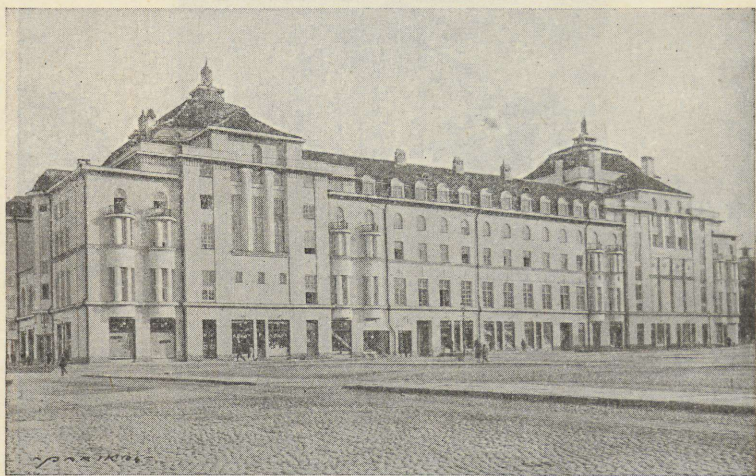
võimsate tiivalöökidega läheb vabadesse. Koidula sügavasti hingestatud isamaalaulud äratasid kõigis usku ja lootust eestlaste paremale tulevikule.

Seltside asutamine. Paralleelselt ajakirjandusega arenes Jannseni õhutusel seltside asutamine. Vanimaks kinnitatud põhikirjaga eesti seltsiks oli Kaarli kiriku lauluselts „Revalia“ Tallinnas, asutatud 1863. a. Sellel polnud aga suuremat tähtsust eesti kultuurielus.

Kultuuriliselt palju suuremat ja tähtsamat osa etendas Jannseni algatusel ja käsitöölise, ametnikkude ning majajomanikkude osavõtul ellukutsutud lauluselts „Vanemuine“ 1865. a. Tartus. Siin pandi alus ka Eesti teatrile. 1870. a. mängiti esmakordselt eesti tegelastega eestlase L. Koidula kirjutatud näidendit „Saaremaa onupoeg“. Eriti tähtsad rahvustunde äratajad olid „Vanemuises“ peetud kõned, nende

hulgas ka Jakobsoni kuulsad „Kolm isamaa kõnet“. Samal ajal kutsuti Tallinnas ellu „laulo ja mängu“ selts „Estonia“. Selle tegevus ei kujunenud alul sugugi nii elavaks kui „Vane-muisel“. Selles valitses kadaka-sakslik vaim ja asjaajamisel tarvitati saksa keelt.

Teistest seltsidest olgu nimetatud „Koit“ Viljandis (asut. 1869. a.), „Lootus“ Tallinnas (1877. a.) ja „Endla“ Pärnus (1878. a.).



Tallinna eesti teater „Estonia“.

Põllumeesteseltsid. Esimene eesti põllumeesteselts asutati 1870. a. Jannseni ettevõttel Tartus ja 1888. a. Tallinnas.

Siiupeale arenes eesti põllumeesteseltside tegevus juba hoogsalt. Esialgu piirdus nende tegevus ainult kord kuus peetavate koosolekute korraldamisega. Juba 1876. a. korraldas Tartu Põllumeeste Selts näituse Otepääl. Varsti asutati põllumeesteseltse Pärnus, Viljandis ja Võrus. Põllumajanduslike küsimuste kõrval arutati neis kõiki ellu puutuvaid küsimusi. See laiendas rahva silmaringi ja etendas suurt osa seltskondlikus organiseerimistöös.

Eesti akadeemiliste haritlaste organiseerimine. Üldise rahvusliku murrangu mõjustusel pandi 1870. a. alus ka esimesele eesti üliõpilasorganisatsioonile. Mõned eesti üliõpilased hakkasid käima koos ja lugema „Kalevipoega“ ning selgitama eesti rahva eluküsimusi. Kooskaimistest võtsid osa

ka vanemad eesti haritlased, eriti J. Hurt ja J. V. Jannsen ja V. G. Eisenschmidt. Koondis omandas peagi kindlama kuju oma „põhjusemõtete ja säädustega“. Eesti haritlasilt nõuti enda avalikku tunnistamist eestlasiks, emakeele aus pidamist, rahvaluule, kirjanduse ning rahva keele tundmist jne. Esialgu töötati ilma ametliku kinnitusega „põranda all“. Hiljemini kujunes koondisest praegune Eesti Üliõpilaste Selts, mille värvid — sinine-must-valge — said pärast Eesti rahvusvärveks.

Väikesearvuline organisatsioon muutus väärtuslikuks kohtumispaigaks eesti akadeemilisele perele. Ta võttis agarasti osa kõigest eesti rahvuslikest üritustest ja pidurdas tõhusalt eesti haritlaste saksastumist. 1884. a. asutati Peterburis Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts ja 1900. a. Riias korporatsioon „Vironia“, mis koondasid kohalikke eesti soost üliõpilasi. Eesti üliõpilaste arvu tõus XX saj. alguses ja hilisemad avaramad olud võimaldasid mitmete uute üliõpilasorganisatsioonide — seltside ja korporatsioonide — tekkimist. Eesti haritlased organiseerusid üha enam, moodustades kaaluva jõu eesti elus.

Esimene laulupidu. „Vanemuise“ seltsi poolt ja Jannseni algatusel korraldati Tartus 1869. a. ka esimene üldine eesti laulupidu Liivimaa talurahva 50-aastase priiuse mälestuseks. Rahvuslik ärkamine oli juba alanud, seepärast oodati ülemaalist laulupidu igatsusega.

See oli tähtis suursündmus. Üle 600 aasta oli möödunud eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse kaotusest. See oli pikk ja raske orjaaeg, mil elati kinnist, omaette elu. Mis toimus väljaspool mõisa, sellest polnud õieti aimugi. Mõis oli talupoja maailm. Suurel laulupeol toimus järsk pööre. Siin tuli eesti rahvas üle pika aja esimest korda ülemaaliselt kokku. Peol viibis ligi 16 000 inimest. Laulupidu oli üritus, mis oli korraldatud ühisel jõul. Huvitav on märkida, et suurem osa osavõtjaist pärines Lõuna-Eestist, Põhja-Eesti oli rahvuslikult tunduvalt maha jäänud. Laulupeol ei püüdnud ka väliskülalised. Selleks eestlaste suureks ja tähtsaks peopäevaks olid ilmunud neid õnnitlema ja tervitama soome ja ungari hõimuvõlled.

Laulupidu kasvatas ühistunnet, andis julgust ja iseteadvust. Endine orjastatud „maarahvas“ tundis end jälle eesti rahvana, kellel samasugune õigus vabadusele kui igal teisel rahval. Suurel laulupeol kuulnud isamaalised lau-

lud¹ ja kõned sütitasid meeli ning äratasid lootusi, virgutades edasisele tegevusele sakslaste mõju alt vabanemiseks.

Kõnedes toonitati hariduse tähtsust ja soovitati avada eestikeelseid kõrgemaid koole.

Laulupeol leidsid sooja poolehoidu ka kaks suuremat eesti rahva üritust: Eesti Aleksandrikool ja Eesti Kirjameeste Selts.

Laulupidu õnnestus kõigiti. Viidi kaasa väga häid muljeid ja suur vaimustuspuhang tungis meie kodumaa kaugeimaissegi nurgisse.

Holstre tegelasi. Ajakirjandusest virgutust saanud ja Peterburis elutsevaist eesti ning läti haritlasist õhutatuna tekkis talupoegade keskel nõue mõningate uuenduste järele. Peterburis elutsev maalikunstnik Johann Köler oli tähtsamaid eesti haritlasi, kes pidas uuenduste nõudmist tarvilikuks. Viljandimaal, Holstre vallas algatati kohalikkude tegelaste poolt palvekirja koostamist uuenduste nõudmiseks ja keisrile saatmiseks. Eesotsas üliõpilaste Adam ja Peeper Petersoni, koolmeister Jaan Adamsoni ja taluperemees Hain Hennoga viidi palvekiri 17 eesti talupojast koosneva saatkonna poolt keisri kätte 1864. a. sügisel. Selles nõuti rendihinna sunduslikku kindlaksmääramist, teoorjuse lõpetamist, kus see veel püsis, ja uue omavalitsuse sisseseadmist valdades, haridusolude parandamist ja kirikuõpetajate valimist koguduse nõusolekul. Tagajärjeks oli see, et Adam Peterson vangistati. Alles järgmisel aastal sai ta senati otsusel vabaks. Siiski oli talupoegade esinemisel mõju. See äratas valitsuse tähelepanu eesti talupoegade olukorrale.

Aleksandrikooli mõte. Eesti rahvusliku mõtte arenguga käsikäes kerkis päevakorrale eestikeelse kooli asutamise küsimus. See tekkis juba varakult Viljandimaal, kus asja algatajana ja õhutajana teotses Pulleritsu külakoolmeister Jaan Adamson. See endine talusulane, kes ainult ühe talve koolis käinud, oli ärkamisaja innukamaid organisaatoreid. Tulise isamaalasena ja väsimatu tegelasena rahvuslikes üritusis, oli ta elavas kirjavahetuses kõigi oma aja eesti haritlastega. Kooli nimetuseks valiti Eesti Aleksandrikool. See pidi saama mälestuskujuks keiser Aleksander I-le, kes vabastas eesti talurahva pärisorjusest. Koolis pidi õppekeeleks olema eesti keel. Aastal 1863 saadeti esimene palve-

¹ Näit. Jannseni „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“.

kiri kubernerile kooli avamise loa saamiseks. Palvekiri oli eesti- ja saksakeelne, 177 allkirjaga.

Kõigepealt valiti 12-liikmeline komisjon, mille hooleks jäi edasine asja korraldamine. „Et see töö küll väga raske ja kõigile tundmata oli, vaimus ühe kapitali peale mõeldes ühte täielikku plaani teha, aga siiski oli see esimene kord, kus eestlastele ka midagi iseeneste teha ja mõtelda lubati,“ ütleb J. Adamson.

Sõideti Tartusse Õpetatud Eesti Seltsilt nõu küsima. Siin tutvuti Hurdaga, kellest hiljemini sai tuliseim kooli asutamise eestvõitleja.

Loa saamine võttis aga väga kaua aega. Jaan Adamson arvas koguni, et asi oleks unustatud, kui mõtte algatajad ise poleks asja ikka ja ikka jälle meelde tuletanud. Lõpuks jõudis 1869. a. palvekiri keisri kätte. Keiser andis armulikult loa „Eesti ülema rahvakooli põhjenduseks Aleksandrikooli nime all kõiges riigis andeid korjata“. Luba tuli paar kuud peale laulupidu. Nüüd algas elav tegevus, mis rahva liikuma pani.

Koolile raha hankimiseks korraldati ülemaaline korjandus. Korjandust juhtis peakomitee ühes abikomiteedega. Neid asutati üle maa igal pool. Peakomitee presidendiks sai J. Hurt, kes 1871. a. 1. detsembril avaldas pikema kirjutise „Eesti Postimehes“: „Eesti Aleksandrikool. Üks tähtis kuulutus ja palvõ kõigile Eesti rahvale“. See oli lühike seletus kooli tüübi kohta, milles anti ühtlasi ka instruksioone rahakorjamiseks.

Suure vaimustuse ja innuga alustasid eestlased tööd. Aasta jooksul asutati juba 64 abikomiteed ja korjati kaunis kena summa. Kõige enam suudeti korjata Viljandimaal. Toetust saadi keisrilt ja Soome üliõpilased avaldasid oma poolehoidu teatava summa saatmisega.

Kuid kooli asutamise mõte ei võitnud kõigi poolehoidu. Sakslased olid Aleksandrikooli vastu. Nad ei võinud kuidagi leppida, et eestlased, kes seni olnud teiste orjad, asutavad endile kõrgema eestikeelse kooli. Sakslaste sihiks oli, et eestlased saksa koolis käiksid, saksa hariduse saaksid ja sakslastega ühte sulaksid. Sakslased hakkasid levitama valeandmeid ja kahtlasi kuuldusi kooli kohta. Kirjutati, et kool tulevat ikkagi saksa õppekeelele, sest eesti keel olevat selleks veel liiga vähe arenenud, et tema abil „sügavamaid ja kõrgemaid asju õppida saaks“. Sakslased püüdsid kõigiti kooli vastu töötada. Et kirikuõpetajail rahvale suur mõju

oli, siis lasti neil otse kantslist juttustada kooli asutamise vastu. Ka kooliõpetajail keelati Aleksandrikooli heaks töötamine. Eestlastegi keskel oli neid, kes pidasid Aleksandrikooli ülearuseks. Kõigest hoolimata edenes korjandus. Siinseal korraldati näitemänge, kontserte ja asjade loosimisi Aleksandrikooli heaks. Mõned peremehed olevat koguni teatava osa vilja Aleksandrikooli õnne peale maha külvanud. Ühelgi pidulikul juhul ei unustatud Aleksandrikooli — pulmades, varrudel ja mujal koguti kingitusi. Vaesemad inimesed, kellel polnud raha, kinkisid asju. Need olid sageli ainult paar kopikat väärt, kuid näitasid, millise andumusega igaüks suurt ühist üritust toetada püüdis. Mitmes vallas võeti väikest lisamaksu kooli heaks, mõni vald kinkis kõik trahvirahad kooli toetuseks jne. Raha korjamiseks kasutati iga-suguseid võimalusi — keegi kõrtsmik olevat võtnud igalt kõrtsiskäijalt selleks teatava summa, kuski on noored kokku leppinud, et iga võõrkeelse sõna tarvitamise eest maksavad trahvi, mis summa läheb Aleksandrikoolile. Mõne aasta pärast oligi ligi 100 000 rubla koos, mis oli tolle aja kohta väga suur raha.

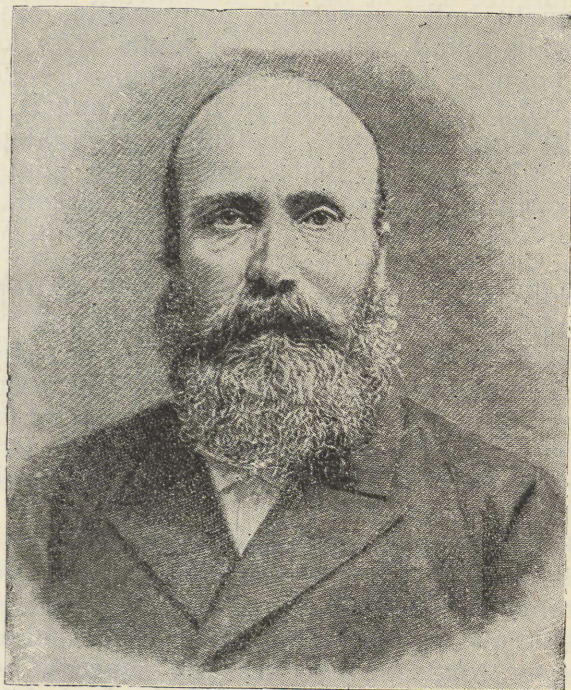
Siiski ei läinud korda asutada eestikeelset kõrgemat kooli. Kooli asutamise mõttel oli juba küllalt vaenlasi ja vastutöötaid. Nüüd aga tuli suurim hoop. Eestlastel tekkisid lahkkelid tulevase kooli tüübi küsimuses. Ühed tahtsid reaalkooli, teised klassikagümnaasiumi ja väga paljud olid koguni põllutöökooli asutamise poolt. Neid lahkkelisid kasutas Vene valitsus ja segas end vahele. See saigi saatuslikuks Aleksandrikooli mõttele. Vene valitsuse seisukoht muutus samasuguseks kui oli sakslastel. Taheti, et eestlased vene haridust saaksid ja venelastega ühte sulaksid.

Aleksandrikooli asemele asutati viimaks Põltsamaale venekeelne kõrgem rahvakool. Selle peale vaatamata oli Aleksandrikooli mõttel ja korjandusel suur tähtsus. Need panid rahva liikuma ja virgutasid teda ühisele tegevusele.

Jakob Hurt. J. Hurt kuulus ärkamisaja aktiivsemate tegelaste hulka. Ta sündis 1839. a. Põlva lähedal, Himmaste külas, kooliõpetaja pojana. Õppis usuteadust Tartu ja Helsingi ülikoolis, omandades dr. phil. astme. Oli alul gümnaasiumiõpetajaks ja hiljemini hingekarjaseks Otepääl ning Peterburi Jaani koguduses. Eesti avalikust elust hakkas J. Hurt osa võtma juba üliõpilaspõlves. Aastast 1862 alates oli ta pidevas ühenduses Fr. R. Kreutzwald'i, J. Köler'i ja teiste ärksate eesti tegelastega. Suure innuga töötas ta kaasa kõigis rahvus-

likes üldüritusis. Eriti teenekas oli J. Hurt rahvusliku haridustöö organiseerijana.

Tema elutööks aga kujunes eesti rahvaluule kogumine ja väljaandmine. Juba üliõpilasena hakkas ta kodukihelkonnas muinasjutte ja rahvalaule koguma. Ta käis külaskülla ja kirjutas kõik üles, mida rahvas mäletas. Selleks



Jakob Hurt.

tööks õhutas ta kaasa töötama kogu rahva ja kõik arukamad pead nii maal kui linnas asusid rahvaluulet korjama. Hurt ise korraldas kogutud materjali ja andis üksikasjalisi juhtnõore kogujaile. Rahvaluule kogumine kujunes ulatuslikuks liikumiseks, nii et eesti kultuuriloos võib nimetada seda aega vanavara ajajärguks. Praegune põlv tunnustab aukartusega tema suuri teeneid. Hurda kogutud hiiglamaterjal sisaldab üle 250 000 punkti rahvaluulet. Sellest suutis ta avaldada trükis vaid „Setukeste laulud“ (3 köidet), mis ilmusid Soomes. Tema rahvaluulekogusid hoitakse Tartus, Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Eesti Kirjameeste Selts. Teine üldüritus, mis rahvast tegevusele virgutas, oli Eesti Kirjameeste Selts, mis asutati 1872. a. Asutamiskoosolekut juhatas J. V. Jannsen. Seltsi ülesandeks oli rahva minevikku uurida, rahvale kasulikke raamatuid välja anda ja kõnede kaudu rahvast harida. Seltsi presidendiks valiti Jakob Hurt. Tema juhatusel tegi selts palju kasulikku tööd: Hurda enese ja ka teiste kaasabil korjati lugematu hulk rahvalaule, muinasjutte, vanasõnu ja mõistatusi ning muud vanavara, ka andis selts kirjandust välja. Selts koondas enda ümber kõik silmapaistvamad eesti haritlased. Seltsi peaülesandeks seati muu hulgas eestikeelsete teaduslike raamatute soetamine ja ilukirjanduslike teoste väljaandmine. Seltsi toimetistena ilmus ligi 100 teost, mis kuulusid tolleaegse kirjanduse paremiku hulka. Paljude aastate kestel teotses selts väga hoogsalt. Väga tihti peeti üldkoosolekuid, kus kanti ette teaduslike kõnesid. Nende kõnede kaudu, millele järgnesid harilikult läbirääkimised, äratati laiemas üldsuses huvi kirjanduse ja kodumaiste teaduste vastu. Selts andis välja ka aastaraamatuid, mis sisaldasid trükituna tähtsamaid koosolekuil peetud kõnesid. Kõik see oli tähtis ajajärgul, mil meil puudusid muud haridusasutised. Tähelepanuväärseks teeneks oli seltsil eestikeelsete õpperaamatute soetamine ja eesti kirjakeele arendamine.

J. V. Jannsen poolehoidu kaotamas. Jannsen oli, nagu nägime, tähtsam ärkamisaja tegelane. Temal oli rahva keskel esialgu suur poolehoid. Mõne aja pärast aga kaotas ta selle. Mis pärast? Kõigile uuendusile vaatamata oli mõisnikel meie maal ikka veel suur võim. Saksa keel oli ametlik keel, kõik ametikohad olid sakslaste käes nii kohtuis kui ka mujal, sakslased olid koguni kubernereks meie maal. Pealegi jätsid talurahvaseadused neile rea eesõigusi, näit. ainult mõisnikul oli õigus jahti pidada, kala püüda, teetegemise kohustusest olid mõisad täiesti vabad jne.

Püsima jäi ka mõisnikest koosnev seisuslik maapäev. Õigust oma saadikuid sinna saata eestlastele ei antud. Kõik see tekitas pahameelt eestlaste keskel. Jannsen oli oma tegevuses väga tagasihoidlik ja leplik sakslaste vastu. Ta ei astunud nende võimu vastu välja ega nõudnud selle vähendamist. Jannsen ei nõudnud oma lehes teoorjuse kaotamistki. Ta arvas, et rahva hea käekäik oleneb rahulikust kokkuleppest sakslastega, ja manitses seepärast rahvast sõnakuulmisele. Ta ei kirjutanud mõisnikkude vastu ka siis mitte, kui rahvas

maanäljas kodumaa maha jättis ja Venemaale elama asus. Tõsi ju on, et tsensuuriolud tunduvad takistasid seda tegemast.

Rahvajuht C. R. Jakobson. Jannseni leplik poliitika ei meeldinud paljudele. Seepärast pidigi Jannsen loovutama rahvajuhi koha C. R. Jakobsonile. C. R. Jakobson oli ka õpetaja, kuid suurema haridusega, julgem ja iseteadlikum. Temale ei meeldinud alandlik palumine ja kokkulepe sakslastega, seepärast sattus ta vastuollu Jannseniga. Hiljemini tekkis tal tüli ka J. Hurdaga, kes pidas Jakobsoni liiga käremeelseks. Eriti ei meeldinud Hurdale Jakobsoni terav kiriku arvustamine. Eesti tähtsamais üritusis, nagu Kirjameeste Seltsis ja Aleksandrikooli komitees, tekkis Hurda ja Jakobsoni poolda-jaist kaks erakonda, kes oma tülidega ühiseile üritusile kahju tegid.

Jakobson ütles, et eesti rahvas saab endale oma põlised õigused kätte ainult nõudes, võideldes. Selle vaate järgi ta teotseski. Ta nägi, kuidas meie maa sakslased püüdsid oma koolide kaudu eesti lapsi kasvatada omas vaimus, neid saksastades. Saksastamine toimus ka kihelkonnakoolide kaudu, kus saksa keel oli tähtsamaks õppeaineks. Õpetajaiks said sinna enamasti need, kes sakslaste vastu sõbralikud olid ja eestlaste seltskondlikust tegevusest osa ei võtnud.

Saksastamise vastu võitles ta kõigepealt sel teel, et hakkas välja andma häid eestikeelseid kooliraamatuid. Tähtsaim neist oli ta lugemik. Igati püüdis ta nooris äratada armastust ja lugupidamist oma rahva ja kodumaa vastu.

C. R. Jakobson rahvast majanduslikule tegevusele virgulamas. Head haridust võib saavutada ainult jõukas rahvas. Seepärast püüdis Jakobson talurahva jõukust tõsta. Ta kirjutas põllumeestele õpetlikke raamatuid põllundusest ja karjakasvatusest ning õhutas neid põllumeesteseltse asutama. Oma talus kavatses ta sisse seada piimatalituse, mis pidi saama teistele eeskujuks. Rannaestlastele soovitas ta laevu ehitada ja kaubitsemisega rikkust koguda.

Eestlaste parema tuleviku kindlustamiseks oli Jakobsoni veendumise järgi kõigest sellest siiski vähe. Tarvis oli eestlastele enam õigusi kätte võita. Nad pidid saama samasugused õigused kui on sakslastelgi. Jakobsoni sihid ja vaated tulid kujukalt nähtavale ta kuulsas „Kolmes isamaa kõnes“ ja tema poolt Viljandis 1878. a. asutatud ajalehes „Sakalas“. Viljandimaa oli jõukaim ja Jakobson lootis siit elavat tuge

peremeeste poolt oma püüdele. Iseäranis meeldis kõigile see, et Jakobson rahvale enam õigusi nõudis. „Meie oleme inimesed! Meie oleme rahvas! Meie nõuame kui rahvas oma kodumaal õigusi! Meie tahame elada! Meie tahame ede-



C. R. Jakobson.

neda ja kasvada!“ Mõisnikud ei tahtnud sellest kuuldagi. Nad nimetasid teda „sakslaste õgijaks“. Selle peale vastas Jakobson: „Meie ei käi ilmaski oma saksa kaaskodanikkude peale, meie ei päri midagi ülemäära; kõik, mis me pärime, on see: ühesugused õigused.“

Märgukiri riigivalitsusele 1881. a. Jakobsoni sütitavaist kõnedest tiivustatuna ja tema aktiivsel juhtimisel otsustati pöörduda riigivalitsuse poole. Jakobson ühes oma pooldajatega andis 1881. a. riigivalitsusele märgukirja. Selles nõuti, et eestlastele antaks õigus oma saadikuid maapäevale saata

ja sel teel ühevääriliselt sakslastega maavalitsemisest osa võtta. Kohtumõistmine saagu vabaks sakslaste mõju alt ja toimugu eesti keeles. Sakslaste mõju alt vabastatagu ka koolid. Siis avaneks rahvale võimalus saada ka kasulikke ilmlikke teadmisi.

Maksud ja teetegemise kohustused jaotatagu õiglaselt ära peremeeste ja mõisnikkude vahel. Seni on pidanud neid kohustusi kandma ainult peremehed. Nõuti ka, et talude ostuhind kindlaks määrataks.

Sakslased tegid kõik, et eestlaste õiglasel soovil ei teostuks. Nad kujutasid eestlasi riigivastastena, keda ei tohtivat usaldada. Seepärast olid eestlased sunnitud oma riigitruudust eriti rõhutama. Koosolekud algasid tihti riigilaulu laulmisega.

Venestuse tulek. Eestlased panid suuri lootusi märgukirjale. Usuti, et riigivalitsus täidab rahva nõudmised. Siis oleks eestlaste haridus- ja majanduselu palju kiiremini edenenud. Aga kõik kujunes teisiti. Seni olid kõik Vene valitsejad kinnitanud siinse aadli õigusi, kuid Aleksander III jättis esimesena kinnitamata Baltimaa eraõigused. Tema põhimõte oli: üks riik, üks tsaar, üks rahvas ja üks usk. Aleksander III saatis Baltimaade olukorraga tutvuma ühe oma senaatoreist. Eestlased lootsid nüüd uuenduste teostamist ja esitasid jällegi oma kava. Riigivalitsus viis 1880-ndail a-il küll rea uuendusi ellu, kuid ainult selleks, et kogu maad ja rahvast venestada. Nii hakkasid venelased samasugust poliitikat ajama meie maa ja rahva valitsemisel, nagu seni olid teinud sakslased.

Vene keel hakkas kehtima kohtus, koolis ja kõigis ametiasutis. Õpetajaiks ja muusse ameteisse seati umbkeelsed venelased. Aleksandrikooli asemele avati rahva rahaga ülekohtuselt vene linnakool. Koolides hakati pearõhku panema vene keelele, kuna eesti keele õpetamine jäi üsna kõrvaliseks ajaks. Eestlased ja eesti keel jäeti nii hoopis unustusse. Viimaks nõuti, et ka õpetamine koolis toimugu vene keeles. Kõige selle tagajärjeks oli, et lugeda ja kirjutada oskajate arv hakkas langema ¹.

Ka hakati meie tegelasi ja seltse taga kiusama. Eesti Kirjameeste Selts suleti ja mõned tegelased saadeti maalt

¹ Selleks mõjus kaasa ka üldine majanduslik kitsikus XIX sajandi lõpul. Huvi kooli vastu hakkas langema. Ka sakslased pöörasid 1880-ndaist aastaist eesti koolidele selja.

välja. Seltsi sulgemise põhjusena toodi ette asjaolu, et selts olevat asutatud selleks, et eestlasi saksastamise vastu kaitseada. Nüüd olevat see hädaoht kadunud ja seltsil polevat mingit mõtet. Tartu nimetati ümber koguni Jurjeviks. Jakobson kõike seda ei näinud. Ta suri enne venestust 1882. a.

Seesugune Vene valitsuse teoviis äratas suurt pahameelt ja tekitas umbusaldust valitsuse kui ka venelaste eneste vastu. Leidus eestlaste keskel ometi neidki, kes hakkasid toetama vene poliitikat. Neist olid tähtsamad J. Kõrv ja A. Grenzstein, „Oleviku“ toimetaja. Grenzstein arvas, et eestlastele oleks kõige kasulikum liituda Venega, „sest ühes rahva suurusega tõuseb ka tema rahvuse väärtus — ainult väga suured rahvad võivad ehitada iseseisvat rahvuslikku kultuuri ja seda jätkata, väikesed mitte“. Teised seevastu ei kaotanud julgust ja püüdsid venestusele täie jõuga vastu töötada. Neist tuleks mainida J. Järve, kes oma ajalehes „Virulane“ Jakobsoni poliitikat jätkata püüdis. See ei kestnud aga kuigi kaua. Leht suleti. Nüüd jäi ainsaks ajaleheks „Postimees“, mis püüdis säilitada rahvuslikku vaimu. Lehte toimetas K. A. Hermann. „Postimehe“ kirjutised olid tagasihoidlikud, nagu Hermann isegi, kes olulises küsimuses püüdis olla valitsusele sõnakuulelik.

Uus kohtukorraldus. Teiste uuenduste kõrval, mida venestus meie maale tõi, oli ka uus kohtukorraldus. Meil pandi nüüd maksma Vene kohtud, kuigi veidi muudetud kujul. Kohtunikke määras Vene kohtuminister. **V a l l a k o h u s** jäi endiselt püsima, ainult kohtupidamiskorda muudeti. Vallakohtu liikmed valis rahvas, amelisse kinnitas rahukogu. Vallakohtu otsuse peale võis kaevata **ü l e m t a l u r a h v a k o h t u s s e**, mille eesistuja nimetas kohtuminister; kohtu liikmed kutsuti vallakohtu eesistujate hulgast.

T a l u r a h v a a s j a d e k o m i s s a r, kelle nimetas sise-minister, valvas põllumajanduslike olude kohta antud määruste järele. Ta kinnitas mõisniku ja talupoja vahel sõlmitud lepinguid ja valvas vallavalitsuste tegevuse järele. Raskemate süütegude tarvis asutati **r a h u k o h u s**. Sealt võis edasi kaevata **r a h u k o g u s s e**. Rahukogust võis kaevata edasi Peterburis asuvasse **s e n a t i s s e**. Uus kohtukorraldus oli rahvale üldiselt vastuvõetav, sest see pakkus palju enam õiguslikku kaitset.

Peale vallakohtu ja talurahvakohtu oli kõigis kohtutes tarvitusel vene keel, mis kohtumõistmist raskendas.

1. Kes oli Fr. Faehlmann ja mille poolest on ta meile tähtis? 2. Mida tead Fr. R. Kreutzwaldi elukäigust? 3. Millest tuli Kreutzwaldi suur mõju eesti ärkamisajale? 4. Milliseid soove ja mõtteid äratas „Kalevipoeg“ eestlasis? 5. Missuguseid ärkamisaegeid kirjanikke vaimustas „Kalevipoeg“? 6. Kes pani aluse eesti ajakirjandusele ja seltsielule? 7. Maini peamomente J. V. Jannseni elukäigust! 8. Mis iseloomustas L. Koidula luulet? 9. Missuguseile teatreile pandi alus? 10. Milles avaldus põllumeesteseltside tegevus? 11. Missuguse üliõpilasseltsi värvid said Eesti rahvusvärveks? 12. Millal korraldati esimene laulupidu ja miks muutus see tähtsaks sündmuseks Eesti ajaloos? 13. Kes algatas Aleksandrikooli mõtte? 14. Kuidas korraldati rahakorjamist Aleksandrikoolile? 15. Mispoolest erines kavatsetud Aleksandrikool tegelikult asutatust? 16. Jutusta J. Hurda elutööst! 17. Missuguseid ärkamisaegeid eesti seltse sa tead? 18. Milles avaldus Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus? 19. Miks ja kellele kaotas J. V. Jannsen poolehoiu? 20. Mispoolest erines Jakobsoni poliitika Jannseni omast? 21. Mida tegi C. R. Jakobson eestlaste majanduselu edendamiseks? 22. Mida nõudsid Jakobsoni pooldajad 1881. a. märgukirjas valitsusele? 23. Milles avaldus venestus? 24. Missugused eesti tegelased ühinesid venestusliikumisega? 25. Milline oli uus kohtukorraldus?

3. Soome rahvuslikke püüdeid. Rahvuslik liikumine.

Vene keiser Nikolai I valitsusaeg oli soomlastele väga halb. Soomekeelsete kirjutiste ja raamatute kohta pandi kehtima väga vali tsensuur. Vene ametnikke pandi igale poole ametiasutistesse ja üldse oli märgata valitsuse venestamis-püüdeid.

Aleksander II aeg tõi kaasa tähtsaid uuendusi Soomele ja üldiselt võis märgata suurt elavust poliitilisel alal. Tekkis nn. soomlusliikumine, millele erilist hoogu andis veel see, et 1863. aastal kutsuti kokku maapäev, mille ülesandeks oli arutada läbi seadusi, mida taheti kehtima panna. Maapäev tuli kokku alul iga 5 aasta järel, hiljem (1882) iga 3 aasta tagant. Soomlusliikumise juhiks oli J. V. Snellmann. Varsti aga sattusid soome ja rootsi soost tegelased teravasse vastuollu üksteisega, eriti soome keele õiguste laiendamise küsimuses. Soome erakonna vastu, mille juhiks oli Y. S. Yrjö-Koskinen, puhkes rootsi haritud kihtides oma rahvuslik liikumine. Soome rahvuslik liikumine muutus seetõttu veelgi elavamaks.

Aleksander III valitsuse ajal taheti muuta Soome valitsemiskorda, mis oli pandud kehtima 1809. a. Nii näiteks allutati Soome postikorraldus Vene siseministeriumile ja püüti soomlasi venestada.

Lõhe rahvuslikus liikumises. Soome erakonnas tekkis lõhe, sest osa pooldas Vene valitsuse samme, osa pidas vajalikuks kindlat võitlust venestamispüüete vastu. Tekkis kaks parteid: vanasoo me partei, mis pooldas Vene valitsuse samme, ja noorsoo me partei, mis võitles koos rootslastega.

Rahulolematuse. Nikolai II ajal piirati (1899. a.) maa-päeva tegevust, mis tekitas laialdase rahulolematuse.

Rahulolematuse väljenduseks koostati eriline märgukiri, nn. rahva-aadress, millele koguti 520 000 allkirja. Märgukirja taheti esitada saatkonna kaudu keisrile, kuid keiser keeldus seda vastu võtmast. Võitlus Soome õiguste eest läks nüüd veelgi pinevamaks. Soome oma sõjavägi saadeti laiali, trüki- ja koosolekute vabadust kitsendati. Kubernerideks ja kõrgemaiks ametnikeks määrati ainult venelasi.

Endine kord pannakse kehtima. Ent Vene riigis tekkisid rahutused ja streigid. 1905. a. puhkes Venes revolutsioon, mistõttu Soomeski kujunesid mässulised liikumised. Nende sündmuste mõjul pandi Soomes uuesti kehtima endine kord. 1906. a. sai Soome ühekojalise rahvaesinduse, mis valiti üldise hääleõiguse alusel ning pidi kokku tulema igal aastal.

Sellega lõppes rahvusliku rinde võitlus Vene riigivõimuga üsna edukalt.

1. Iseloomusta Nikolai I valitsusaega Soomes! 2. Kuidas oli olukord Soomes Aleksander II valitsuse ajal? 3. Missuguseid uuendusi see tõi? 4. Kes oli soomlusliikumise juht? 5. Kes oli Yrjö-Koskinen? 6. Millest tekkis lõhe soome erakonnas? 7. Mis tekitas Soomes rahulolematust Nikolai II ajal? 8. Mis tagajärg oli rahutustel? 9. Missugune mõju oli 1905. a. revolutsioonil Soomes?

VII. Üldine tõus eesti rahva elus XX sajandi alguses.

1. Jaan Tõnisson, K. Päts.

Linnade kasvamine Eestis ja linnakodantuse osatähtsuse suurenemine rahvuslikus elus. Teoorjuse lõppemisega vabanes palju inimesi maal, kellel polnud enam tööd, sest talupoeg püüdis nüüd võimalikult oma perega või siis vähese palgatud tööjõuga talutõis läbi ajada. Maalt vabanenud inimesed siirdusid linna tööd otsima. Tööstuse ja kaubanduse areng võimaldas XIX sajandi viimasel kolmandikul nii paljudelegi tööd linnas. Selle tagajärjel hakkasid linnad ja alevid kasvama. Väga hoogus oli linnade kasvamine just seitsmekümnendail aastail, mil Tallinnas ja Pärnus olid kaubanduse hiilgeajad. Ühtlasi valgus külast linna suuremal arvul eesti rahvusest isikuid.

Alul oli linna asunud eestlasil väga raske olukord. Neil polnud mingisugust varandust ja puudusid ka oskused iga-suguseks tööks ja ettevõtteks linnas. Kõik paremad ametid, nii vabakutseis, kaubanduses kui ka käsitöös, kuulusid sakslastele. Tuli leppida kõige lihtsama, kõige mustema ja kõige raskema tööga. Kuid eestlaste visaduse ja püüdlikkuse tõttu paranes peagi nende seisund. Paljudel eestlastel õnnestus aja jooksul soetada linnas väiksemaid ettevõtteid ja kauplusi, samuti maju. Ka riigiteenistuses oli eestlasi juba suuremal arvul. Haritlasi eesti rahvusest leidis juba mitmel alal linnades. Eestlaste ühiskondlik ja majanduslik osatähtsus linnades kasvas. Linnakodanlus hakkas etendama eesti rahvuslikul alal suuremat osa kui varemini. Kui seni rahvuslik liikumine oli kandunud rohkem maale, siis XIX sajandi lõpul on rahvuslikku liikumist märgata ka juba linnades, kus hakati haritlastega eesotsas võitlema venestuse vastu.

Jaan Tõnisson. Venestuse vastu võitlejad koondusid Tartus ilmuva „Postimehe“ ümber. Selle toimetajaks oli esi-

algu dr. K. A. Hermann. Ta ei mõistnud leida ainustki tõsist abinõu venelaste vastu võitlemiseks. Seepärast ei oldudki temaga rahul. 1896. a. astus „Postimehe“ toimetajaks noor ja julge seltskonnategelane Jaan Tõnisson. Ta oskas enese ümber koondada palju oma aja ärksamaid tegelasi ja rahvahulki. Tõnissoni esimeseks ülesandeks oli õhutada rah-



Jaan Tõnisson.

vuslikku iseteadvust. Rahvast ei tohi lasta ühegi võõra mõju alla langeda. Vastasel korral rahvustatakse eestlased ümber venelasteks või sakslasteks. Peab selle eest hoolitsema, et eestlased tunneksid end eestlastena ja jääksid eestlasteks. On rahvas täie rahvusteadvuseni jõudnud, siis pole tal midagi karta.

Võitlus venestuse vastu. Venestuse vastu oli raske võidelda tol ägedal surveajal. Otseselt valitsuse vastu kirjutada ja ta tegevust hukka mõista ei tohtinud keegi. Kes seda tegi, langes raske karistuse alla, pealegi võidi kergesti leht sulgeda. Siiski peeti võitlust. „Postimehes“ näit. soovitati õpetada

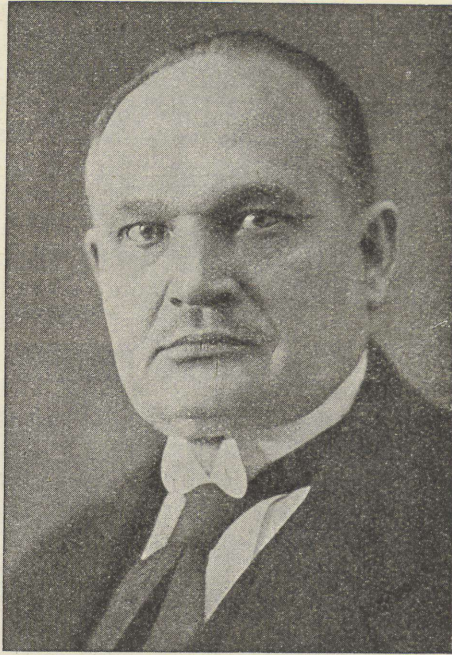
lastele emakeelt koduõpetuse kujul, sest koolis polevat aega seda teha.

Sama leht ei soovitanud vanemaile saata oma lapsi riigi poolt asutatud ministeeriumikoolesse. Ta pidas paremaks valla- ja kihelkonnakoole. Kerkis uuesti päevakorrale ka emakeelsete era-keskkoolide asutamine. Venestusele vastutöötamine kandis vilja. Ainult vähesed rahvustati venelaste poolt ümber. „Pajuvenelasi“ oli meil palju vähem kui „kadaka-saksu“.

Tõnisson ei rõhutanud ainult rahva iseteadvuse süvendamist. Ta püüdis virgutada eestlasi, eriti põllumehi, ka edukamale tööle. Seegi pidi rahva iseteadvust tõstma. 90-ndail aastail langesid viljahinnad ja talupoja tulud vähenesid. Et kitsikusest üle pääseda, soovitas Tõnisson juhtida enam tähelepanu karjakasvatusele. Asutatagu ühispiimatalitusi Soome eeskujul ja töötatagu piima võiks ja juustuks ümber. Sel teel suureneksid talupoja tulud. Tarvis olevat ka korraldada põllutöö õppekursusi ja asutada põllutöökoole. See kõik nõudis raha. Kuidas seda saada? „Postimees“ soovitas eestlastel ühiselt kokku astuda ja laenuasutisi luua. Neist saaksid põllumehed laenu ja võiksid siis süvendada oma põlluharimist. (Parandada põlde, kasvatada karja, harida sood heinamaiks jne.) Tartu Eesti Põllumeeste Selts võttis Tõnissoni ettepanekul laenuasutise küsimuse päevakorrale. 1902. a. asutati sama seltsi eestvõttel Tartu Eesti Laenu- ja Hoiu Ühisus. See oli esimene eesti pank. Sellele järgnes hiljemini hulk teisi. Peale ühistegeliste ettevõtete asutati nii maal kui ka linnas terve rida seltse ja ühinguid mitmesuguste eriülesannetega. Neist tuleks nimetada esijoones karskusseltse. Karskusliikumise esimene tõusuaeg oli juba 90-ndate aastate alguses. Eriti elavaks muutus töö, kui liikumise etteotsa sai Villem Reiman. Karskusseltside otseseks ülesandeks oli võitlemine joomise vastu. Siin tuli neile abiks valitsuse poolt sisseseatud viinamonopol. Sellega suleti kõik mõisnikkude kõrtsid ja avati siin-seal üksikuid riigi viinapoode. Joomine muutus jalamaid vähemaks, sest viin ei olnud enam nii kättesaadav.

Karskusseltsidel oli aga veel teisi ülesandeid. Seal peeti üldhariduslikke loenguid ja koosolekuid, asutati raamatukogusid jne. Sellega püüti rahvast arendada, õpetada neid koostööle ja äratada neis ühtekuuluvustunnet. Asutati ka veel tuletõrje-, spordi-, käsitöölaliste- jne. seltse. Säärase igapäevase rahuliku töö ja tegevusega jõuti üle surveaastaist.

Põhja-Eesti rahvajuht Konstantin Päts. Samal ajal, kui Jaan Tõnisson etendas juhtivat osa Lõuna-Eestis, tegi sama Põhja-Eestis Konstantin Päts. Tõnissoni tagasihoidlik poliitika ei meeldinud paljudele. Nende etteotsa astus Konstantin Päts. Ta esivanemad on pärit Viljandimaalt, Holstrest. K. Päts aga sündis Pärnumaal, Tahkurannal 11. veebr.



Konstantin Päts.

1874. a., kus möödusid ta esimesed eluaastad. Pärnu gümnaasiumi lõpetas ta 1894. a. Juba õpilaseas huvitasid K. Pätsi vaidlused poliitiliste ja rahvuslike küsimuste üle. Vaidluis esines ta ikka tõsise rahvuslasena. Lõpetanud ülikooli, töötas ta lühikest aega advokaadina ja hakkas siis poliitiliseks tegelaseks, et kaasa aidata eestlaste olukorra parandamiseks. Et eesti ühiskonda tulemusrikkalt organiseerida, selleks hakkas ta toimetama Tallinnas ajalehte „Teataja“, mis kujunes võitlusvõimeliseks eesti ajaleheks. K. Pätsi kaastöölisteks olid alul kirjanikud E. Vilde, A. Tammsaare, M. Pung, keeleteadlane J. V. Veski jt. Hiljemini tuli uusi jõude juurde. „Teataja“ toimetus muutus noil ajal Tallinna

eesti haritlaste koonduskohaks. Siin selgitati, kuidas saaks eestlastele paremaid elu- ja töötingimusi kätte võidelda. Uuel ajalehel oli palju lugejaid ja ta muutus tooniandvaks kogu Põhja-Eestis.

K. Pätsi ümber koondunud eesti tegelased ei lugenud oma esimeseks ülesandeks õhutada rahvuslikku iseteadvust. Nad tunnustasid küll rahvustunde süvendamist, kuid nõudsid seejuures enam tähelepanu puhtmajanduslikele küsimusile. Rahva majandusliku jõukusega käib kaasas ka rahvuslik iseteadvus. „Teataja“ ringkonnad olid huvitatud tööstuse ja kaubanduse edendamisest, millest väga vähe rääkis J. Tõnissoni „Postimees“. Algas võitlus „Teataja“ ja „Postimehe“ vahel, sest viimane nägi „Teatajas“ endale kardetatavat võistlejat. Kujunenud äge võitlus kestis kuni 1905. a. Läheneva revolutsiooni õhkkonnas koondus „Teataja“ ümber uusi kaastöölisi, kes osutasid käremeelseiks ja nõudsid, et ka Vene valitsuse vastu julgemini välja astutaks.

K. Pätsi tähtsus eesti rahva eluõiguste eestvõitlejana Põhja-Eestis on hindamatu. Oma rahvuslikus võitluses mõistis ta kui osav poliitik alati kasutada tegelikke võimalusi. Seejuures oskas ta raskeil, otsustavail päevil süttida ise ja sütitada teisi, istutades usku ja jõudu sinna, kus see vilja kandis. K. Pätsi agar tegevus eestluse aate kandjana ei meeldinud muidugi vene võimudele. Hiljemini tuligi tal seepärast palju kannatada.

Võitlus linnaomavalitsuste ümber. Linnades suureneva eesti elemendi vastuolu saksluse vastu võis avalduda uue linnaseaduse tõttu, mis anti 1870. a. Linnaseaduse põhjal pidi valitama linnavolikogud. Valijaiks olid kõik kaupluste ja ettevõtete ning kinnisvarade omanikud. Nii avanes ka eestlastel, kuigi väheseil, võimalus osa võtta valimisist. 1892. a. muudeti linnaseadust, nii et valida võisid ainult need, kes omasid maju või muud kinnisvara, mis hinnatud vähemalt 1000 rubla peale. Nüüd tuli eestlastel tublisti võidelda, et pääseda linnavolikogusse. Valgas ühinesid valimistel eestlased lätlastega ja said 1901. aastal isegi eestlaste linnaapeaks.

Väga agaralt võitles K. Päts eestlaste linnaomavalitsusse pääsemiseks Tallinnas. Suurel määral ongi tema teene, et Tallinna linnavalitsuses 1904. a. eestlased pääsesid venelastega ühinedes juhtivale kohale.

„Teataja“ tegi juba esimesel ilmunumisaastal kihutustööd sakslaste eesõiguste vastu. K. Pätsi juhtimisel algas kavakindel võitlus Tallinna linna omavalitsuse pärast. Eesti tegelased, käies

läbi maja-majalt kõik eestlasist majaomanikud, püüdsid neile selgeks teha, et eestlased ei tohi enam hääletada sakslastele. Nad peavad hääletama eestlasist kandidaatide poolt, et linna juhtimist enda kätte võtta. Selgitustöö andis parimaid tulemusi. Saabus suur rahvuslik võit. Sakslased ei väsinud seletamast, et Tallinna linna elus algavat nüüd languse ajajärk. Ent tõeliselt omandas linnaelu hoopis parema ilme. Uueks Tallinna linnapeaks valiti venelane ja abilinnapeaks K. Päts, kes oli linnaomavalitsuse tegelikuks juhiks. Tallinna eestlaste võit virgutab ka teiste linnade eesti soost kodanikke julgemale tegevusele ja võitlusele. Saadi aru, et kokkuleppekatsed sakslastega, nagu tehti Tartus (1902), on asjatud. Samuti tunti, et eestlased moodustavad linnades juba küllalt tõsise jõu, mida tarvis vaid koondada ja korraldada. Et just Põhja-Eestis enam tähelepanu juhiti puhtmajanduslikele küsimusile ja Tallinna eestlased esimestena linnaomavalitsuse eneste kätte võtsid, on arusaadav. Tallinn oli tööstus-kaubanduslik linn. Siin oli jõukaid eestlasi enam kui kuski mujal. Kogu Põhja-Eestis oli tollal ligi paarsada vabrikut, kus töötas hulk töölisi. Lõuna-Eesti kandis enam põllumajanduslikku iseloomu. Põhja-Eestis seevastu oli põllumajanduse kõrval hästi arenenud ka vabrikutööstus.

Nii kasvas eestlaste seltskondlik tegevus, mis neid ette valmistas tuleviku suuremaile ülesandeile, riikliku iseseisvuse loomisele.

1. Miks hakkasid talupojad tungima linnadesse? 2. Kas oli eestlastel kerge leida teenistust linnas? 3. Millal muutus linnakodanlus rahvuslikult iseteadvamaks? 4. Millal sai Jaan Tõnisson „Postimehe“ toimetajaks? 5. Mida pidas ta oma esimeseks ja tähtsamaks ülesandeks? 6. Miks oli võitlus venestuse vastu eriti raske? 7. Kuidas võitles „Postimees“ ümberrahvustuse vastu? 8. Milliseid juhtnööre andis J. Tõnisson majanduselu parandamiseks? 9. Millal asutati esimene eesti pank ja missugust mõju see avaldas? 10. Mis oli karskusseltside ülesandeks? 11. Nimeta veel mõningaid seltse, mis tollal tekkisid! 12. Miks ei rahuldanud Tõnissoni poliitika kõiki eestlasi? 13. Kes sai P.-Eesti rahvajuhiks? 14. Mispoolt erines Pätsi poliitika Tõnissoni omast? 15. Kas eestlased saavutasid tulemusi võitluses linnaomavalitsuste pärast? 16. Kuidas toimus võitlus Tallinnas? 17. Millega seletada, et Põhja-Eestis nii suurt rõhku pandi majanduslikele küsimusile?

2. 1905. a. revolutsioon.

Revolutsiooni põhjused. Lähemad võimalused Eesti elu arenguks löi 1905. a. revolutsioon Venemaal. See aitas kaasa üldiseks tõusuks eestlaste elus.

Vene rahvas ei olnud oma riigikorruga sugugi rahul. Riiki valitses keiser ühes hulga ametnikkudega, kes rahvast

palju ei hoolinud. Rahval oli vähe õigusi. Teisis riiges oli rahval õigus oma saadikute kaudu ka riigivalitsemisest osa võtta. Venes aga seda polnud. Sõna-, trüki-, koosolekute-, ühingute- ja usuvabadus puudusid. Ka isikupuutumatus oli tundmatu asi. Kes valitsuse vastu juhtus kõnelema või kirjutama, need areteeriti ja heideti vanglaisse või saadeti maalt välja. Elanikke võis politsei areteerida igal ajal ja pealegi põhjusi nimetamata. Valitsus mõistis rahvalt küll makse nõuda, kuid rahvale anda polnud tal midagi. Väga vähe kulutati näiteks rahvahariduse peale. Seepärast oligi Venes kirjaoskamata arv väga suur. Teid ehitati vähe ja olemasolevad teed olid korraldamata. Tööstuse ja kaubanduse eest ei hoolitsetud asjatundlikult. Kõige rohkem kulutati riigi tuludest sõjaväele. Ka seda ei mõistatud hästi korraldada. Seda tõendas 1904. a. puhkenud Vene-Jaapani sõda, mis lõppes venelaste täieliku kaotusega.

Revolutsiooni algus. Sõjakaotused näitasid kõigile, et riigivalitsemine on halvus kätes. Hakati julgemini nõudma, et muudetakse riigikorda ja rahvale antaks õigusi oma saadikute kaudu osa võtta riigivalitsemisest. Ses asjas olid ühel nõul peaaegu kõik rahvarühmad. Rahulolematus oli üldine. Peeti kõnesid ja korraldati koosolekuid.

Et riigivalitsust sundida järeleandmisele, korraldati 1905. a. sügisel üleriiklik streik. Liikumine raudteel jäi seisma, samuti ei töötanud post ja telegraaf. Töö jätsid seisma vabrikuis ka töölised.

30. okt. manifest. Kõige selle mõjul avaldas keiser Nikolai II 30. oktoobril 1905. a. manifesti, milles lubati rahvale suuri vabadusi. Selles öeldi, et kõigil on õigus vabalt oma mõtteid avaldada, koosolekuid pidada ja ühinguid asutada. Kodanikke lubati ka oma usku vabalt muuta: seni võidi küll vabalt kreeka-katoliku usku üle minna, sellest mõnda teise usku aga mitte. Manifestis oli ka öeldud, et siitpeale ükski seadus ei hakka kehtima riigivolikogu, s. o. rahvasaadikute heakskiitmiseta. Need üldised lubadused ei rahuldanud laiemaid rahvakihte. Seda enam, et pealinnas, Peterburis, manifesti väljakuulutamise päeval koguni rahva peale lasti. Rahutused kestsid edasi.

Revolutsiooniline liikumine Eestis. Rahutused kandusid meiegi kodumaale. Ka siin poldud Vene valitseva korraga rahul. Pealegi olid meie kodumaal maaolud halvad. Talurahvale müüdi küll maad, kuid maa hind oli liiga kõrge. Seepärast jäi suurem osa rahvast maata. Maata talupojad

rändasid välja, asusid linna vabrikutöölisena või elasid maal rentnikkude, moonakate, popside ja põllutöölisena. Rahul polnud oma seisukorraga peremehed, kuid veel vähem leppisid valitsevate oludega maata inimeste hulgad ja vabrikutöölised. Liikumine algas kõigepealt linnades. Sellest võime järeldada, et linnad olid juba tunduvalt eestistunud. Kui varemini oli liikumise keskuseks maa, peamiselt Lõuna-Eesti talupojad, siis nüüd said otsustava tähtsuse linnad.

Esimesed revolutsiooniringid tekkisid koolinoorsoo seas Tartus. Muidugi võisid need teotseda ainult põrandaalustena.

Kõige laialdasemalt levis revolutsioon Tallinnas. Siin töötas hulk vabrikuid väga paljude töölistega, kes elasid väga halbades oludes. Korterid olid viletsad ja toit kehv. Kuigi tööaeg oli õige pikk, oli tasu niivõrra väike, et vaevalt suudeti rahuldada kõige hädatarvilikumaid vajadusi. Kohe, kui teated Peterburi sündmusist kohale jõudsid, puhkes üldstreik — täielik tööseisak. Alul nõudsid streikijad ainult oma viletsa olundi parandamist. Varsti aga lisandus sellele teisigi nõudeid — keisrivõimu kukutamine, poliitiliste vangide vabastamine jne.

29. oktoobril toimus Tallinnas Uuel turul suur rahvakogunemine. Rahvahulgale avati ootamatult tuli sõjaväe poolt. Langes hulk inimesi. Sündmus tekitas määratut ärevust.

Linnadest levis liikumine maale. Siin ühinesid revolutsiooniga kõigepealt mõisatöölised ja talurentnikud. Varsti haaras liikumine ka teisi. Valitsusele esitati üks märgukiri teise järel. Neis nõudsid tööliselühemat tööpäeva ja suuremat töötasu. Maal nõuti õiglasemaid maa- ja rendihindu, mõisnikkude eesõiguste kaotamist ja talumaade suurendamist mõisamaa arvel.

Nüüd ilmus Nikolai II 30. oktoobri manifest. Sellega loodeti liikumist lõpetada. See manifest ei rahuldanud aga kõiki, näiteks polnud selles mõngisuguseid ettepanekuïdki tööliste olundi parandamiseks. Seetõttu muutusid tööliselühed aina vaenlikumaks. Et manifestis oli antud ühingute asutamise vabadus, siis hakati seda nüüd ohrtrasti kasutama.

K. Päts hakkas Tallinnas organiseerima märgukirjade saatmist valdade poolt Vene siseministrile. Neis nõuti rahvaasadikute kogu kokkukutsumist vabade valimiste teel, kodanikuvabaduste kindlustamist, Eestimaa ja Põhja-Liivimaa ühendamist üheks kubermanguks, eesti keelele suuremaid eluõigusi, kirikuelu uuendamist jne.

28. novembril peeti Tartus üldine rahvaasemikkude koos-

olek. Selle mõtte algatajaks oli Jaan Tõnisson. Ta lootis siin selgitada rahva meeleolu ja jõuda omavahel kokkuleppele. Koosolekust võtsid osa valdade, linnade ja ühingu saadikud. Koosolijate keskel puudus üksmeel. Nad jagunesid kahte rühma. Mõlemad võtsid rea otsuseid vastu. Parempoolsete juhiks oli J. Tõnisson. Nende nõuded olid tagasihoidlikumad. Nad soovisid, et pandaks kehtima põhiseaduslik kord, antaks eestlastele omavalitsus ja soodustataks maata inimestele maasaamist. Pahempoolsed aga nõudsid otsekohe vabariikliku korra kehtimapanekut, eesti keele tarvituselevõttu kõigis ametiasutis ja kooles, valitsusele maksude maksmisest keeldumist, aadli- ja riigimõisade jaotamist maata rahvale jne.

Maata inimesed said sellest omamoodi aru ja asusid mõisade rüüstamisele. Nende peapüüdeks oli mõisade jagamine. Rüüstajate ohvriks langes Eestimaal 50 mõisa ümber. Sageli ei mõeldudki sel puhul maist ja varandusist. Teotsemisele kihutas puht-kättemaksuhimu.

Et liikumine oli muutunud juba õige veriseks, siis tekitas see mõisnikkude ja valitsusvõimude hulgas rohkesti ärevust. Vene väed kutsuti rahvast vaigistama. Eesti ajalehed suleti, juhtivad isikud vangistati ja kongresside pidamine keelati. Maal liikusid karistussalgad, kes kohtuliku juurdluse tapsid ja peksid inimesi. Üle 2500 inimese saadeti maalt välja. Nii summutati mõisnikkude vastu sihitud revolutsiooniline liikumine meie kodumaal.

1. Missugused olid 1905. a. revolutsiooni põhjused Venes? 2. Milleks kulutati suurem osa riigi tuludest? 3. Milliseid muudatusi sooviti riigikorra suhtes? 4. Millega taheti riigivalitsust sundida järeleandmisele? 5. Mida lubas valitsus 30. oktoobri manifestis? 6. Mis põhjustas revolutsiooni puhkemist Eestis? 7. Kus levis revolutsioon kõige laialdasemalt? 8. Milliseid nõudeid esitasid Tallinna töölisel? 9. Milline sündmus toimus 29. okt. Tallinnas? 10. Milliseid uuendusi sooviti maal? 11. Mida nõudis K. Päts märgukirjas Vene siseministrile? 12. Milleks kutsus Tõnisson kokku rahvaasemike koosoleku? 13. Missugustesse rühmadesse jagunesid saadikud? 14. Milliseid nõudeid esitati kummaltki poolt? 15. Milles avaldus revolutsiooni verine külg? 16. Kuidas mõisnikud summutasid revolutsioonilise liikumise?

3. Pärast revolutsiooni.

1905. a. revolutsiooni tulemused. Sõna-, trüki- jne. vabadus. Erakondade võitlus ja selle tähtsus. Siiski oli 1905. a. liikumisest eesti rahvale kasu. Revolutsioon aitas kaasa eestlaste elu üldisele tõusengule. 30. oktoobril manifesti põhjal

astus mõne aja pärast kokku riigivolikogu. Saadikute valimise eel käis äge kihutustöö, mida tegid tekkinud erakonnad valijaile oma sihtide tutvustamisel.

Kihutustöö ja muu erakondade tegevus vajas trüki-, sõna- ja koosolekuvabadust. Nimetatud vabadused hakkasidki kehhtima, kuigi piiratud kujul. Kõige selle tagajärjel muutus elu liikuvamaks, ammutades uut jõudu ja värskust. Eriti palju elevust tõid kaasa erakonnad ja nendevaheline võitlus. Eestis oli tollal kolm suuremat erakonda: Jaan Tõnissoni rahvuslik eduerakond, radikaalid ehk käremeelsed rahvuslased K. Pätsiga eesotsas ja sotsialistlik tööliste erakond. Viimase tähtsamaks ja juhtivaks tegelaseks oli M. Martna.

Mõne aasta jooksul peale revolutsiooni võis avalikult töötada ainult eesti rahvuslik erakond. Teised püüdsid salaja oma ridu koos hoida. Tulevik näis neile sageli täiesti lootusetuna.

Kui aga esimesed surveaastad möödusid, võisid kõik erakonnad koonduda. Nende peamine tegevus seisis valimiseelse kihutustöö tegemises. Esimesed kaks erakonda nõudsid ainult osalisi parandusi mõõdukuse piires, tunnustades seejuures eraomandust. Sotsialistid aga õpetasid, et eraomandus peab kaduma. Vabrikud, töökojad, maa ja muu eraomandus peab minema ühiskonna kätte. Ainult siis kaoks ühe inimese kurnamine teise poolt. Igaüks peab tööd tegema ja tasu saama selle järgi, kui palju ja kui hästi ta suudab luua uusi varasid.

Nii esimeses kui ka teises riigivolikogus said eestlased viis kohta. See oli eestlaste väikese arvu kohta küllalt suur arv. Siiski ei jõudnud nad veel midagi ära teha, sest mõlema riigivolikogu kestus oli väga lühike — kokku vaevalt kuus kuud.

Riigivolikogus eestlased liitusid enamasti vene vabameelsetega, sest üksi ei jõudnud nad moodustada mingisugust parteid.

Majanduslik ja kultuuriline tõuseng. Edu põllumajanduses. 1905. aasta revolutsioonilisele liikumisele järgnes suur tõus majanduslikul alal. Selleks mõjusid suurel määral kaasa muutused väikepõllumajanduses. Hakati hoolitsema maa-paranduse eest, võeti tarvitusele uusi põllutööriistu, nagu vedruäkkeid, reaskülvimasinaid, rehepeksumasinaid jne. Püüti soetada paremat seemevilja. Seda kõike oli nüüd võimalik ette võtta, sest ülemaaliselt töötasid krediitiasutised, kust talupojad võisid saada laenu mitmesuguste ettevõtete rajamiseks.

Seetõttu hakati enam hoolitsemata karjakasvatuse eest. Karjakasvatuse ja põllumajanduse arendamiseks korraldati vastavaid kursusi ja seati ametisse eriteadlasi. Hakati asutama ka põllutöökoole. Esimene neist asutati Viljandimaal Kõomõisas.

Tööstus ja kaubandus hakkasid senisest märksa rohkem hoogu võtma, eriti Tallinnas, mis etendas suurt osa Vene transiitkaubanduses. Sadamasse ehitati uued dokid ja töökojad. Samal ajal laiendati endisi tööstusettevõtteid ja asutati uusi. 1910. a. oli Tallinnas 77 tööstusettevõtet 8000 töölisega; 1914. a. oli neid juba 98, kus töötas üle 16 000 tööliste. Hoogus tööstuslik ja kaubanduslik tõus edendas suuresti linnade kasvu. 1910. a. oli Tallinnas 91 000 elanikku, 1914. a. aga juba üle 131 000.

Majandusliku arenguga kõrvuti oli märgata tõusengut ka kultuurielus.

Emakeelsed koolid. Hoogsamini hakkas edenema eesti koolielu. Emakeelele anti koolest enam õigusi. Seni toimus õpetamine esimesest õppeaastast peale vene keeles, millest õpilased väga vähe aru said. Nüüd lubati kahel esimesel õppeaastal õpetada lapsi emakeeles. Peale selle anti luba asutada emakeelseid era-keskkoole. Koolide ülalpidamine oli seotud harilikult suurte kuludega. Need õppeasutised ei saanud riigilt vähimatki toetust. Et raskusist üle saada, hakati asutama haridusseltsi. Need asutasid koole ja pidasid neid ülal. Esimene eestikeelne keskkool, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasium, asutati Tartus 1906. a. Sellele järgnesid peagi teised. Eesti era-keskkoolidel oli suur tähendus eesti hariduselusel. Nad äratasid meie noorsoos eestimeelust, vähendades venestuse mõju.

Haridusseltsid levitasid haridust ka teisel teel. Nad asutasid raamatukogusid, lugemisringe ja korraldasid üldhariduslikke kõnekoosolekuid.

Avaramate olude tõttu kasvas ka eesti rahvusest üliõpilaste hulk. 1914. a. õppis Tartu ülikoolis juba üle 400 eestlast. Umbes niisama palju oli neid ka teistes Vene kõrgemais õppeasutis. Üliõpilased olid väärtuslikeks tegelasiks mitmesuguseis rahvuslikes üritis.

Eestimaa Rahvahariduse Selts. 1906. a. sügisel asutati Tallinnas eesti haritlaste poolt Eestimaa Rahvahariduse Selts. Seltsi ülesandeks oli edendada ja juhtida haridustööd Eestimaa kubermangus. Ta alustas elavat ja mitmekesist tegevust, korraldades eestikeelseid üldhariduslikke

õhtukursusi ja kirjanduslikke ettekandeid. Osavõtt neist oli väga elav. Seltsi kirjandusosakond asutas ka kirjastuskapitali. Ta toimetas trükki mitmeid õpperaamatuid, millest valitses suur puudus. Kirjandusosakonnas arutati ka eesti keele kirjaviisi ühtlustamise küsimusi. Teostati mitmeid parandusi tolleaegses puudulikus kirjaviisis. Eestimaa Rahvahariduse Selts oma paljude haruseltsidega maal kujunes suureks tõukejõuks eestlaste iseseisva kultuurielu arendamisel pärast 1905. a. Maailmasõja lõpu poole vaibus seltsi tegevus. Mitmed haruseltsid kujunesid iseseisvaiks rahvahariduseltsideks.

„**Noor-Eesti**“. Nooremad ja vabameelsemad kirjanikud asutasid juba varemini „Noor-Eesti“ rühma ja hakkasid välja andma oma töid „Noor-Eesti“ albumeis, kirjanduse, kunsti ja teaduse ajakirjas „Noor-Eesti“ ja ka iseseisvate raamatute näol.

„Noor-Eesti“ asutamiskoosolek oli kevadel 1905. a. „Noor-Eesti“ algrakukeseks sai 1903. a. asutatud salajane õpilasing Tartus, millele leidis varsti ka mujalt toetajaid. „Noor-Eesti“ seadis endale sihiks tõsta eestikeelse kirjanduse kunstilist väärtust. Seejuures soovitati võtta eeskujuna üldeuroopalise kultuurist. Seltsi põhilausest sõnastas Gustav Suits järgmiselt: „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks! Enam euroopalist kultuuri!“ Seega ei olnud „Noor-Eesti“ üksnes kirjanduslik vool, vaid ka kultuuriline liikumine. Ta koondas enda ümber vabameelsed ja kultuuritahtelised eesti kirjanikud ning avaldas suurt mõju meie kultuurilisele arengule. Kõige ilmselt mõjustas liikumine siiski kirjandust. Eesti kirjandust püüti tõsta vanade kultuurrahvaste kirjanduse tasemeni, rõhutati keele ja stiili tähtsust ning propageeriti välismaist väärtkirjandust.

Eesti Kirjanduse Selts. Tähtis oli ka Eesti Kirjanduse Selts, mis asutati 1907. a. Villem Reimani eestvõttel venestamisajal suletud Eesti Kirjameeste Seltsi asemele. Tema ülesandeks oli eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine ning kirjanduse arvustamine.

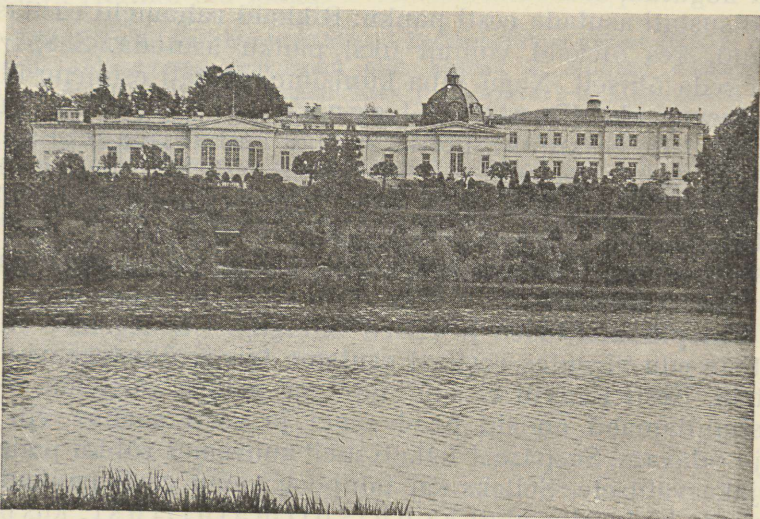
Selts on seni teinud hulk väärtuslikku tööd. Ta annab välja oma ülesannete teostamiseks ajakirja „Eesti Kirjandust“, rääkimata raamatuid, mis ilmuvad iga aasta seltsi toimetusel. Eesti Kirjanduse Seltsi ümber koondusid paljud tolle aja tähtsamad kirjanikud ja teadlased, peamiselt vanema põlve esindajad.

Praegu on Eesti Kirjanduse Seltsil palju eritoimkondi

eriülesannete lahendamiseks, nagu ajaloouurimise, eesti keele, rahvaluule jne. toimkonnad.

Eesti Rahva Muuseum. Aasta hiljem (1908) asutati Tartus Jakob Hurda mälestuseks Eesti Rahva Muuseum.

Muuseumi peaülesandeks oli eesti rahva ainelise vanavara korjamine. Praegu Raadi mõisas asuvad rikkalikud vanavara kogud on korjatud peamiselt muuseumi tegevuse esimese aastakümne kestel. Eriti hoogus oli korjamine a. 1911 — 1915. Siis tuli sõda ja pani töö seisma. Iseseisvusajal on toimetatud süstemaatilisi järelkorjamisi, et täita neid tühikuid, mis varemini olid jäänud. Selle töö tagajärjel omab muu-



Eesti Rahva Muuseum.

seumi rahvateaduslik osakond praegu üle 30000 asja. Peale selle sisaldab muuseum veel fotode, jooniste jne. kogusid, mida alatasa täiendatakse. Kultuuriloolises osakonnas leidub rohkesti vanemate balti ja eesti kunstnikkude töid. Muuseumis väljapandud tarbeasjad, tööriistad, relvad, rahvarõivad, mündid jne. võimaldavad ülevaadet eesti rahva mineviku elust-olust.

1909. a. asutati Eesti Rahva Muuseumi juurde Arhiivraamatukogu, kuhu kogutakse kõik eestikeelsed ja eesti maad ning rahvast käsitlevad muukeelsed trükitooted. Arhiivraamatukogu on kujunenud Tartu ülikooli raamatukogu järel

suuruselt teiseks raamatukoguks Eestis. Ta sisaldab üle 100 000 köite.

Ühistegevus. Pangad. XX sajandi alguses näeme tõusengut Eestis mitte üksnes seltskondlikus ja vaimses, vaid ka majanduslikus elus, eriti peale 1905. a. Kuni XX sajandini oli eestlastel raske oma põllumajandust paremale järjele tõsta. Puudus selleks kapital — rahval oli raha vähe. Laenata polnud ka kuskilt, sest eestlastel panku ei olnud. Need olid ainult sakslastel. Sinna võeti küll meelsasti eestlaste käest raha hoiule, kuid sealt laenu saada oli eestlastel väga raske. Nii olid eestlaste rahasummad, mis aastate kestel suure vaevaga kogutud, sakslaste kasutada. Et pääseda sakslaste mõju alt, otsustati asutada eesti panku. Rikkaid rahamehi eestlastel polnud, kes oleksid võinud üksi panku asutada. Seepärast tehti seda ühiselt. Nagu juba kuulsime, asutati esimene ühistegelise pank, Tartu I Laenu- ja Hoiu-Ühisus, 1902. a. Selle eeskujul asutati lähemal aastail rida teisi samalaadilisi ja ka vastastikuseid krediitühinguid. Võrdlemisi lühikesel ajaga tekkis üsna tihe võrk mitmesuguseid eesti raha-asutisi, panku. Neist oli eestlastel võimalik laenu saada nii maaparanduseks kui ka tööstuslike ja kaubanduslike ettevõtete rajamiseks.

Ühispiimatalitused ja teised ühingud. Ühistegeliste raha-asutiste edu virgutas eestlasi asutama teisi ühistegelisi ettevõtteid. Eesti teravili ei suutnud vene omaga võistelda. Vene mustmullamaad andsid head saaki ja sealt saabuv vilj oli palju odavam. Seepärast hakati meil suuremat rõhku panema karjakasvatusele. Selleks sai talupoeg laenu eesti pankadest. Pankade toetusel asutati ka ühispiimatalitusi, kus piim töötati ümber võiks ja juustuks. Eesti või ja juust olid kõrge väärtusega ja seepärast otsitavad. Neid saadeti suurel määral Peterburi ja osalt ka välismaile. Karjakasvatuse edendamisega suurenesid talupoja tulud ja paranes ta aineeline seisukord. Praegu saadetakse eesti võid ainult Lääne-Euroopa riikidesse, näit. Inglismaale ja Saksasse. Ühispiimatalitustega seltsisid majandus- ja tarvitajate ühingud. Esimesi asutasid ainult põllumehed, et osta ühiselt põllutööriistu ja muid kaupu. Teisi asutasid aga kõik tarvitajad, et osta vajalike kaupu otseteed valmistajailt. Tarvitajateühingute sihiks oli oma liikmeile odavat ja head kaupa hankida. Peale seninimetatud ühingute asutati veel näit. masinatarvitajate-ühinguid, turbaühinguid jne.

Ühistegelise liikumise tähtsus. Ühistegelisel liikumisel ja

sellega kaasaskäival ainelisel tõusengul oli suur mõju ka meie vaimsele elule. Kõigepealt astusid inimesed ühingute kaudu üksteisele lähemale, õppisid koos töötama ja ühiselt oma sihte saavutama, kasvatades sel teel ühistunnet ning arendades majanduslikku elu. Teiseks võimaldasid ühistegelised rahaasutised ja üldine jõukus näit. suurte moodsate teatrimajade ehitamise. Nii ehitati Tartus „Vanemuine“, Tallinnas „Estonia“, Pärnus „Endla“ ja Valgas „Säde“. Ka leidsid rahaasutiste poolt toetust meie emakeelsed koolid. Neile ja teistele kasulikele asutistele määrasid pangad teatava osa oma igaaastasest puhaskasust. Tõuseng Eesti vaimses, ühiskondlikus ja majanduslikus elus valmistas rahvast ette tuleviku iseseisva riikliku elu jaoks.

1. Missugused vabadused hakkasid Eestis kehtima pärast 1905. a. revolutsiooni? Missugused erakonnad olid Eestis? 2. Millised edusammud toimusid põllumajanduses, kaubanduses ja tööstuses? 3. Missuguseid edusamme tehti meie koolielus pärast 1905. a.? Milline oli Eestimaa Rahvahariduse Seltsi tegevus? 4. Mis on „Noor-Eesti“ ja milles avaldus ta tegevus? 5. Millal ja kelle eestvõttel asutati Eesti Kirjanduse Selts? 6. Milles avaldus selle tegevus? 7. Millal asutati Eesti Rahva Muuseum? Missugune on ta ülesanne? senised saavutised? 8. Missuguseid majanduslikke ettevõtteid tekkis Eestis pärast 1905. a. revolutsiooni? 9. Kuidas mõjusid majanduslik tõus ja ühistegevus eestlaste hingeelule ja kultuurettvõtteile? 10. Missugused teatrihooned ehitati Eestis pärast 1905. a. revolutsiooni?

VIII. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1. Maailmasõda 1914—1918.

Maailmasõja põhjused. Euroopa suurriikide vahekorrad teravnesid viimaseil aastakümneil alatasa. Majanduslik võitlus oli selle peapõhjuseks. Suurriigid olid kõik tööstus- ja kaubandusriigid. Nad valmistasid üksteise võidu kaupu ja saatsid neid müügile. Kuhu müüa? Kaupade müügi hõlbustamiseks püüti üksteise võidu sõlmida kasulikke kaubalepinguid majanduslikult vähemarenenud riikidega. Hea kaubalepingu sõlmis näit. Saksamaa Venemaaga peale Vene-Jaapani sõda: Saksamaa sai muuseas õiguse üsna vabalt kaupu Venemaale müüa. Leping oli Saksamaale äärmiselt kasulik, Venemaale aga kahjulik, — nii kahjulik, et Venes ei tohtinud selle üle kirjutadagi. Teisis suurriiges tekitas see leping muidugi paha-meelt.

Kasulikke kaubalepinguid püüti teha ka teiste väiksemate riikidega. Häid kaubaturge võis leida peale selle rikkais lõuna- ja idapoolseis mais, kus elasid vähearenenud rahvad. Ka nende, s. o. asumaade pärast pidasid suurriigid võitlusi. Asumaad olid tähtsad mitmesuguseil põhjusil. Kõigepealt võisid sinna välja rännata need, kes kodumaal tööd ei leidnud. Teiseks võis müüa sinna kaupu ja sealt välja vedada mitmesuguseid tooraineid.

Pinnuks silmas teistele oli just Saksamaa, kelle odavad kaubad tungisid kõikjale. Ka püüdis Saksamaa endale uusi asumaid juurde saada. Nii muutusid vahekorrad aegamisi üha teravamaks. Sellega käis kaasas ka riikide relvastumine, s. t. riigid seadsid end ikka enam sõjariistu, suurendades nii maa- kui ka meriväge. Esirinnas sammus ses suhtes Saksamaa. Viimati puhkeski 1914. a. sõda, Maailmasõda.

Sõja algus. Sõja tõukeks sai Austria-Ungari troonipärija surmamine Sarajevos ühe serbia gümnaasiumiõpilase poolt.

Selle asja kaassüdlaseks pidas Austria-Ungari Serbiat, sest Serbia isamaalased olevat teinud Austria-Ungari vastu kihutustööd. Serbiale pandi ette äärmiselt rasked tingimused. Nende täitmine oleks kaotanud Serbia iseseisvuse. Sõda muutus 1914. a. möödapääsematuks. Euroopa riigid jagunesid kahte leeri. Ühelt poolt Austria-Ungari, Saksa ja mõned väiksemad riigid, teiselt poolt Serbia kaitseks Vene, kellega ühinesid Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia. Nii ühte kui teise leeri kuuluvad riigid olid juba enne sõda üksteisega lepingus. Sõja kestel ühinesid viimastega Põhja-Ameerika Ühendriigid. Maailmasõda kujunes suurimaks sõjaks, mida ajalugu tunneb, ja nõudis väga palju ohvreid. Tähtsat osa etendasid ses sõjas hiiglakahurid, kuulipildujad, lennukid, tankid ja lämmatavad gaasid. Sõda kestis kaua, lõppedes 1918. a. Saksamaa kaotusega.

Vene tsaristliku valitsuse püüed rahu teha. Sõja esimesil aastail oli Saksa sõjavägedel suur edu. Nad vallutasid osa Põhja- ja Ida-Prantsusmaast ja läänepoolse osa Venemaast. Kogu praegune Poola ja lõunapoolne osa Lätist kuni Riia linnani langes sakslaste kätte. Tolleaegsele Vene riigivalitsusele ühes keiser Nikolai II-ga paistis, et Maailmasõda ei too Venele mingit tulu. Seepärast otsustati lahti öelda oma lepinglasist ja Saksamaaga rahu teha. Salajased läbirääkimised olid juba käimas.

Revolutsioon Venes 1917. a. Niisuguste valitsuse kavatsustega ei olnud vene rahva enamik päri. Pealegi näitasid sõjalised kaotused, et valitsus on halvus kätes. Otsustati mässu tõsta ja senine valitsus kukutada. Revolutsioon puhkes 1917. a. veebruarikuus. Püüti küll sõjavägede abil rahu jälle jalule seada, kuid tagajärjeta: sõjaväed ühinesid mässajatega. 28. veebruaril kukutati keisrivalitsus ja riigi etteotsa astus Vene Ajutine Valitsus.

Viimane pidi riiki valitsema, kuni rahvasaadikuist kokkukutsutav asutav kogu võimu enese kätte võtab ja riigikorra kindlaks määrab. Ajutine Valitsus ei saanud aga vabalt teotseada. Ta tegevusse segas end revolutsiooni ajal tekkinud Peterburi tööliste ja sõdurite nõukogu. Viimane valvas selle järele, et Vene tulevane riigikord saaks tööliste meelepärane. Töölised kartsid, et võim ka uue korra puhul läheb jõukamate kätte. Pealegi nõudis tööliste nõukogu sõja rutulist lõpetamist, mida Ajutine Valitsus aga kuulda ei võtnud ja võtta ei võinudki. Ammuigatsetud sõna-, trüki-, ühingu-, koosolekute- ja ka streigivabadus pandi kehtima nõu-

kogude survele, hoolimata sõjaseisundist. Kaotati seisuslikud ja rahvuslikud eesõigused ja lubati kehtima panna uued omavalitsused. Omavalitsus hakkas kehtima koguni sõjaväes. Nii tekkis riigis kaks võimu, kes teineteisega tülitsedes viisid Venemaa anarhiani.

Kerenski Ajutise Valitsuse eesotsas. Viimaks kujuneski nii, et mõõdukad jõukamate kihtide esindajad lahkusid valitsusest ja valitsuse etteotsa pääses tööliste huvide kaitseja sotsialist Kerenski. Nüüd arenesid sündmused ruttu. Juba varakult enne Asutava Kogu kokkukutsumist kuulutati Venemaa demokraatlikuks vabariigiks. Igaüks püüdis antud vabadust kasutada oma huvides. Algas aeg, mida mõned nimetasid „kuldseks“ ajaks. Üks kõnekoosolek järgnes teisele. Räägiti, mida süda soovis. Kõnelemishaigus tungis ka sõjaväkke. Riigikaitsest enam palju ei hoolitud.

Korralagedus sõjaväes. Korralagedus kasvas aegamisi üha suuremaks ja võim läkski rindel viimaks sõdurite kätte. Peremeesteks sõjaväes said väeosade komiteed, kes segasid ülemate tegevusse ning täitsid ainult sõdurite ja tööliste nõukogu otsuseid. Kui näit. ülem andis oma väeosale käsu minna tuleliinile, siis otsustas sõdurite komitee seda käsku mitte täita — ei olevat selleks tarvidust. Kauaigatsetud vabadust mõistsid kasutada käremeelsed sotsialistid, enamlased. Nad tegid tööliste ja sõdurite keskel kihutustööd, et sõda Saksamaaga ja Austria-Ungariga lõpetataks. Sõjavägi oli juba mitu aastat sõdinud ja sõjast tüdinud. Seepärast olid enamlaste mõtted neile väga meele järgi.

Enamlased võimul. 1917. a. novembri alguses pääsesidki enamlased tööliste ja relvastatud sõdurite abil võimule. Riigi valitsemise võtsid endi kätte enamlaste juhid Vladimir Lenin'iga eesotsas, tuginedes tööliste ja sõdurite nõukogudele ja komissaridele, kes esindasid koha peal valitsusvõimu. Võimule pääsesedes hakkasid enamlased sisse seadma kommunistlikku korda. Algas vabrikute, mõisade ja muude ettevõtete ülevõtmine ja riigi omaks tunnistamine, kuigi rahva suur enamik oli selle vastu. Kõik see toimus äärmise vägivallaga. Kes julges vastu seista, see vangistati või lasti jalamaid maha.

1. Mispärast olid Euroopa riikide vahekorrad enne Maailmasõda teravad? 2. Mispärast vihkasid Euroopa suurriigid Saksamaad? 3. Kuidas võis sinu arvates Vene-Saksa kaubaleping tuua kahju Venemaale? 4. Mispärast ei tohtinud Venemaal kirjutada selle kaubalepingu kahjulikkusest? 5. Mis-

sugused Euroopa riigid olid liitunud sõja puhuks? 6. Millal puhkes Maa-ilmasõda? 7. Missugune sündmus oli Maailmasõja puhkemise tõeliseks tõukeks? 8. Missugune võimas suurriik väljaspool Euroopat ühines sõja ajal ühega sõdivaist pooltest? Millise poolega? 9. Miks nimetatakse sinu arvates 1914.—1918. a. sõda Maailmasõjaks? 10. Loenda Maailmasõjas tarvitusel olnud võitlusvahendeid! 11. Kummal poolel oli suur edu sõja esimesil aastail? Missugused maa-alad ta vallutas? 12. Mispärast kavatses Nikolai II teha eraldi rahu? 13. Mispärast ja missugusel aastal puhkes Venemaal veebruarirevolutsioon? 14. Kes hakkas Venemaal valitsema pärast keisrivõimu kukutamist? 15. Missugune asutis takistas Ajutise Valitsuse teotsemist ning kuidas osutus see võimalikuks? 16. Missugused vabadused pandi kehtima tööliste ja sõdurite nõukogu survele? 17. Kuidas suhtusid tööliste ja sõdurite nõukogud sõjapidamisse? 18. Mida propageerisid enamlased sõjaväes ning mispärast oli neil edu? 19. Kuidas oli mõeldav sõjaväes sellise kihutustöö tegemine? Miks ei astunud siin vahele ohvitserid? 20. Mis arvad, kas ja mis viisil aitas Ajutine Valitsus kaasa oma tegevusega enamlaste võimulepääsemiseks? 21. Millal ja kelle abil pääsesid enamlased võimule? 22. Mida tegid enamlased võimul olles kommunistliku korra teostamiseks? 23. Mispärast sinu arvates oli rahva suur enamik suurettevõtete ja mõisade riigistamise vastu?

2. Hõimuriikide, Soome ja Ungari kujunemine.

Soome lõõb Venest lahku. Kui Venemaal puhkes 1917. a. märtsis revolutsioon, tekkis peagi tüli Kerenski Ajutise Valitsuse ja Soome rahvaesinduse (eduskunna) vahel. Eduskund võttis 1917. a. juulis vastu seaduse, mille järgi Soome kõrgeim võim pidi kuuluma eduskunnale. Ainult sõjavägi ja välispoliitika asjad pidid käima Vene keskvalitsuse võimu alla. Selle seadusega vabanesid soomlased paljudest kohustustest Vene vastu. Vene Ajutine Valitsus ei nõustunud sellega ja saatis eduskunna laiali. Nüüd katsusid soome parteid end maksma panna revolutsiooniliste vahenditega. Hakati agaralt asutama kaitseliitu. Vene enamlaste riigipöörde järel püüdsid ka soome punased võimu enda kätte haarata, et nendega ühineda. Soome vana vabadusvõitleja Pehr Evind Svinhufvud'i energilisel teotsemisel kuulutas eduskund 6. detsembril 1917. a. Soome iseseisvaks vabariigiks. Soome rahva kauakestnud vabadusigatsus oli teostunud.

Iseseisvusaeg. 28. jaanuaril 1918. a. puhkes Soomes punaste revolutsioon, mida toetasid vene enamlikud väesalgad. Helsingis moodustati rahvakomissaride valitsus eesotsas Kullervo Manner'iga. Rahvaesindusena teotses töörahva 35-liikmeline peanõukogu. Kodanliku korra kaitseks organiseeris kindral Carl Gustav Emil Mannerheim sõjaväe. Kokkuleppel Saksa riigiga saabus Mannerheimile

appi 10000-meheline vägi R. v. der Goltzi juhatusel. Algasid otsustavad lahingud Soome valitsusvägede ja punaste vahel. Ägedais lahinguis vallutas Mannerheim Saksa vägede toetusel Helsingi, Tampere ja Viiburi. Meeleheitlikkude võitluste järel olid punased sunnitud alistuma. Kodusõja lõppedes valis eduskund Soome esimeseks riigihoidjaks P. E. Svinhufvud'i. Saksasõbralikkude ja vanameelsete parteide juhtimisel otsustas eduskund 1918. a. augustis moodus-



P. E. Svinhufvud.



K. Kallio.

tada Soomest kuningriigi, kutsudes kuningaks Hesseni printsii Friedrich Karli. Liitlaste võit Saksa üle tõmbas sellest kriipsu läbi. Svinhufvud lahkus riigihoidja kohalt ja uueks riigihoidjaks sai K. G. Mannerheim. 1919. a. juunis võttis eduskund vastu uue põhiseaduse, millega Soome kuulutati vabariigiks. Esimeseks riigipresidentiks valiti K. J. Ståhlberg. Soome-Vene piirid jäid üldiselt endiseks. Siseolude korraldamiseks arenes Soomes hoogus seadusandlus. 1922. a. teostati praeguse Soome presidenti Kyösti Kallio agaral eestvedamisel ka maareform.

Oma iseseisvusaja kestel on meie vennasrahvas teinud kõigil aladel suuri edusamme, äratades imetlust kogu kultuurmaailmas.

Ungari võitlused iseseisvuse pärast. Kohe peale Austria-Ungari keisririigi kokkuvarisemist Maailmasõjas puhkes Budapestis 30. oktoobril 1918 revolutsioon. 16. novembril kuulutati välja Ungari vabariik. Tekkinud segaduste aegu okupeerisid rumeenlased Transilvaania ja tšehhid Slovakkia. Kroatia löi enda Ungari alt lahku. Vabariigi presidendiks valitud krahv Mihály Karolyi ei püsinud kaua võimul. Vene sõjavangist kodumaale pöördunud kommunistide juht Béla Kun haaras



Admiral M. Horthy.

21. märtsil 1919 Budapestis võimu ja seadis sisse nõukogudevalitsuse. Välisasjade talurahvakomissarina kuulutas ta punase sõja tšehhidele ja rumeenlastele. Kuid Ungari väed said lüüa rumeenlasilt. Talupojad astusid vastu punasele võimule ja Béla Kun põgenes Venemaale. Endine Austria-Ungari laevastiku juhataja Miklós Horthy moodustas Szegedis rahvusväe ja sundis 16. novembril 1919 rumeenlased Budapestist lahkuma. Ungari rahvuskogu seadis jalule endise põhi-seaduse. Ungari jäi nimeliselt kuningriigiks, kus võimu teostab riigihoidja, kuni otsustatakse troonijärguse küsimus.

Riigihoidjaks valiti 1920. a. märtsis admiral M. Horthy, kellenä ta teotseb praegugi.

Ungari seisund peale Maailmasõda. Trianon'i rahulepinguga, mille liitlased Ungarile peale surusid, sattus Ungari väga raskesse seisundisse. Ta pidi loovutama suurema osa oma maa-alast naabreile. Slovakkia läks Tšehhoslovakkiale, Transilvaania Rumeeniale ja Kroatia Jugoslaaviale. Seega läks ungarlasil enamik tööstusist ja raudteist kaduma. 325 000 km² maa-alast 21 miljoni elanikuga jäi neile vaid 100 000 km² 8 miljoni elanikuga. Rahulepingu järgi pidi Ungari tasuma raskeid sõja- ja heaksteagemismakse.

Peale Maailmasõda on Ungaril tulnud võidelda suurte majanduslikkude raskustega. Alles viimaseil aastail on üldine seisund pisut paranenud.

1. Miks tekkis tüli Vene Ajutise Valitsuse ja Soome eduskunna vahel? 2. Millal kuulutati Soome iseseisvaks vabariigiks? 3. Kes oli tähtsaim Soome vabadusvõitleja? 4. Millal algas Soome punaste revolutsioon ja kuidas see lõppes? 5. Kes oli Soome esimene riigihoidja? 6. Millal sai Soome uue põhiseaduse? 7. Kes sai Soome esimeseks presidendiks? 8. Millal koostati maareform Soomes? Missugune seisund valitseb praegu Soomes? 9. Millal kuulutati välja Ungari vabariik? 10. Kes sai Ungari esimeseks presidendiks? 11. Missugused sündmused toimusid Ungaris 1919. a. suvel? 12. Kes päästis Ungari hukkumisest? 13. Missugusesse seisundisse langes Ungari Trianon'i rahulepinguga? 14. Kes on Ungari praegune riigihoidja?

3. Eesti vabadusvõitlus.

Eesti maavalitsemise seadus. Maapäev astub kokku ja kuulutab enda kõrgema võimu kandjaks Eestis. Eestlased olid esimesed, kes mõistsid kasutada Ajutise Valitsuse töotust kaotada rahvuslikud kitsendused. Meie rahva juhtivad tegelased leidsid, et nüüd on saabunud soodus hetk teotsemiseks. Tallinnas moodustati K. Pätsi, Jüri Vilmsi ja teiste algatusel Tallinna Eesti Liit. Liidu ülesandeks oli algatada ja esitada Vene valitsusele Eesti maasse ja rahvasse puutuvaid küsimusi.

Tallinnas, Tartus ja Petrogradis võeti kõne alla autonoomia ja omavalitsuse sisseseadmise küsimus. Kui oli jõutud vastavale kokkuleppele, esitati sellekohane seaduseelnõu Vene Ajutisele valitsusele. Eelnõu teostamise toetamiseks korraldati eestlaste rongkäik Peterburis, millest ligi 40 000 eestlast osa võttis. Selline energiline teotsemine andis häid tagajärgi. Vene Ajutine Valitsus kinnitas autonoomia seaduse 12. aprillil 1917. a. Selle seadusega ühendati Liivimaast Eesti osa Eestimaaga üheks kubermanguks, mille komissariks nimetati J a a n P o s k a. Maavalitsemine pidi toimuma Maavalitsuse ja Maapäeva ehk Maanõukogu kaudu, kusjuures ametnikeks pidid olema ainult eesti keelt oskajad. Maapäev koosnes maakondi ja linna esindavaist liikmeist, iga 20 000 elaniku kohta üks esindaja. Omavalitsuse ülesandeks oli hoolt kanda koolide, tervishoiu, teede ja maksude võt-mise eest. Niipea kui omavalitsusseadus kinnitati, algasid maapäeva valimised. Maapäev astus kokku 14. juulil. Seega algas meie ajaloos uus ja tähtis ajajärk. Ligi 700 aastat olime maavalitsemise õigusest ilma olnud, nüüd saime selle. Maa pärisrahvas asus pärast pikka vaheaega jälle ise omas kodus korraldama oma asju. Maapäev valis oma liikmete hulgast maavalitsuse liikmed Konstantin Pätsiga eesotsas.

Lühikese ajaga võeti Vene ametiasutistelt asjatoimetused üle ja venelaste asemele seati eesti keelt oskavad ametnikud.

Samal ajal asuti riigivalitsuse loal eesti rahvusväeosade loomisele. Vene Ajutine valitsus lootis, et rahvuslikes polkudes on kergem sõjaväelist korda alal hoida. Eesti sõjamehed hakkasid Venemaalt kodumaale valguma. 25. aprillil 1917. a. asutati 1. Eesti jalaväe polk, mille ülemaks määrati polkovnik Aleksander Tõnisson. Juuli alguses peeti Tallinnas esimene ülevenemaaline Eesti sõjaväelaste kongress. K. Päts pidas seal sütitava kõne, näidates, et asjatu on oodata, kuni Vene tuleb meile vabadust andma. Me peame ise oma kodumaa ja rahva vabastama, lõplikult ja igavesti. Müriseva käteplagina saatel esitas ta resolutsiooni, milles nõuti Eestile föderatiivse vabariigi õigusi. Resolutsioon võeti ühel häälel vastu. Samal koosolekul valiti Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee, et jätkata rahvusväeosade organiseerimist. Ülemkomitee esimeheks sai K. Päts. Ühe väeosa asutamine järgnes teisele ja 1919. a. detsembriks oli meil olemas juba oma rahvuslik diviis, mille ülemaks määrati alampolkovnik Johan Laidoner.



Polkovnik Aleksander Tõnisson.

26. okt. 1917. a. õnnestus vene enamlasil kukutada A. Kerenski valitsus ja ennast võimule upitada. Nad hakkasid kohe piirama eesti rahva enesemääramisõigusi ja võimule seadma tööliste ning sõdurite nõukogusid. Senine Eestimaa komissar J. Poska tagandati ametist ja asendati V. Kingissepaga, kes nüüd sai kohalikuks ülemaks võimuks ühes Tallinna revolutsioonilise komiteega. Enamlased hakkasid kohe tähtsamaid ametiasutisi üle võtma, kuid leidsid mitmel pool tugevat vastupanu ametnikkude ja sõjaväelaste poolt. Oma võimu suutsid nad hoida ainult terroristlike vahenditega. Seepärast polnud enamlaste võim püsiv ega kindel. Enamlaste keelust hoolimata astus Maapäev

28. nov. 1917. a. kokku ja kuulutas enese „Eestimaa ainsaks kõrgema võimu kandjaks, kelle määruste ja korralduste järele kõikidel Eestimaal tuleb käia, kuni maapäeva poolt kokku kutsutav Eesti Asutav Kogu kokku astub“. Ühtlasi andis Maapäev erakorralised volitused oma juhatusele, Vanematekogule ja Maavalitsusele. Neil kõigil oli õigus anda määrusi ja teha korraldusi, mis on sunduslikud kõigile Eestimaa elanikele. Sel Maapäeva otsusel oli määratu poliitiline tähendus meie maa saatuse kujunemises. Aegamisi hakkas pinda võitma mõte Eesti riiklikust iseseisvusest. Mida kaugemale arenesid Venes sisemised segadused, seda kindlamini jõudsid eesti tegelased veendumusele, et pole muud pääsu kui lahti lüüa hukkuvast Venest.

Enamlased võimul. Vaevalt oli Maapäev oma otsuse vastu võtnud, kui Maapäeva ruumidesse tormasid enamlased, punakaartlased, ja ajasid saadikud laiali. Mitmed neist said koguni lüüa märatsevate enamlaste poolt. Tegelikult jäid enamlased oma kavatsuste teostamisega hiljaks. Koosolek oli juba lõppenud ja vastavad otsused tehtud.

Enamlaste vägivalla vastu avaldasid kõige valjemat protesti kõik eesti rahvusväeosad. Nad pakkusid kaitset Maapäevale edasitöötamiseks. 4. dets. korraldati suurem protestimeeleavaldus Tartus. Sellest hoolimata järgnes Maapäeva laialisaatmisele omavalitsusasutiste ülevõtmine enamlaste poolt. Oma tegevuse lõpetas ka Maavalitsus.

Võim läks enamlaste kätte mitte üksnes Tallinnas, vaid ka teistes linnades ja maal. Algas mõisade ja teiste ettevõtete ülevõtmine. Korraldati punakaart ja pandi käima uued „kohtud“, revolutsioonilised tribunaalid. Kohut mõisteti nende kodanikkude üle, kes näisid enamlaste silmis kuidagi kahtlastena. Kohtunikeks olid enamlaste poolt valitud mehed, kes seadusi ei tundnud ega tunnustanud. Otsused tehti oma heaksarvamise järgi ja asjaolusid arvestamata. Meie Maavalitsuse asutised jäid edasi töötama põranda all. Suurimaks mureks oli neil maa välisesinduse loomine ja suhete pidamine välisriikidega. Välisesindajaiks määrati Jaan Tõnisson ja Ants Piip. Samal ajal avaldas J. Tõnisson „Postimehes“ üleskutse: „Kaht teed ei ole. Kas aitame ennast viibimata, või aga meie maa ja rahvas läheb hukka üldise korralageduse laialilagunemisel läheneva nälja ja viletsuse käes võõraste vägede rüüstamisel ja üksikute salkade toore vägivalla käes.“

Enamlased aga teotsesid edasi. Nad vangistasid kordu-

valt meie poliitikategelasi ja sõjaväelasi, näit. J. Tõnissoni, K. Pätsi, A. Tõnissoni ja teisi. Seetõttu viibis ka J. Tõnissoni välismaale sõit üle nädala. Teda peeti Tallinnas enamlaste poolt kinni.

Eesti iseseisvus kuulutatakse välja. Enamlaste valitsus ei kestnud meie maal kuigi kaua. Vene enamlasted olid lubanud rahvale rahu ja püüdsid seda täita. 1917. a. detsembrikuus tegi Vene enamlik valitsus Saksaga vaherahu ja siis algasid nõupidamised Brestis lõpliku rahu sõlmimiseks. Paraku ei jõudnud venelased ja sakslased rahutingimuste üle kokkuleppele. Pärast pikki vaidlusi kuulutas Vene rahu-saatkonna juhataja sõja ilma rahulepinguta lõpetatuks ning lahkus Brestist. Sakslased aga ei tunnustanud sellist rahu-tegemisviisi ja alustasid varsti uut pealetungi.

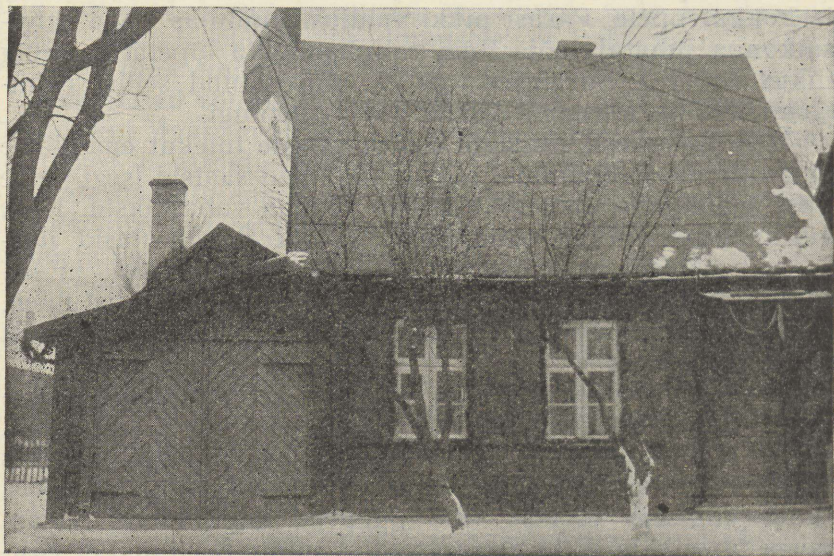
Meie kodumaal igatsesid Saksa vägede tulekut enamlaste tagakiusamisi kannatanud mõisnikud. Nad saatsid isegi palve Saksa võimudele, et need tuleksid ja maa vabastaksid. Kõik rüütlimõisaomanikud tulid Riiga kokku ja otsustasid üksmeelselt paluda, et Liivimaa liidetakse Saksa riigiga. „Eestlane vajab kõva ja õiglast riigivalitsust. Kus ta nõrkust näeb, kasvavad tema nõudmised mõõtmatusse. Eestlaste tänulikkust pole arvestada...“

Juba enne vaherahu olid Saksa väed vallutanud Saaremaa. Nüüd ütlesid nad tulevat ka mandrile korra loomiseks. Seda teadet nimetati kohalikkude sakslaste hulgas „hääleks taevast“. Eestlastele oli aga selge, et sakslased lihtsalt korra jaluleseadmisega ei lepi, vaid püüavad kogu Eestit Saksa maaga ühendada. Ettevaatuse mõttes nõuti Berliinis, et eestlasteltki korjatakse allkirju, et nad nõustuvad Saksa vägede maale kutsumisega. Eesti Maapäeva juhatus oli terves koosseisus selle vastu. Hakati ka allkirjade kogumise vastu sõna võtma. J. Tõnisson kirjutas Helsingist: „Ärgem mitte võõrast võimu maale avatelgem just nüüdsel ajaloolikul silmapilgul, kus Eesti riikliku iseseisvuse võimalus tõeasjalikum on kui ta kunagi seniajani on olnud. Ilusa tuleviku pärast, mis meie rahvast vabas Eestis ootab, kandku meie põlv nüüdse raske katsumise aja ahastused ja viletsused vahvalt ära — siis oleme paremat tulevikku väärt...“ Seisund oli väga raske. Meie Maapäeva asemikud olid juba varakult nõu pidanud, kuidas eesti rahva iseseisvust välja kuulutada. Nüüd otsustati seda teha enamlaste lahkumise ja sakslaste tuleku vahel.

Päästekomitee. Enamlaste võim Tallinnas oli varisemas.

Saksa vägede lähenemine nõudis kiiret teotsemist. 19. veebruaril tuli Maapäeva vanematekogu salaja kokku ja valis kolmeliikmelise Päästekomitee, kuhu kuulusid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik. Päästekomitee kätte anti kogu riiklik võim Eestis, ülesandega vabastada maa enamlastest, saavutada Eestile iseseisvus ja vältida Saksaga liitumist.

24. veebruaril 1918. a. ilmus Maapäeva vanematekogu allkirjadega manifest, mis kuulutas Eestimaa iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Sellest



Päästekomitee salajane asupaik.

päevast loetaksegi Eesti Vabariigi algust. Pärnus õnnestus iseseisvusmanifesti isegi päeva võrra varem avaldada. Päästekomitee määras ametisse ka esimese Eesti valitsuse, mille eesotsas seisis peaminister K. Päts. „Manifest kõigile Eesti rahvastele“ kleebiti linnas seintele ja kapten Rotschildile tehti korraldus linn enamlastest puhastada. Eesti väeosad vallutasid 24. veebr. lõunaks Tallinna kesklinna. Punased, kellest vene madrused kõige kauem vastu panid, suruti sadamasse, Vene ristlejate varju. Linnast ida pool rikuti raudtee, et sealt abivägesid ei saaks tulla.

Oli teostunud see, millest ainult üksikud julgesid unistada. Eesti oli kuulutatud iseseisvaks ja hakkas ise oma saa-

tust määrama. Saksa sõjaväed pidid leidma eest iseseisva Eesti riikliku korralduse.

Saksa okupatsiooni aeg. Esimene Eesti ministeerium püsis vaevalt öö-päeva. 25. veebruaril sammusid Saaremaalt tulnud Saksa okupatsiooniväed Tallinna, hoolimata Eesti iseseisvusest. Post, telegraaf ja raudteejaam võeti otsemaid oma võimusesse. Teine Saksa sõjavägi liikus Läti poolt ja vallutas Tartu. 3. märtsil 1918 tegid venelased lõppeks Saksaga Brest-Litovskis rahu. Selle rahu alusel jäi Saksale õigus okupeerida meie kodumaad. Ühes hilisemas lepingus ütles Vene end lahti igasuguseist õigusist meie kodumaa kohta.

Nüüd algas karm okupatsiooniaeg. Mida kõige enam kardeti, see läks täide. Saksa sõjaväeline võim teotses Balti mõisnikkude näpunäidete järgi nagu võidetud maal. Tartu kohalik sakslaste ajaleht avaldas okupatsioonivägede ilmumisel kirjutise pealkirja all „Häda võidetuile“. Kohalikud sakslased võtsid sõjavägesid juubeldades vastu. Tartus lauldi raekoja ees Saksa hümmi ja karjuti keisrile elagu. Eestlased seisid vaikselt kõrval. Neile ütlesid sakslased pahaselt: „No seda saate te veel oppima!“ Iseseisva Eesti Ajutine Valitsus ja muud omavalitsusasutised aeti laiali. Valla- ja linnavalitsuste etteotsa nimetasid Saksa sõjavõimud isikuid oma äranägemise järgi. Linnapeadeks pandi tavaliselt kohalikke sakslasi, vallavanemaiks tsaariaegseid vallavanemaid. Tegelikult oli aga linnapeadel ja vallavanemail vähe korraldamisõigusi, maad valitsesid tegelikult saksa komandantuurid. Need valvasid väiklaselt igasuguste eluavalduste järele. Raudteel sõitmiseks oli vaja komandantuurilt kirjalikku eriluba. Vahel tuli oodata seda nädalate kaupa. Nii muutus peaaegu võimatuks hädalisemategi reisude tegemine. Ka telegrafeerimiseks oli vaja eriluba, telefoni aga ei tohtinud erisikud üldse kasutada. Kirjad liikusid äärmiselt aeglaselt, sest kõik nad pidid minema läbi saksa tsensuuri. Ka eesti ajalehed allusid valjule tsensuurile. Mõõdukaltki ei tohtinud arvustada okupatsioonivõimude tegevust. Teisalt andsid Saksa võimud omalt poolt artikleid, mida eesti lehed pidid trükkima allikat mainimata, kust need artiklid olid saadud. Nii võis lugejais tekkida arvamus, nagu oleksid artiklis avaldatud seisukohad toimetuse omad. Neis artiklis ülistati Saksamaad, räägiti sellest tulust, mida tooks kodumaale Saksa alla jäämine, ning hirmutati iseseisvuse nõudjaid enamluse hädaohuga. Ajalehed, kes selliseid artikleid allikat maini-

mata trükkida ei tahtnud, suleti. Nii toimus „Tallinna Teatajaga“. Eesti keele asemele astus kõigis ametiasutistes saksa keel. Kooles hakati õpetama eriti palju saksa keelt. Kõigis kooles, välja arvatud alamad algkoolid, taheti saksa keel teha õppekeeleks. Ka majanduslikult oli okupatsiooniaeg Eestile rängaks ajaks. Sagedasti võeti taludelt sunniviisiliselt vilja, loomi ja muid toiduaineid ning saadeti Saksamaale, kus valitses terav toiduainete puudus.

Kõned ja koosolekud olid keelatud ränkade karistuste ähvardusel, mis ulatusid kuni 15-aastase sunnitööni. Suur hulk nuuskureid luuras inimeste sõnade ja meelsuse järele, kas see pole vaenlik sakslastele. Eesti tähtsamad seltskonnategelased vangistati või saadeti Saksamaale vangilaagrisse, nagu toimus K. Pätsiga. Sakslaste kavatsuste sihiks oli — „pärisrahvastele ots peale“. Keele ja kultuuri rõhumisega pidi ladvad maha raiutama, koloniseerimisega ka juured maamullast välja kistama. Kui sakslased olid oma võimu kindlustanud ja rahvalt võtnud eneseavalduse võimalused, algasid eeltööd Eesti liitniseks Saksaga¹.

Rahvale püüti selgeks teha, et Eestil iseseisva riigina tulevikku pole. Ta peab alistuma kas sakslastele või Vene enamlastele. „Teie iseseisvast Eestist ei tule midagi välja. Teie olete selleks liiga väikesed. Venelased neelaksid teid kohe ära. Ja kui venelased seda ei teeks, siis teeksite seda meie. Teine asi, kui te ise endid Saksaga seotē. Teie saate sisemise kultuurautonoomia.“

Hakati allkirju korjama palvekirjale, milles paluti Eestimaa liita Saksamaaga. Õnneks ei läinud see korda. Nii palju asjast arusaamist oli eestlastel siiski. Nüüd kutsuti Riiga 12. aprillil 1918. a. ühendatud Eesti-, Liivi- ja Kura-maa maapäev kokku. Sinna kutsuti ka vallavanemate esindajad. Viimased pidid kogu rahva nimel rääkima ja hääletama Eesti ühendamise poolt Saksaga. Ka siin ei täitunud sakslaste lootused. Vallavanemate esindajad lugesid juba varakult koostatud protestikirja ette ja ütlesid end sellega lahti igasugusest koostötamisest balti mõisnikkudega.

Kõige selle põhjal võib arvata, et eestlaste viha sakslaste vastu aina kasvas. Ühe pastori sõnade järgi olevat nad öelnud: 700 aastat, mis varemini sakslaste võimu all

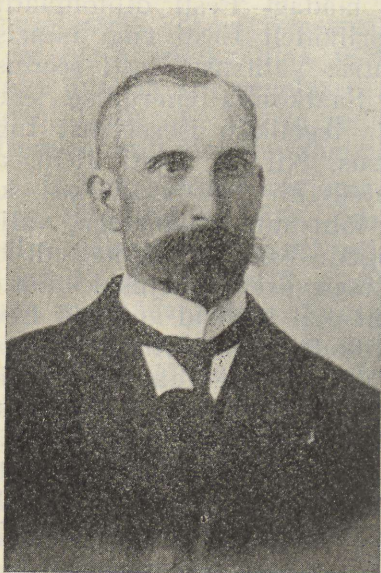
¹ Kavatseti eestlasi ja lätlasi ühendada üheks Balti hertsogiriigiks, mis seisaks Preisi kuninga valitsuse all.

elatud ühes kõigega, mis seal kannatatud, võivat nad unustada. Kuid seitset kuud Saksa okupatsiooni ei võivat mingi vägi nende südameist kustutada. Ligi 9 kuud kestis Eestis raske Saksa okupatsiooni surve. See lõppes alles siis, kui liitriikide väed 1918. a. sügisel purustasid Prantsusmaal Saksa sõjalise jõu, millele järgnes revolutsioon Saksas. Algas Saksa vägede lahkumine meie maalt.

Eesti saatkond välismail. Eesti tunnustamine. Okupatsiooni ajal töötas välismail Eesti riigi kasuks selleks saadetud saatkond. Saatkond pidi välismail selgitama Eesti poliitilist olundit ja teatama Maanõukogu otsuseist. Sooviti välisriikidelt tunnustust meie iseseisvusele. Meie väissaadikuist jõudis esimesena J. Tõnisson Lääne-Euroopasse, nimelt Stokholmi. Temale järgnesid varsti teised saatkonna liikmed: Piip, Pusta, Martna, Seljamaa jt. Et arendada välismaal hoogsamat tegevust Eesti iseseisvuse heaks, saadeti hiljemini Päästekomitee liige Jüri Vilms Rootsi, kes aga teel sattus Soome rannas Saksa vägede kätte ja hukati Helsingis.

Kui Saksa väed Eesti aladele tungisid, ei saanud saatkond enam mõelda kodumaale tagasipöördumisele. Seepärast otsustati omavahel üksmeelselt jääda Eesti diplomaatlikeks esindajaiks ja nõuda välisriikidelt Eesti riigi iseseisvuse tunnustamist ja ainult Ajutise Valitsuse Eesti seaduslikuks valitsuseks tunnustamist. Saatkonna energilise tegevuse tagajärjel tunnustasid meie tegelikku iseseisvust Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus. Nii oli Eesti 1918. a. sügiseks loonud sõbralikud suhted nii liitriikide kui ka Skandinaavia riikidega ja oma lähemate naabritega, välja arvatud meie idanaaber Nõukogude-Vene. Kõik katsed ka temalt tunnustust leida meie iseseisvusele nurjusid täiesti. Veel rohkemgi. Juba okupatsiooni ajal jõudsid andmed Eestisse, et Venemaa kavatses vallutada Eestit. Andmed osutasid peagi õigeiks. Lahkuvate Saksa vägede kannul valgusid üle piiri enamlaste salgad. Nõukogude-Vene valitsus arvas olevat paraja aja kätte jõudnud, et Eestit jälle Venega liita. Üks Vene riigimees ütles: „Meie peame tungima lahkuvate Saksa vägede järel piirimaisse, et seal takistada kohalikkude valitsuste tekkimist. Tallinn, Riia, Liibavi peavad meie omaks saama.“

Eesti sõjaväeline seisund okupatsiooni lõppemise järel. Tegevusse astunud Ajutisel Valitsusel peaminister K. Pätsiga eesotsas oli äärmiselt raske riiki kaitseda pealetungivate



Protestmärgukirjale allakirjutanud Lõuna-Eesti vallavanemaid.

venelaste vastu. 27. nov. 1918. a. kutsus K. Päts kokku Ajutise Valitsuse koosoleku, et ühiselt nõu pidada, mida saaks sõja korral teha. Kindral A. Tõnisson jutustab sellest koosolekust järgmiselt: Peaminister K. Päts pani ministreile ette sõna võtta. Järgnes surmavaikus. Siis võttis keegi sõna. Hoiatas, et uisapäisa otsust ei tehtaks. Peetagu meeles, et oleme pisuke rahvas ja palja käsi. Peaminister kuulab väga tähelepanelikult. Siis hakkasid ta kulmud ikka kõrgemale ja kõrgemale tõusma, otsaesine kattus kortsubega. Siis korruga tõusis rusikas õhku ja langes mürtsuga lauale: „Kommunistidega mingisuguseid läbirääkimisi! Vägivallakandjaile vastu relvadega! Vaba Eesti rahva ja püha kodumaa kaitseks kõik mehed välja!“ Nende sõnadega otsustati Vabadussõda.

Noorel riigil polnud raha, polnud ka sõjaväge. Okupatsioonivõimud olid eesti polgud laiali saatnud ja neilt sõjariistad ära võtnud. Selle asemel, et neid tagasi anda, loobiti püssilukud merre. Sama saatust sai osaks ka kahureile. Nii jätsid lahkuvad Saksa väed meid täiesti sõjariistadeta. Seda tehti selleks, et meie iseseisvust hävitada, mis Saksa vastaste, liitriikide poolt oli hiljuti tunnustust leidnud. Siiski õnnestus Ajutisel Valitsusel luua vähehaaval kaitset. Püssilukud toodi merest välja, püssid ja kahurid parandati ära ning jagati riigikaitsejaille välja. Neid oli alul väga vähe. Vaenlasele võidi vastu saata vabatahtlikkude salku keskkooliõpilasist, ohvitseridest ja kaitseliitlastest. Kaitseliidu asutamine kuulutati välja juba järgmisel päeval (12. nov.) peale Ajutise Valitsuse tegevusse astumist. Meie esimesed mobilisatsioonid ei andnud soovitavaid tagajärgi.

Enamlaste väed tungivad Eestisse. Alul viibis ka välisabi. Seepärast pidid meie vähesed kaitsealged taanduma vaenlaste suuremate vägede eest. Need tungisid Eestisse kahes suunas, Narva ja Pihkva kaudu. Taandudes korraldati rahväge ja hangiti relvi, et siis venelastele vastu astuda ja ta maalt välja lüüa. Samal ajal korraldati ka abiandmist haavatuile ja sõdureile pesu ning riiete õmblemist. Kihav töö leidis aset nii linnas kui maal. Vaenlane tungis ikka enam sissemaale. Ta kätte langesid üksteise järel Narva ja Rakvere, siis Võru, Valga ja Tartu. Siit ligimeti Viljandile, Paidele ja Tallinnale. See kõik toimus 28. nov. kuni 22. detsembrini 1918. a. Masendavat mõju avaldas eesti rahvale Tartu langemine 22. detsembril. Juba 19. detsembriks oli Tartu seisund

muutunud väga tõsiseks. Vaenlane oli linnast veel ainult 10—12 km kaugusel. Ka staabiülem oli lootuse kaotanud: „Kui kahe päeva jooksul abi ei tule, põletame kõik ära ja taganeme Viljandi.“ Operatiivstaabi ülem polkovnik Laidonerilt saabus aga kindel käsk Tartut viimse võimaluseni

kaitseda. Ent see nurjus korratuste tõttu Tartu garnisonis.

Kindral J. Laidoner. Eesti vägede paremaks korraldamiseks ja juhtimiseks loodi 23. dets. 1918. a. vägede ülemjuhataja koht. Ülemjuhatajaks määrati polkovnik Laidoner.



Eesti sõjavägede ülemjuhataja kindral Johann Laidoner.

See mees, kes viis meie maa Vabadussõjas võidule, sündis 31. jaan. 1884 Viljandimaal, Viiratsi vallas, vaese sulase pojana. Vanemate kehvuse tõttu pidi ta juba varakult karjas käima, et toetada neid raskes eluvõitluses. Talvel koolis, suvel karjas, nii möödus tulevase ülemjuhataja noorpõlv. Karjuseametist pääses ta alles siis, kui sai 16 aastat vanaks ja lõpetas Viljandi linnakooli. Vilno sõjakooli lõpetas ta 1905. a. ja Nikolai sõjaakadeemia 1912. a.

Oma andekuse, töökuse ja kohusetruudusega pälvis Laidoner Vene väeosades kõigi ülemuste ja kaasteenijate lugupidamise. Maa-

ilmasõjas jõudis ta alampolkovniku auastmeni, teenides staabiohvitserina kõrgeil kohtadel. Isikliku vahvuse ja sõjas osutatud teenete eest on ta saanud mitmeid aumärke.

Oma teenistuse aegu Vene sõjaväes pidas Laidoner pidevalt ühendust kodumaaga. Ta jälgis hoolega eesti ajalehti ja kirjandust. Tal oli kujunenud selge ülevaade Eesti olevikust ja tuleviku võimalusist.

Kui 1917. a. asuti eesti polkude loomisele, siis kutsuti polkovnik Laidoner juhtima Eesti diviisi. K. Päts ütleb selle aja kohta:

„Siin pühendas ta kõik oma jõu, mõistuse ja parima tahte Eesti diviisi korraldamisele. Rahvuslike väeosade lühikese eluea kestel näitas polkovnik Laidoner, et ta isik on kõigiti väga sobiv sõjaväe masside juhtimiseks.“

Saksa okupatsiooni ajal täitis Laidoner Eesti Ajutise Valitsuse ülesandeid Venemaal. Ta koondas eesti sõjaväelasi Arhangelskisse ja Muurmanisse, nõutades ühtlasi Nõukogude-Vene võimudeit Eesti iseseisvuse tunnustamist.

Ühel salajasel nõupidamisel Venemaal, kus arutati Eesti iseseisvuse küsimusi, oli Laidoner lausunud: „Ükski rahvas pole seni võitnud kätte riiklikku iseseisvust deklaratsioonide ja manifestidega; ka meil tuleb iseseisvus jõuga kätte võidelda.“ Ja kui algas Vabadussõda, siis ruttas Laidoner kohe Soome kaudu kodumaale. Ta ilmus 8. detsembril 1918. a. Ajutise Valitsuse käsutusse ja hakkas energiliselt organiseerima sõjalist vastupanu enamlastele.

Eesti Vabadussõda ja kindral Johan Laidoneri nimi on teineteisega lahutamatud.

1. Millal saavutas Eesti autonoomia ja mis alusel? 2. Kuidas korraldati Eesti maavalitsemine autonoomiasaaduse päraselt? 3. Missuguseid paremusi tõi eestlastele autonoomia võrreldes senise olukorraga? 4. Millal asutati 1. Eesti jalaväe polk ja kelle juhtimisel? Kes määrati eesti rahvusliku diviisi ülemaks? Miks lubas Vene valitsus rahvuslike polkude loomist? 5. Mis arvad, kas ka Eestil oli sellest kasu ja mis viisil? 6. Missuguseil kaalutlusil kuulutas Maapäev enda ülema võimu kandjaks Eestis? Millal see toimus? Kuidas suhtusid enamlased Maapäeva ja demokraatlikesse omavalitsusasutistesse? 7. Milles avaldus meil enamlaste tegevus nende võimuloleku ajal? 8. Kes kutsusid Saksa väed meie kodumaale? 9. Missuguse ettekäände all hakkasid Saksa väed meie kodumaale tungima? 10. Miks ei suutnud Vene väed sakslaste peal tungile vastu panna? 11. Miks ruttasid sinu arvates Maapäeva vanemad Eesti iseseisvuse väljakuulutamisele just enne sakslaste tulekut? 12. Miks asutati Päästekomitee? Miks oli sinu arvates Maapäeva vanematekogul raskem iseseisvust välja kuulutada kui Päästekomiteel? 13. Kes kuulusid Päästekomiteesse? 14. Mitu aastat, kuud ja päeva on praegu möödunud Eesti iseseisvaks kuulutamisest? 15. Missuguse asutise moodustas Päästekomitee pärast iseseisvuse väljakuulutamist? Kes oli selle eesotsas? 16. Kui kaua õnnestus esimesel Eestis ministeeriumil võimul olla ning miks mitte rohkem? 17. Kui kaua kestis okupatsiooniaeg? 18. Missuguse rahulepinguga tunnustas Venemaa Saksamaa õigust Eestimaa okupeerimiseks? 19. Missugused Saksa asutised valitsesid okupatsiooni ajal maad? 20. Kuidas oli raskendatud okupatsiooni ajal sõit raudteel, telegraafil ning telefoni tarvitamine ja kirjavahetus? 21. Miks pidasid sinu arvates sakslased vajalikuks äsjamainitud takistusi? 22. Missugune keel maksis okupatsiooni ajal ametikohtades? 23. Miks taheti sinu arvates paljudes koolides teha saksa keel õppekeeleks? 24. Missugusel viisil avaldus okupatsiooni surve eesti ajakirjandusele? 25. Miks nõudsid okupatsioonivõimud eesti lehtedelt saksa-sõbralikkude artiklite avaldamist allika nimetamiseta? 26. Milles avaldus okupatsioonivõimude majanduslik surve? 27. Miks keelasid sakslased kõned ja koosolekud ning vangistasid ja kiusasid taga Eesti tegelasi? 28. Miks pidasid sakslased vajalikuks eestlastelt allkirju koguda maa liitmiseks Saksaga? 29. Miks ei andnud see üritus loodetud tulemusi? 30. Millal ja kus püüdsid sakslased võita vallavanemate esindajaid Saksamaaga ühi-

nemise mõtte poole? 31. Missugusele seisukohale jäid vallavanemate esindajad? 32. Kas okupatsiooniaegseid vallavanemaid võis pidada rahvuslikult erksaks elemendiks või mitte, kui mõelda sellele, et okupatsioonivõimud nad ametisse määrasid kohalikkude elanikkude hulgast? 33. Mida näitab sinu arvates asjaolu, et võimude endi määratud tegelased olid nende kavatsuste vastu? 34. Missugused sündmused olid okupatsiooni lõppemise põhjuseks? 35. Mida tegi eestlased okupatsiooni ajal oma iseisivsuse kasuks välismail? 36. Iseloomusta lühidalt Eesti sõjaväelist seisundit pärast okupatsiooniaja lõppu? 37. Kui kaugele tungisid enamlaste väed 1918. aastal? 38. Kes määrati Eesti vägede ülemjuhatajaks? Millal? 39. Mida tead J. Laidoneri eluloost?



Sõdureile jõulukinke valmistamas („Ühistöö“).

Eestlased korraldavad sõjaväge. Noort Eesti vabariiki ähvardas kokkuvarisemine. Kõiki oli vallanud meeleheide. Rusunud ja lootuse kaotanud rahvahulgad ei uskunud Eesti võitu.

Kindral Laidoneri juhtimisel organiseeriti palavikuliselt väeosi ja hangiti relvi ning sõjamoona. Rekvisitsiooni abil varustati vägesid toiduainete ja rõivastega. Tallinnas loodi seltskonna poolt „Ühistöö“. See andis abi haavatuile ja varustas sõjaväge pesuga ning pakkide saatmisega.

Ülemjuhataja energilisel teotsemisel hakkas maad võtnud korralagedus peagi kaduma. Rahva meeleolu tõusis. Teostati sündmobilisatsioon. Kapten Johan Pitka juhatusel ehitati soomusrongid, mis omandasid hiljemini Vabadussõjas surematu kuulsuse. 5. jaanuaril oli neid rindel juba kolm. Sama kapten Pitka, kes ülendati suurte teenete eest

pärast aseadmiraliks, pani aluse ka Eesti sõjalaevastikule. Merejõudude aluseks sai suurtükilaev „Lembit“, mis novembris sakslastelt üle võeti. Laev oli küll täiesti rikutud ja vajab põhjalikku remonti. Peale selle võeti sakslastelt veel üle väike vahilaev „Laine“, mis oli täiesti korras. Asutati mitu



Aseadmiral J. Pitka.

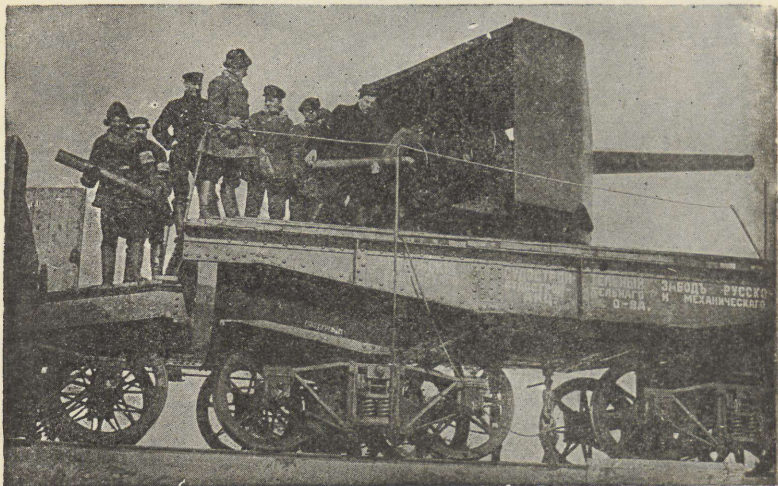
kaitsepataljoni (Tallinna pat., Tartu pat. jt.), mis koosnesid haritlasist ja kooliõpilasist. Samal ajal loodi ka Scouts-väeosa ning Kalevlaste Maleva.

Suuri lootusi pandi välisabile, eriti Soomele, mis oli juba täielikult vabanenud enamlaste võimu alt. Soome sõja- ja välisminister olid tagasihoidlikud ning rõhutasid Soome raskest olukorda. Abisaatmise otsustas riigihoidja P. Svinhufvud, kes koosolekul püsti tõusis ja erilise rõhuga ütles lühikese, aga mõjuva lause: „Vendi peab aitama.“ Soomest saadi abi nii relvades kui rahas. Hiljemini saabus ka Soome vabatahtlikkude rügement „Põhja Pojad“, mille löi Soome kodusõjas kuulsaks saanud kolonel-leitnant Hans Kalm. Abi olid luba-

nud ka inglased, kes saatsid varakult relvi ja oma sõjalaevastiku Tallinna alla.

Kui enamlaste laevad ilmusid Tallinna pommitama, siis sõitis Inglise laevastik neile vastu ja võttis enamlastelt (26. ja 27. dets.) kaks sõjalaeva, mis kingiti Eesti vabariigile. Seega kasvas meie noor sõjalaevastik ja võis peagi alustada oma kuulsusrikast tegevust.

Inglise ja Soome abi tõstis suuresti rahva ja vägede võitlusindu. 1919. a. jaanuari alguses hakkas sõjaõnn meie poole kalduma.



Kaugelaskja merekahur soomusrongil.

Eesti väed puhastavad kodumaa vaenlastest. Noor Eesti rahvavägi alustas üldist vastupealetungi. See ei teostunud üleöö, vaid arenes samm-sammult, sedamööda kuidas kasvasid meie jõud rindel ja võitluses vaenlasega tõusis usk oma võimeisse. Alates 2. jaanuarist hakkas ülemjuhataja juba vägedelt suuremat aktiivsust nõudma. Kõigepealt kästi vaenlast hoida kogu aeg ärevuses. Vaenlase pealetung pandi seisma ja ta löödi Tallinna alt tagasi. Esimene tugevam vastuhoop punastele anti 4. jaanuaril 1919. a. Kehra lahingus, millega algas uus ajajärk Eesti vabadusvõitluses. Seda lahingut juhatas Soomusrongil nr. 1 kapten Anton Irv, üks pärastisi Tartu vallutajaid ja populaarsemaid väejuhte Vabadussõjas.

Selleks ajaks oli ka osa Soome abivägesid pärale jõudnud. Üldpealetung algas ülemjuhataja käsul 7. jaan. 1919. a.

Narva suunas alustasid pealetungi kolm soomusrongi, mida toetas mõlemal pool raudteed teotsev jalavägi. Merekaldaid pommitas samal ajal merevägi. Vaenlane taganes. 12. jaanuariks olid Tapa ja Rakvere meie vägede käes. Rakverest lahkudes olid enamlased seal ligi 100 elanikku maha lasknud.



Kolonel K. Parts.

Lõuna-Eestis vallutati 11. jaanuariks Mõisaküla raudteesõlm, Ruhja, Tõrva alev ja Jõgeva, kuna soomusrongid jõudsid Vägevale. Tähtsaimaks saavutiseks oli Tartu vallutamine. Sõjavägede ülemjuhataja oli 9. jaan. 1919. a. teinud korralduse: „Tartu peale edasi tungida!“ Mõni päev hiljemini tuli juba kindel ülesanne: „Tartu ära võtta!“ Tartu vallutamine oli ülemjuhatajale väga tähtis ja selle teostamiseks anti diviisi käsutusse kõik, mis tollal võimalik.

Enne kui ülemjuhataja sai selleks vägesid koondada, liikusid soomusrongid oma ettevõtliku ja julge juhi kolonel

Karl Partsi juhatusel Tartu poole. Samas suunas liikusid ka Kuperjanovi partisanid.

Loodeti ootamatu rünnakuga tekitada venelasis kabu-hirmu ja päästa Tartu teda varitsevast hirmsast veresaunast. Pealegi ei saanud soomusrongid Narva poole sõita, sest Rakvere taga oli purustatud palju raudteesildu.

Kõigepealt tuli vaenlane Tabivere ja Äksi ümbrusest välja lüüa. Asuti soomusrongidele ja püüti vaikselt õhtu-



Kuulipilduja „Maximi“ pesa kaitsekraavis.

pimeduses Tabiverele läheneda. Vaenlane märkas siiski soomusronge ja avas neile tule. Meie poolt vastati samaga ja see osutus nii tagajärjekaks, et vaenlane osalt põgenes, osalt alistus. Tabivere ja Äksi mõis langesid. 14. jaanuari hommikul sõitis Soomusrong nr. 1 kapten Irve juhatusel esimesena üle Jänese silla. Varsti lähenes sillale vaenlase soomusrong, mis oli saanud käsu purustada sild. Algas äge kahevõitlus mõlema soomusrongi vahel, mis lõppes vaenlase kaotuse ja taandumisega. Enamlaste jalaväeosa, mis viibis oma rongi läheduses, jooksis laiali. Tartu jaamas kõnelnud punased „hirmsatest mustadest meestest“, kes isesuguste masinatega

tuld sülitavad. Arvatavasti mõeldi nende all meie kergekuulipildujaid, mida enamlased varemini polnud näinud. Pärast vihast lahingut Tähtvere mõisa all tungisid Soomusrong nr. 1 dessant-osad linna. Samal ajal jõudis Soomusrong nr. 1 kapten Irve juhatusel Tartu jaama. Neile järgnesid Soomusrong nr. 3 ja Kuperjanovi partisanid. Tartu puhastati punastest ja saadi rikkalikult sõjasaaki. Kapten Irve hulljulge pealetung oli venelaste plaanid täiesti segi paisanud.

Otse enne Tartu langemist olid nad saanud käsu edasitungiks Tartu—Jõgeva suunas. Meie löök jõudis ette ja näi-



Eesti vägede dessant Narva operatsioonis.

tas, et arvulisest ülekaalust hoolimata võidab see, kes teotseb julgemini ja otsustavamalt. Hoolimata Tartu kiirest vabastamisest olid põgenevad enamlased jõudnud Tartus surmata hirmsaimal kombel hulga süütuid inimesi.

Kindral Laidoner saatis soomusrongidele ja dessant-osadele tänutelegrammi suurepärase töö eest, mis Tartu meie kätte andis. „Olen kindel, et see tähtis Eesti linn enam meie käest ära ei lähe.“

Samal ajal tungisid meie väed kindral Aleksander Tõnissoni juhtimisel Narva suunas edasi. Soome ja Eesti vägede ühisel pealetungil langes Narva 19. jaanuaril meie kätte. Et Narvat vaenlase pommitamise eest kaitseda, tungiti Jamburi suunas edasi ja asuti kaitseseisundisse.

Lõuna pool ei arenenud meie vägede tegevus nii kiiresti. Siin püüdis vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud alasid tagasi võita. Reola mõis Tartu lähedal langeski 18. jaan.

nende kätte, kuid ainult lühikeseks ajaks. Suurendati sõjaväge, et alustada üldpealetungi Lõuna-Eesti vabastamiseks. Selleks ajaks jõudis kohale ka kolonel-leitnant Kalmi „Põhja Poegade“ rügement. Tartu vabatahtlikkude pataljon, mille formeerijaks ja tollaegseks juhiks oli Kaarel Eenpalu,



Ülemleitnant J. Kuperjanov †.

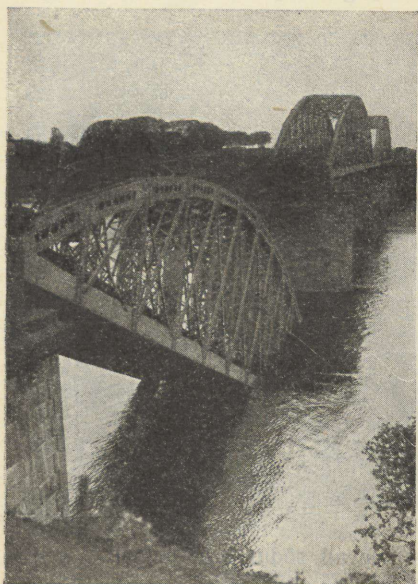
Vabadussõja kangelane, kes formeeris Partisanide pataljoni. Viimane oli üheks väljapaistvamaks löögijühikuks Vabadussõjas.

meie praegune peaminister, vallutas palavas lahingus Rannu mõisa, tungides terava kiiluna vaenlase rindesse. Kuperjanovi partisanid, Tartu vabatahtlikkude pataljon ja soomusrongid võtsid ägedas lahingus tagasi Rõngu, Puka ja Sangaste.

28. jaanuaril anti käsk Valga vallutamiseks. Selle ülesande teostamiseks hakkasid liikuma lõunasuunas soomusrongid, Kuperjanovi Partisanide pataljon ja „Põhja Pojad“. Kalmi esialgse kava järgi ei pidanud Kuperjanovi partisanid siin lahingust osa võtma. Ta tahtis raskesti kannatanud väe-

osale pisut puhkust võimaldada. Kuid ltn. Kuperjanov oli sellele ägedalt vastu ja mõlema juhi vahel tekkis äge sõnavahetus. „Kuperjanovlased on seni igal pool olnud esimesed ja on seda nüüdki!“ — sellise otsustava märkusega katkestas Kuperjanov jutuajamise. Ruhja poolt pidid Valka tungima kitsarööpmelised soomusrongid.

Tõeliselt otsustas Valga saatuse kuulus Paju lahing. Võitlustes Paju mõisa all kohtusid meie rahvaväe parimad



Enamlaste taganemisel purustatud raudteesild Pihkvas.

mehed läti punaste kütidega. Võideldi äärmise viisaduse ja pinevusega. Punaste kaotused Paju mõisa kaitsemisel olid väga rängad. Ka meie väed ja soomlased kandsid suuri kaotusi. Selles lahingus langes ka kangelaslik partisanide pealik Julius Kuperjanov, kes isiklikult juhtis ründavaid ahelikke, julgustades mehi edasiliikumisel.

Mitmekordsete rünnakute järel vallutati 31. jaan. Paju mõis, mis otsustas Valga saatuse. Järgmisel päeval (1. veebr.) langeski Valga meie vägede kätte.

Samal ajal, kui Valga pärast võitlusi peeti, liikusid meie teised väed Võru ja Petseri suunas. Esime

mene langes 1. veebr., teine 4. veebr. meie vägede kätte. Et lätlastele võimaldada endid korraldada, tungiti lõuna poole edasi ning püüti vallutada Marienburgi ja Volmarit¹. Meie kätte langes esialgu ainult Marienburg. Nii oli Eesti oma üldpiirides 1919. a. veebruaril keskel vaenlaste vägedest puhas, millest vägede ülemjuhataja võis meie iseseisvuse esimesel aastapäeval 24. veebruaril 1919. a. avalikult teatada.

Pihkva vallutamine. Enamlased ei mõelnudki Eestit eestlastele jätta. Nad hakkasid vähehaaval uut pealetungi korraldama. Järgnev võitlus kujunes meie vägedele väga kur-

¹ Enamlaste väed olid ka Läti oma võimusesse võtnud.

navaks, sest vaenlane hakkas energiliselt teotsema. Meie rinne oli korduvalt väga raske seisundis. Seda arvestades otsustas meie vägede juhatus sõda Eesti piirest üle viia, et veeretada sõjaraskused võõrale maa-alale ja tagada eesti põlluharijatele rahulikku põllutööd. Pealegi taheti naaberrahvaile võimaldada endi korraldamist võitluseks enamlastega. Loodi Läti brigaad, Vene Loode-armee¹ ja ingerlasist vabatahtlik Ingeri pataljon. Ingeri pataljon pidi ründama vene-lasi idasuunas ja vabatahtlik Läti brigaad pidi võitlema lõuna-rindel.



Kahurikuuli lõhkemine. Kaitsekraavis olevad sõdurid tõmbuvad varju.

Kui Loode-armee oli korraldatud, astus ta tegevusse. Ta tungis edasi Petrogradi suunas, kusjuures teda toetasid Ingeri pataljon, Eesti väed ja Inglise laevastik. Edasitung edenenes hästi ja varsti oli juba tähtis kindlus Krasnaja Gorka vallutatud. Et enamlased ei saaks Pihkva alt abivägesid Petrogradi rinde kaitseks tuua, käskis meie vägede ülemjuhataja vallutada Pihkva. Pihkva langes 26. mail meie kätte ja anti Loode-armee poolt saadetud vägedele üle. Eestlastel polnud põhjust vene linnu enda käes pidada. Pihkva vallutus ja meie edasitung lõuna poole sundis enamlasi vabastama ka Läti.

¹ Loode-armee loodi vene Põhja-armeest, mille sakslased olid korraldanud enne oma lahkumist Eestimaalt. Põhja-armee ülesandeks oli Pihkvat enese käes hoida.

Lahkhelid meie vägede ülemjuhataja ja Loode-armee vahel. Juuni keskel 1919. a. oli seisund Vene rindel hea. Loode-armee oli jõudnud juba Petrogradi ligidale. Vene väed seisis kogu aja Eesti ülemjuhatusel all. Oma sõjalise edu peale julge olles ei tahtnud Vene vägede juhatus enam kindral Laidoneri korraldusi täita, muutudes Eesti iseseisvuse vastu üsna vaenlikuks. Ka ei tahtnud venelased midagi teada ingerlaste omavalitsusest, kuigi viimased olid õigustatud seda saama. Kõike seda silmas pidades ütles kindral Laidoner end



Kitsarööpmeline soomusrong tuleliinil.

armee juhatamisest lahti, jättes nii venelased nende endi hoolde. See sai Loode-armeele saatuslikuks. Viimase juhatuses algasid tülid, korpuses eneses korralagedus, kuritarvitused jne. Need väärnähtused halvasid vene vägede võitlusjõudu ja sundisid neid taanduma, jättes võidetud maad enamlaste kätte. Et Eesti väed augusti lõpul ka Pihkva kaitsest loobusid, siis läks see samuti enamlaste kätte. Vene vägedest ei saanud linna kaitsejaid.

Sõda Landeswehr'iga. Peale Pihkva vallutamist Eesti vägede poolt ilmus meile uus vaenlane. See oli „Balti maakaitse“ ehk „Landeswehr“. Meie maalt põgenenud sakslased olid end Saksas korraldanud ja saksa sõdureist suure ning hästivarustatud sõjaväe loonud. Need sõjaväed kukutasid 1919. a. kevadel Läti vabariigi valitsuse Liiba-

vis ja tungisid edasi põhja poole. Selle asemel, et enamlaste vastu tegevusse astuda, tungisid nad meie poolt vabastatud Lätit mööda ikka enam põhja poole, lähenedes Eesti vabariigi piiridele. See asjaolu sundiski meie vägesid Pihkva piirilt tagasi tõmbuma ja asuma Irboska juurde kaitseseisundisse. Otsemaid pöörduti abipalvega Iitriikide poole. Laidoner ja Tõnisson telegrafeerisid Pariisi ja Londoni, et need nõuaksid Saksa vägede äraviimist Lätist.

Abisaamine viibis. Küsimust arutati mitmel konverentsil ja paljudes nõukogudes.

Vahepeal püüdsid sakslased kindral von der Goltz'i juhatusel läheneda Loode-armeele, et saada neilt toetust ja abi Eesti vallutamiseks. Sakslaste tegevus tekitas meie vägedes ja ka rahvas ääretut meelepaha ning viha. 14. juunil teatati Tartust: „Viha parunite vastu on mitu korda suurem kui enamlaste vastu. Ei leidu ühtegi isikut, kes kahtleks, kas maksab sõdida.“ Näiteks kirjutas keegi sõdur: „Praegu on niisugune tunne, et jätaks kõik ja läheks nendele verekoertele taldu tuliseks tegema. Nende meestega tarvis puhas töö teha. Jätad ussile elu sisse, siis hakkab ta uuesti nõelama.“



Alampolkovnik Ernst Põdder.

Varsti liikusid vägede ülemjuhataja käsul meie diviisid ja soomusrongid kindral Ernst Põdder'i üldjuhtimisel Riia—Volmari suunas lõuna poole. Asutav Kogu andis samal ajal seletuse, et Eesti rahvavägi oma tungimisega Läti piiresse ei taotle mingeid maavõtmise sihte, vaid teostab üksnes strateegilisi nõudeid oma võitluses Eesti iseseisvuse vaenlase vastu. Hans Kruus meenutas Lembitu sõnu: „Senikaua kui põlvpeikkune poisike veel meie maal olemas, ei ole allandmist.“

Landeswehr'i vastu sõdides oli meie vägede meeoleu väga hea. Kogu Vabadussõja vältel polnud seesugust meeoleu tõusu näha kui nüüd. Paljud sõdurid, eriti aga ohvitserid,

kes viibisid haiglais paranemisel, lahkusid sealt arstide keelust hoolimata, et meie ajaloolisele vaenlasele vastu astuda ja teda otsustavalt lüüa. Vaenlane oli tehniliselt meist märksa paremini varustatud. Tal oli 117 rasket ja 78 kerget kuulipildujat ning 52 kahurit kasutada. Meil seevastu oli ainult 29 rasket ja 58 kerget kuulipildujat ning 10 kahurit. Ka polnud meil kahurite jaoks küllaldaselt laskemoona. Landeswehr'il oli aga viimast külluses; mõnes lahingus tarvitas

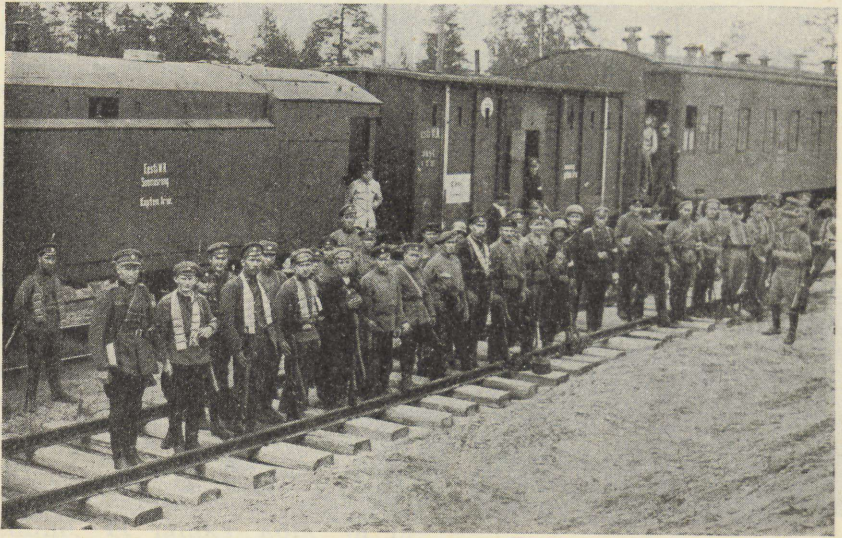


Eesti vägede juhid sõjas Landeswehr'iga.
 × Kindral Põdder, ×× kolonel Parts, ××× kolonel Reek.

ta isegi ohtrasti mürkgaasipomme. Ka olid saksa sõdurid rõivaste ja saabaste poolest väga hästi varustatud. „Meie sõdurid nägid nende kõrval välja kui hulgused,“ kirjutab keegi sõjakäigu kaasategija. Ka arvuliselt ja õppuse poolest olid Landeswehr'i väed meie omadest märksa tugevamad. Kuid meie sõdurite hoogsam meeleolu tegi tasa kõik puudused.

Võnnu lahing. Esimesed lahingud, mida sakslased alustasid 5. juunil üsna edukalt, ei toonud otsust tekkinud kokkupõrkes. Liitlaste esindajate nõudel sõlmiti ajutine vaherahu. Et aga kokkuleppele ei jõutud, jätkati uuesti sõjategevust. Sõja käik Landeswehr'i vastu otsustati 20.—23. juunil toimunud võitlustega, mida tuntakse Võnnu lahingu nime all. Vihaste heitluste järel löödi sakslaste jõud põgenema. Algas kiire vaenlase tagaajamine Riia suunas. Von der Goltzi katse

organiseerida kestvamast vastupanu Maailmasõja-aegseis kaevikus Hinzenbergis aeti nurja meie hoogsate rünnakutega. Sakslased taandusid Jegeli järvede taha, et veel kord vastu panna. Siis aga võtsid Väina suudmesse ilmunud Eesti sõjalaevad nende seljataguse tule alla. Meie võidukad väed olid jõudnud Riiani. Juuli alguses pommitati juba Riia-esiseid kindlusi ja tehti ettevalmistusi linna vallutamiseks. Riia sakslaste seas tekkis suur ärevus. Tuldi eestlaste juurde rahu-



Soomusrongi „Kaptan Irv“ dessant läheb sakslaste vastu.

ettepanekutega. Sellele vastati, et eestlased ei tee rahu enne Riia vallutamist. Nüüd hakati sobitama rahu teiste riikide kaasabil. Laidoner teatas rindele, et vaherahu võib sõlmida ainult tingimusel, et sakslased ja Landeswehr lahkuvad Riiaast.

Vaidlused olid pikad ja rasked, sest kumbki pool ei tahtnud järele anda. Kaks korda isegi katkestati kõnelused. Lõpuks kirjutati vaherahule alla 3. juuli hommikul kell 3. Sakslased olid sunnitud 3. juulil 1919. a. tunnustama Läti vabariiki. Läti erakondade poolt esitati Eesti Asutavale Kogule tänuaadress, kus tunnustati Eesti määratud teenet purustava löögi andmises ühisele vaenlasele ja avaldati lootust, et verega niisutatud side jääb naabrite vahel edasisekski püsima.

Loode-armee väed purustatakse enamlaste poolt. Lõunas vabanenud väed saadeti nüüd idarindele enamlaste vastu, kus seisund kippus halvenema. Loode-armee väed purustati enamlaste poolt täielikult. Selleks aitasid kaasa ka tülid ja korralagedus armees endas ja mitteotstarbekad juhtide sammud, näit. saatsid nad ingerlaste rahvusliku väeosa laiali. Loode-armee riismed taandusid Eestisse, kus neilt võeti sõjariistad. Loode-armee jäigi likvideerituks, kuigi liitriigid, eriti Prantsusmaa, nõudsid, et Eesti valitsus jätkaks tema toeta-



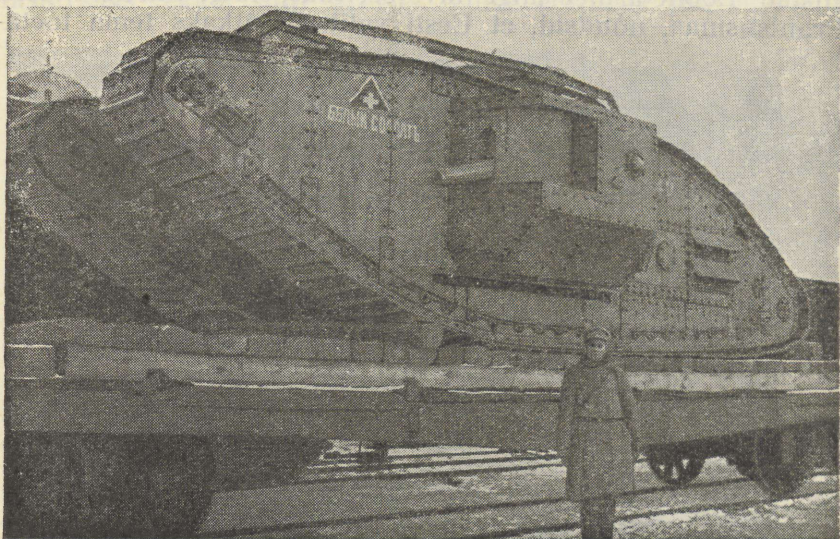
Lahing Eesti vägede ja Landeswehr'i vahel.

mist. Meie poolt seda siiski ei tehtud, sest oli selge, et ka vene valged ei näinud meelsasti Eesti iseseisvuse tekkimist.

Eesti vägedel oli nüüd raske ülesanne täita. Nad pidid kaitsema piiri palju suuremate vene enamlaste vägede vastu. Loode-armee polnud ainsaks venelastest koosnevaks väeks, mis võitles enamlaste vastu. Lõuna- ja Ida-Venes olid mõned vene kindralid loonud päris suured nn. „valged“ väed, kes pidasid kodusõda enamlastest venelastega. Sõjavarustisega toetasid valgeid Inglismaa ja Prantsusmaa. Ka teised Euroopa riigid ei suhtunud enamlaste võimusse just sõbralikult.

Enamlaste väed hakkasid väsima kauakestnud sõdadest. Seepärast oleksid enamlasted soovinud meeleldi rahu teha Eestiga ja teiste uute piiririikidega, kes olid ka sõjajalal punase Venega. Pärast rahutegemist oleks neil olnud kergem lüüa vene valgeid vägesid.

Enamlaste pealetung ja Tartu rahu. Et eestlastega soodsamail tingimusil rahu teha, selleks püüdsid enamlased valjutada Narvat. Novembri lõpupoolel alustasid nad ägedat pealetungi Narva liinil. Ägedad ja lakkamaitud võitlused kestsid ligi 2 kuud. Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Kõik need löödi tagasi. Enamlaste kaotused olid suured, nende laibad lebasid vahel virnas meie kaevikute ees. Aga ikka jälle



Loode-armee likvideerimise tõttu üks meile kuuluvaist tankidest.

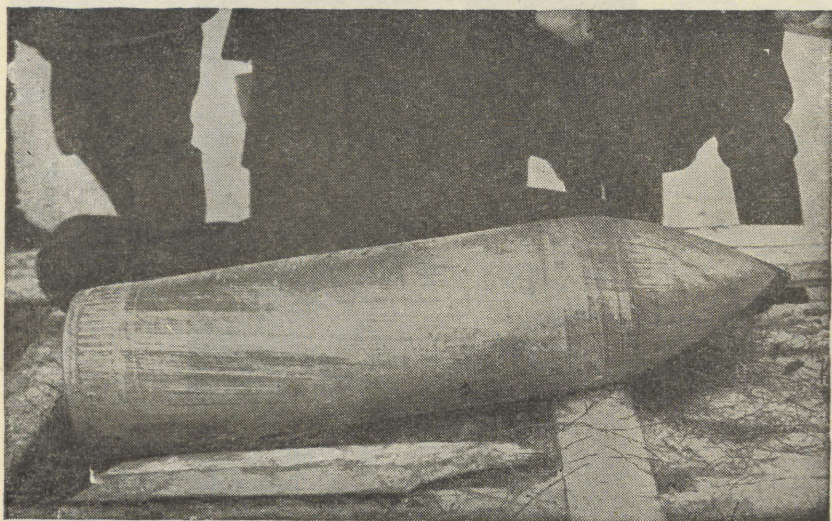
sunniti tüdinud vene sõdureid uuele rünnakule. Vahel ergutati neid viina või kokaiiniga ja sunniti isegi kuulipildujaga ähvardades rünnakule.

Eesti-Vene sõda äratas üldist tähelepanu Euroopas ja aitas meie tutvustamiseks mõjuvalt kaasa. Vaatamata vaenlase jõulisele ülekaalule polnud temal mingit edu. Vaenlane purustas oma väed meie seisukohtade vastu, kaotades seejuures pooled oma vägedest. Meie tugevus seisis vägede ülemjuhatusel poolt hästi väljatöötatud kaitsekavas ja meie sõdurite teadlikus kodumaa-armastuses.

Ühel ajal enamlaste pealetungiga astus Tartus kokku Eesti-Vene rahukonverents. Eesti rahusaatkonna juhiks määrati kadunud andekas riigimees **J a a n P o s k a**. Eesti alustas esimesena enamlaste vastu sõdivaist riigest rahuläbirääkimisi Venega ja seepärast tunti Euroopas suurt huvi Tartu konve-

rentsi vastu. Hulk Euroopa ja Ameerika ajakirjanikke saabus Tartusse sündmusi jälgima. Tuli isegi üks Jaapani ajakirjanik. Esimene leping, mis üldse Venega tehti, käis pantvangide vahetamise kohta.

Nüüd pidi ka liitriikide konverents kokku astuma, et arutada Vene küsimust. Mõned riigimehed soovitasid meil oma asjad Venega enne ära selgitada. Eestil polevat niikuinii sellelt konverentsilt midagi oodata.



Kahurikuul (10-tolline mürsk). Niiisugustega lasksid enamlased Narva linna.

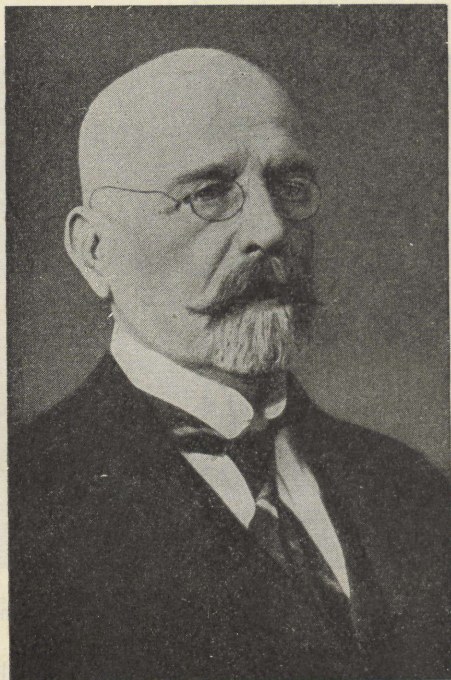
Nii alustati läbirääkimisi mõlemal poolel suurte lootustega. Venelased olid samal ajal Narva rindel tublisti edasi tunginud ja lootsid nüüd sellega rahuläbirääkimisel endile soodsamaid tingimusi.

Poska omalt poolt lootis ühistööle Läti ja Leedu esindajatega, sest rahu küsimuses olid Balti riigid põhimõtteliselt ühisel vaatekohal.

10 minutit enne esimese istungi algust teatasid aga lätlased, et nad loobuvad osavõtust.

Seetõttu oli olukord kujunenud enamlaste kasuks. Oma pettumust väljendas J. Poska järgmiste sõnadega: „Tartu läbirääkimised ei alanud nii roosiliselt kui loodeti.“ Enamlaste vastas istusid ainult Eesti saadikud. Leedulased lubasid küll tulla, kuid neist polnud midagi kuulda. Nüüd tuli ainsaks juhtnööriks võtta Eesti otsesed huvid.

Alul olid enamlased õige nõudlikud. Nad tahtsid endile Põhja-Eestist põleykivirikast Virumaa idaosa ühes Narva linnaga, Lõuna-Eestist Petserimaad ning osa Võrumaad. Muidugi ei leppinud meie rahusaatkond selliste tingimustega. Kui venelaste rünnakud Narva liinil tulemusi ei andnud, muutusid nad vähehaaval järeleandlikumaks. Jõuti tingimu-

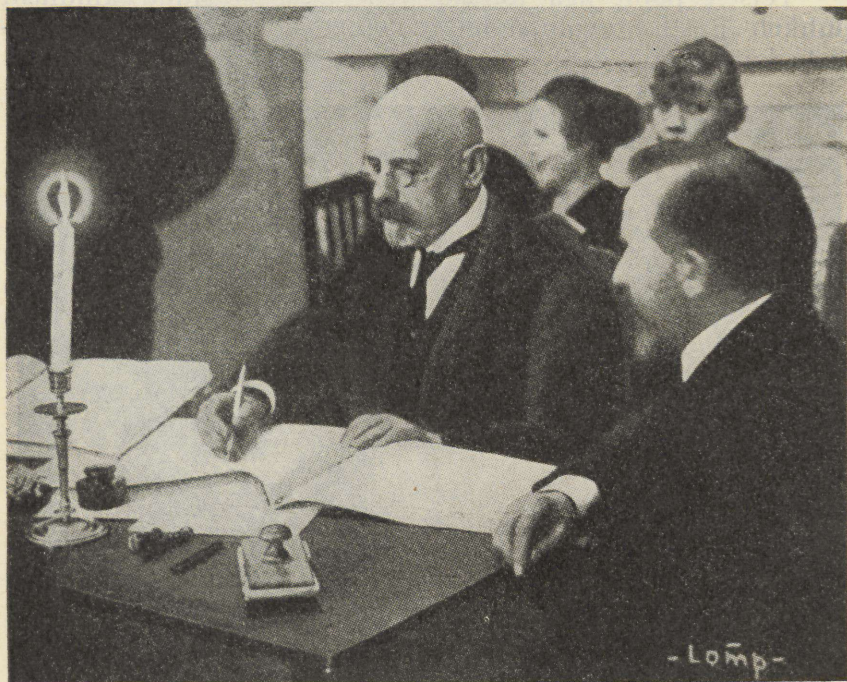


Jaan Poska †.

sis enam-vähem kokkuleppele. Jõuluõhtuks 1919. a. oli vahe-
rahu kava valmis ja oli oodata selle allakirjutamist. Äkki
esinesid Vene saadikud ootamatult tingimusega, et Eesti ei
tohi sõjaväge pidada ega kindlustisi ehitada kümne versta
laiusel maa-alal lääne pool Narva jõge. Anti mõista, et kui
eestlased sellega ei lepi, siis Vene sõjavägi neid selleks sun-
nib. Eestlased ei võinud sellise tingimusega leppida isegi
ähvarduse mõjul ja seepärast jäi pühiks igatsetud vahe-
rahu alla kirjutamata.

Venelased paiskasid Narva rindele nüüd veel mõne diviisi
juurde, nii et neil nüüd oli 40 000 tääki meie 12 700 vastu. Ka

kuulipildujaid ja kahureid oli vaenlastel mitu korda enam kui meil. Veel kord korraldasid enamlased ägeda rünnaku, kuid kõikjal löödi nad suurte kaotustega tagasi. Lõpuks rauges pealetung. Vene väed olid nii väsinud, et nende juhid kartsid, et nad ei suuda vahiteenistustki pidada. Nüüd andsid enamlased meie soovele järele ja 1919. a. viimasel päeval



J. Poska kirjutab alla Eesti-Vene rahulepingule,

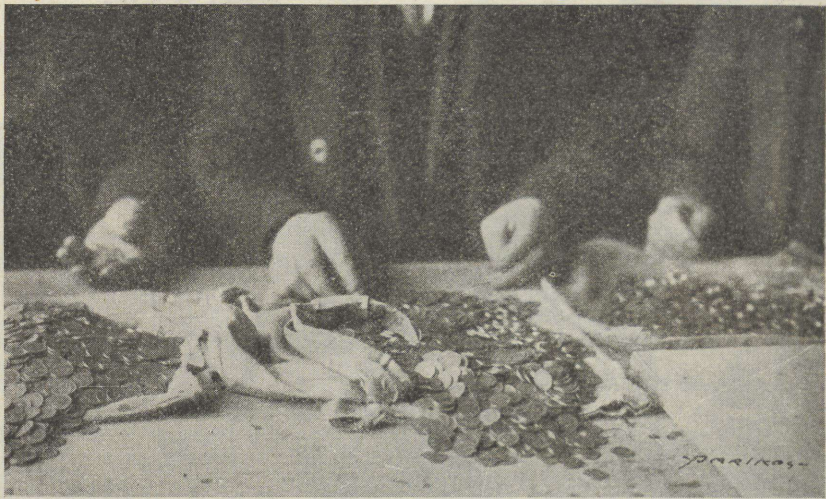
tehti vaherahu. 2. veebruaril 1920. a. kirjutati alla lõplik rahu. Lepingut alla kirjutades ütles Poska: „Tänane päev on kõige tähtsam Eestile tema ajaloos 700 aasta kestel. Täna esimest korda määrab Eesti ise oma rahva tuleviku saatuse.“

Rahutingimused olid Eestile päris soodsad. Nõukogude-Vene oli sunnitud tunnustama meie iseseisvust, andes Eestile 15 miljonit kuldrubla ja lubades tagasi anda sõja ajal Eestist Venesse viidud varandused (näit. ülikooli ja teised varandused). Eesti aga lubas avada Venele oma vabasadamad ¹, mis tegelikult toimuski.

¹ Sadam, millest võib kaupu läbi vedada tolliraha maksmata.

Enamlasi sundis Tartu rahu tegema eeskätt sõjaline väjaldus. Nad ei olnud nii tugevad, et toime tulla ühel ajal Vene valgetega ja piiririikidega. Venelased ise rõhutasid, et see oli kokkulepperahu, ja et nemad on ainukesed, kes asuvad rahvaste enesemääramise vaatekohal ja seda ka tegelikult teostavad.

Teiselt poolt aga lootsid venelased, et nüüd kindlasti puhkeb Eestis revolutsioon ja võim läheb siinsete enamlaste kätte.



Venelt saadud kulla lugemine Eesti Pangas.

Tartu rahu sõlmimine oli peamiselt J. Poska diplomaatliku osavuse ja isikliku tubliduse saavutus. „Väga tõepärane,“ kirjutas K. Ast, „et Poska osavõtuta Tartu rahuleping veel praegugi alla kirjutamata oleks olnud.“ Rahusaatkonna juhina oli ta võrratu. Ta töötas isiklikult läbi kõik ettepanekud, lepitades neid venelaste ettepanekutega. Kui rahuläbirääkimised kippusid ummikusse jooksma, siis oskas ta ikka jälle sobitada uusi lahendusi. See 12. jaanuaril 1866. a. Laiusel sündinud kehva õigeusu preestri poeg oli tõusnud üheks suurimaks eesti riigimeheks, kellele iga eestlane mõtleb tänuga. „Mida meie sõjaväes oli J. Laidoner, seda oli meie välispoliitikas Poska.“

Kogu Eestis oli nüüd tunne, et ajaloo suurpäevad olid läbi. Nüüd algas argipäevatöö, mil tuli kättevõidetu kind-

lustada. Oma aruande rahutegemisest lõpetas J. Poska järgmiselt: „Maitsegem rahu, aga hoidkem alal ja kasvatagem oma sõjalist jõudu.“



Sakala langenud sõdurite au- ja mälestussammas Viljandis.

1. Missugune oli kindral J. Laidoneri elukäik? Mida arvasid temast teised? 2. Mida tegid eestlased oma sõjaväe korraldamiseks? 3. Kes ehitas soomusrongid ja pani aluse sõjalaevastikule? Kuidas saadi esimesed sõjalaevad? 4. Missugused välisriigid andsid meile sõjalist abi ning missugusel kujul? 5. Millal algas Eesti vägede hoogus pealetung? 6. Kus

anti vaenlasele esimene tugevam vastuhoop? 7. Missugused väeosad teotesid koos Viru rindel? 8. Missugused tähtsamad punktid langesid meie vägede kätte 19. jaanuarini 1919? 9. Kuidas toimus Tartu ja kuidas Valga vallutamine? 10. Kes langes Paju lahingus? 11. Millal oli kogu Eesti vaenlase vägedest puhastatud? 12. Miks otsustas meie vägede juhatus kanda sõja väljapoole Eesti piire? 13. Missugused naaberrahvaist väeosad moodustati meil koos eestlastega võitlemiseks? 14. Missugused linnad vallutasid eestlased väljaspool kodumaa piire? 15. Kui kaugemale olj tunginud 1919. a. juunis Loode-armee? 16. Mispärast tekkisid hõõrdumised meie vägede ülemjuhataja ja Loode-armee vahel? Millega need lõppesid? 17. Kuidas käis hiljemini Loode-armee käsi? 18. Mis arvad, millega oli Loode-armee Eestile kasulik, millega mitte? 19. Mis oli Landeswehr? 20. Mispärast tekkis meil sõda Landeswehriga? 21. Võrdle Eesti ja Landeswehri suurrelvade arvu! Mitu korda ja mitme võrra oli Landeswehri enam kuulipildujaid (mitmes liigis) ja kahureid? 22. Missugune lahing otsustas sõja Landeswehriga? 23. Miks jäid sinu arvates meie väed võitjaks, hoolimata Landeswehri paremast relvastisest? 24. Miks tundsid sinu arvates eestlased erilist viha Landeswehri vastu? 25. Kui kaugele tõrjusid meie väed Landeswehri? 26. Missuguseid tagajärgi andis meie vägede võit naaberriigile Lätile? 27. Miks alustasid venelased novembris ägedalt pealetungi Narva liinil? 28. Miks tahtsid enamlased teha Eestiga rahu? 29. Milline oli enamlaste pealetungi saatus? 30. Mispärast ei andnud enamlaste pealetung soovitud tulemusi? 31. Millal algasid Tartu rahuläbirääkimised? 32. Kes oli Tartus Eesti rahusaatkonna juhiks? 33. Missuguste nõuetega esinesid esmalt enamlased? 34. Miks nad sinu arvates hiljemini loobusid neist nõudmisist? 35. Mispärast ei kirjutatud jõuluõhtu rahule alla? 36. Kuidas püüdsid enamlased oma vaherahu tingimusi läbi suruda? Millised olid selle püüde tulemused? 37. Millal sõlmiti Tartus vaherahu ja millal rahu? 38. Milline oli Tartu rahu sisu? 39. Mispärast äratasid Tartu rahuläbirääkimised huvi kogu Euroopas? 40. Kelle teeneks oli Tartu rahu sõlmimine?

4. Eesti Asutava Kogu töö.

Ühel ajal vabadusvõitlusega tegi Asutav Kogu siseriiklikku korraldustööd. Asutava Kogu kokkukutsumiseks algasid eeltööd varsti peale okupatsiooni lõppu. Kestva sõja tõttu ei saadud aga valimisi enne korraldada kui alles 1919. a. aprillikuus. Eesti Asutav Kogu astus kokku 23. aprillil 1919.

Ta liikmed valiti üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletuse teel. Asutavas Kogus olid esindatud kõik meie tollaegsed tähtsamad poliitilised voolud. Arvukaimalt oli esindatud Eesti Sotsialistlik Töölispartei, millel oli 41 kohta 120-st. Asutava Kogu esimeheks sai sotsiaaldemokraat A. Rei, peaministriks tööerakondlane O. Strandmann. Asutava Kogu tähtsaimaks tööks oli riigi Põhiseaduse väljatöötamine.

Maaseadus. Ühel ajal Põhiseadusega töötati välja ka Maaseadus, mis 10. okt. 1919. a. vastu võeti. Maaseaduse põh-

jal läksid kõik rüütli- ja kirikumõisad ühes inventariga riigi kätte, kes nad asunikele põlise rendi alusel välja jagas. Maad anti ainult neile, kes seda ise harisid. Eesõigus maasaamisel



Vabadussõjas langenud sõdurite ausammas Pärnus. (Detail.)

oli Vabadussõjast osavõtnuil ja nende perekonnil. Nii tekkis terve rida uusi majapidamisühikuid — asundustalusid, mille korrastamiseks anti riiklikku toetust. Riigile jäid ainult met-

sad, maapõuevarad ja väike osa maid. Seega kaotati ülekohus, mis ligi 700 a. tagasi meie esivanemaile sakslaste poolt tehtud.

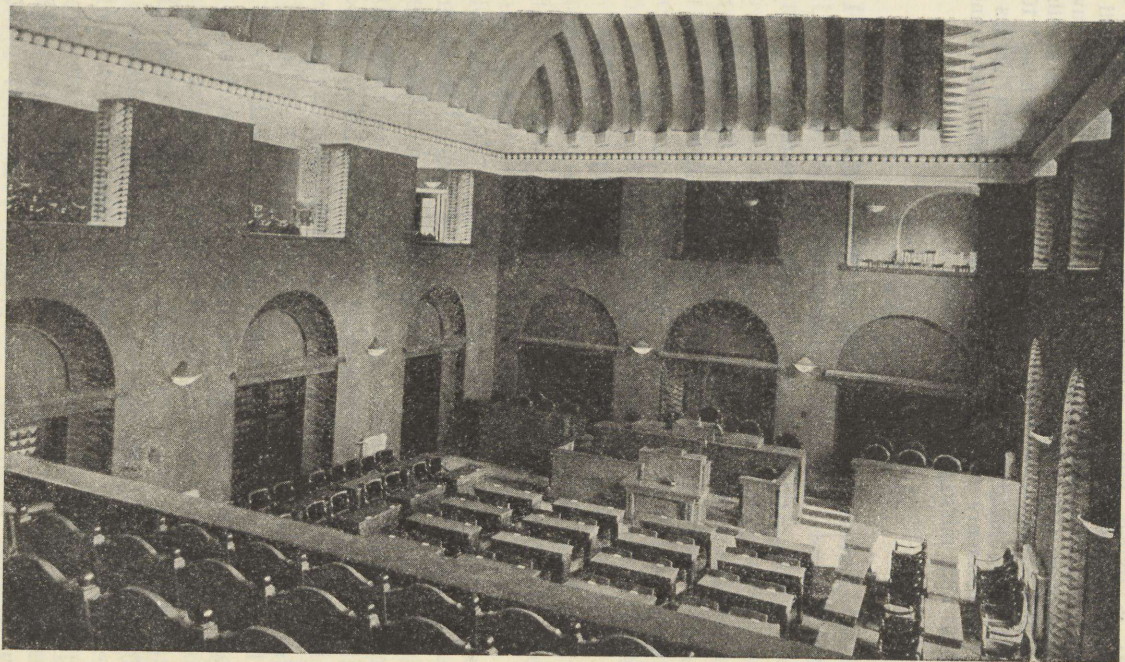
Avalikkude algkoolide seadus. Teine tähtis seadus, mis Asutava Kogu poolt vastu võeti, oli Avalikkude algkoolide seadus. Viimasega tunnistati algharidus sunduslikuks, maksutuks ja ilmlikuks. Õppeaja kestus määrati kindlaks kuuele aastale.

Eesti Vabariigi Põhiseadus. Asutava Kogu peaülesandeks oli, nagu juba kuulsime, riigi Põhiseaduse väljatöötamine. See võeti Asutava Kogu poolt vastu 15. juunil 1920. a. Kehtima hakkas ta täies ulatuses mõni kuu hiljem, 21. det. 1920. a. Põhiseaduse järgi oli Eesti iseseisev rahvavabariik. Riigivõim oli rahva käes. Viimane teostas seda hääleõiguslike kodanikkude kaudu. Hääleõiguslikud olid kõik mees- ja naiskodanikud, kes olid saanud 20 aastat vanaks. Neil oli õigus valida riigikoguliikmeid ja ka nõuda, et seadus pandaks rahvahääletusele. Riigikokku valiti saadikuid iga 3 aasta tagant. Avaldas rahvas Riigikogule umbusaldust, siis lahkus Riigikogu enne põhiseaduses määratud tähtaega. Riigikogu käes oli seadusandlik, Vabariigi Valitsuse käes aga täidesaatev võim. Põhiseaduse järgi oli meie riik vabariik, kuid ilma presidendita. Presidendi ülesandeid täitis riigivanem, kelle käes oli Vabariigi Valitsuse tegevuse juhtimine. Valitsus püsis riigi eesotsas seni, kuni Riigikogu teda usaldas. Avaldas viimane valitsusele umbusaldust, siis pidi see lahkuma. Kõrgeim kohtuvõim kuulus Riigikohtule.

Riigi Põhiseaduse vastuvõtmisega lõpetas Eesti Asutav Kogu oma töö ja läks laiali. Riigielu asusid juhtima rahva valitud Riigikogu ja viimase poolt moodustatud valitsus.

Eesti vabariigi lõplik tunnustamine. Ligi aasta hiljem, 26. jaan. 1921, tunnustasid Eestit lõplikult Inglis- ja Prantsusmaa ning Itaalia. 28. juulil 1922. a. tegid sama ka P.-A. Ühendriigid. Esimesena peale Vene tunnustas meid meie naaber Soome, tehes seda juba 1920. a. maikuul.

Nii jõudsid eestlased ometi sihile, hoolimata sajandeid kestnud raskeist kannatusist ja alandusist. Nad võitsid kõik takistused, luues endile riikliku iseseisvuse. Täitus ennustus, et kord algab aeg, „kus kõik piirud kahel otsal lausa lõövad lõkendama; küll siis Kalev jõuab koju, oma lastel õnne tooma, eesti põlve uueks looma.“



Riigikogu istungitesaal.

1. Millal tuli kokku Asutav Kogu? 2. Mida tähendab Asutava Kogu kohta öeldud lause: „Ta liikmed valiti üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel“? 3. Missugune erakond oli Asutavas Kogus arvukaim? 4. Missugusel aastal valmis ja pandi kehtima Eesti Vabariigi Põhiseadus? 5. Kellele kuulus Põhiseaduse järgi riigivõim? 6. Kuidas teostas rahvas Põhiseaduse järgi riigivõimu? 7. Kui kauaks valiti Riigikogu? 8. Kes teostasid meil seadusandlikku, täidesaatvat ja kohtuvõimu? 9. Kas valitsus omas täiesti piiramatut täidesaatvat võimu oma ametisolekul või oli ta sõltuv mõnest teisest asutisest? Missugusest ja kuidas? 10. Missugused kaks tähtsat seadust võttis Asutav Kogu veel vastu? Milles seisab nende sisu peamoment? 11. Missugused tähtsamad välisriigid tunnustasid Eestit lõplikult ning missuguses järjekorras?

IX. Eesti riikliku iseseisvusaja saavutisi.

1. Poliitiline elu.

Poliitiline elu. 1920. ja 1933. a. Põhiseadus. Asutava Kogu poolt vastuvõetud Põhiseadus oli väga demokraatlik, kuid tekitas rakendamisel tõsiseimaid raskusi, sest puudus teovõimsa riigipea amet. Riigipea oleks erapooletu otsustajana võinud lahkhelide korral valitsuse ja rahvaesinduse vahel Riigikogu laiali saata, et lasta rahval endal otsustada uute valimiste kaudu, kas ta pooldab valitsuse või rahvaesinduse seisukohti. Teiseks oluliseks riigikorra puuduseks oli valitsusliikmete sõltuvus poliitilisist erakonnist, kuhu nad kuulusid. Erakonnad olid omavahel aga alalises tülis. Korduvad lahkhelid, konfliktid ja tülid pisisasjus ei tahtnud lõppeda. Kõik see halvas rahvaesinduse ja valitsuse tööd.

Kujunenud olundit püüdsid ära kasutada enamlased, kommunistid, kes koos piiritaguste mõttekaaslastega tegid 1. dets. 1924. a. katset haarata Tallinnas riiklikku võimu. Varahommikul äratas Tallinna elanikke püssipaukude ragin. Kohati kujunes korralik tulevahetus, mis ajuti vaibus, kuid mõne aja pärast uuesti algas. Varajased tänaval käijad põgenesid, kuhu said. Siin-seal seletati: „Sõda on lahti. Võõrad väed idast on kaubavagunites sisse tunginud ja jälle sõda alustanud.“ Tänu meie riigijuhtidele ja riigiustavale sõjaväele ning politseile likvideeriti mässukatse ruttu.

Erakondadevahelised tülid kadusid mõneks ajaks, kuid mitte kauaks. Varsti kulus endiselt palju aega ja jõudu erakondade tüliküsimuste lahendamiseks. Vastastikused väiklased arvustamised ja mahategemised ei tahtnud lõppeda.

Viimaks tulid Riigikogu ringkonnad otsusele, et on tarvis välja töötada Põhiseaduse muutmise eelnõu, mis sisaldaks peale muu ka riigipeaameti sisseseadmist. Esimene rahvahääletus Põhiseaduse muutmiseks toimus 13. — 15. aug. 1932. Õige vähese enamusega lükkas rahvas selle hääletusel

tagasi. Rahvahääletuse nurjumine on seletatav asjaoluga, et erakonnad tegid äärmiselt vähe selgitustööd, mistõttu paljud kodanikud polnud teadlikud Põhiseaduse muutmise tähtsuses. 1933. a. esitas V riigikogu rahvahääletuseks teise Põhiseaduse muutmise eelnõu. Selle lükkas rahvas tagasi võrdlemisi suure hääldenamusega. Ajal, mil erakonnad tülitsevad, halvates Riigikogu ja Vabariigi Valitsuse tegevust, kujunes jõuline nn. vabadussõjalaste liikumine, mille peamiseks sihiks oli Põhiseaduse muutmine ja riikliku keskväimu kindlustamine ning süvendamine. Vabadussõjalaste Liidu tegelaste poolt esitatigi kolmas Põhiseaduse muutmise eelnõu, mis rahvahääletusel 14. — 16. okt. 1933. a. vastu võeti.

Vastuvõetud Põhiseadus vähendas Riigikogu liikmete arvu 50-le ja lõi riigipea-ameti. Ta andis riigipeale, riigivanemale, kes ei kannu vastutust Riigikogu ees, kaugelt suurema võimu kui üheski teises vabariigis. Riigivanem oleks valitud selle Põhiseaduse järgi otseselt rahva poolt, olles seega rahva usaldusmeheks.

Tema võim on väga suur nii valitsemise kui seadusandluse alal. Temal on õigus lõpetada oma äranägemise järgi Riigikogu korralist istung-järku. Ta võib Riigikogu jäädavalt laiali saata enne selle kestustähtaega ja määrata uued valimised puhtriiklikel kaalutlusil. Riigivanem kutsub ametisse nii Vabariigi Valitsuse kui ka ta üksikud liikmed ja vabastab nad ametist riigipoliitilises huvides. Seega peab Vabariigi Valitsusel olema riigivanema usaldus. Seadusandluse alal on riigivanemal samuti suured õigused. Nii on riigivanem aktiivne riigipea, tegelik riigivalitsemise juht.

Kui Asutava Kogu poolt vastuvõetud Põhiseadus tekitas rakendamisel suuri raskusi, andes valitsused rahvaesinduste meelevalla alla ja võttes neilt võimaluse kestvalt ajada iseseisvat poliitikat, siis sattus 1933. a. Põhiseadus teie äärmusse, andes liiga suure võimu riigivanemale ühes valitsusega. Riigivanema suur võim võis muutuda teatavil tingimustel lausa ohtlikuks nii riigile kui ka kogu rahvale.

Sellele äratundmisele jõudsid riigivanem K. Päts ja uue Põhiseaduse järgi moodustatud Vabariigi Valitsus. Mis teha? Otsustati pöörduda rahva poole 1933. a. Põhiseaduse ümberkorraldamiseks vastavalt meie elunõudeile ja poliitilise elu tingimustele. 1936. a. veebruarikuul korraldatud rahvahääletusel otsustas rahvas absoluutse hääldenamusega selle küsi-

muse jaatavalt. Seega leidis riigivanema ja Vabariigi Valitsuse samm täielikku tunnustust rahva poolt. 18. veebruaril 1937. a. astus kokku Rahvuskogu terves koosseisus, et täita oma kõrget ülesannet, s. o. välja töötada uus Põhiseadus. Uus Põhiseadus pidi tasakaalustama valitsemis- ja seadusandlikku võimu ning viima meid üle poliitilisest kriisist, luues soodsa pinna rahulikuks poliitiliseks ja kultuuriliseks arenguks. Rahvuskogu võttis vastu uue Põhiseaduse 28. juulil 1937. a. Uue Põhiseaduse alusel valitud kahekojaline Riigikogu astus kokku 1938. a. veebruarikuul ja valis vabariigi presidendiks endise riigivanema kohusetäitja ja riigihoidja K. Pätsi, kellel on väljapaistvad teened meie riigi loomisel ja juhtimisel. Nii ületati poliitiline kriis meie riigijuhi K. Pätsi ja tema kaastöölise algatusel.

Uus Põhiseadus. Riigikogu. Uue põhiseaduse alusel valib rahvas kahekojalise rahvaesinduse, Riigikogu, mis koosneb Riigivolikogust ja Riiginõukogust. Riigivolikogul on 80 liiget, kes valitakse viieks aastaks. Riigivolikogu liikmeiks võivad olla hääleõiguslikud kodanikud, kes on vähemalt 25 a. vanad. Riigivolikogu valitakse üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletusel isikuvalimise teel enamusvalimise põhimõttel. Valimisist võtavad osa kõik hääleõiguslikud kodanikud, kes on vähemalt 22 a. vanad. Riigivolikogu valimiseks on kogu riigi maa-ala jagatud 80 valimisringkonnaks, millest igaüks valib ühe riigivolikogu-liikme. Valimisi toimetavad Valimiste Peakomitee, ringkonnakomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Valituks loetakse see kandidaat, kes on saanud oma ringkonnas kõige rohkem hääli. Kui valimisringkonnas on esitatud ainult üks kandidaat, siis valimüsi ses ringkonnas ei tule ja esitatud kandidaat loetakse valituks. Valimised võtavad 2 päeva, misjuures esimeseks päevaks peab olema pühapäev või puhkepäev.

Riiginõukogu koosneb 40 liikmest, kelle ametiaeg on viis aastat. Riiginõukogu liikmeiks võivad olla hääleõiguslikud kodanikud, kes on vähemalt 40 a. vanad. Riiginõukokku kuuluvad: 1) oma ametilt sõjavägede ülemjuhataja, kaks kirikupead, kaks ülikooli rektorit ja Eesti Panga president; 2) mitmesuguste omavalitsusasutiste ja seltskondlike organisatsioonide poolt valitud esindajad; 3) endised vabariigi presidendid ja sõjaaegsed sõjavägede ülemjuhatajad; 4) vabariigi presidendi poolt nimetatud 10 liiget.

Põhiseaduse järgi on Riigikogu, s. o. nii Riigivolikogu kui Riiginõukogu, ülesandeiks seadusandlus, riigi tulude ja

kulude eelarve, sõja kuulutamine ja rahu tegemine, järelevalve valitsuse tegevuse üle jne.

Algatatud seaduseelnõud kuuluvad vastuvõtmisele esma-joones Riigivolikogus. Riigivolikogus vastuvõetud seadused saadetakse arutamiseks Riiginõukogule. Kui mõlemad koad on seaduse vastu võtnud, esitatakse see presidendile väljakuulutamiseks. Kui aga Riiginõukogu seadust vastu ei võta, tuleb see Riigivolikogus uuesti kaalumisele. Jääb Riigivolikogu püsima oma seisukohale, siis tuleb Riigivolikogu ja Riiginõukogu vahel tarvitusele kokkukõlastusmenetlus, et lepitada mõlemaid kodasid. Ei anna kokkukõlastusmenetlus tagajärgi, siis jääb seadus vastu võtmata. Kui aga peale kokkukõlastusmenetluse nurjumist Riigivolikogu võtab seaduseelnõu siiski vastu $\frac{3}{5}$ hääleteenamusega, siis loetakse seaduseelnõu vastuvõetuks ja saadetakse, hoolimata Riiginõukogu seisukohast, vabariigi presidendile väljakuulutamiseks.

Ükski seadus ei hakka kehtima ilma väljakuulutamiseta „Riigi Teatajas“.

Vabariigi president. Praegu kehtiva põhiseaduse järgi seisab meie riigi eesotsas vabariigi president, kes valitakse ametisse kuueks aastaks. Presidendiks võib valida hääleõiguslikku kodanikku, kes on vähemalt 45 a. vana. Kandidaate presidendi kohale esitavad salajasel hääletamisel, igaüks ühe kandidaadi: 1) Riigivolikogu; 2) Riiginõukogu; 3) omavalitsusasutiste esindajate kogu. Esitatud kandidaatidest valib rahvas vabariigi presidendi üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel. Valituks loetakse kandidaat, kes on saanud kõige enam hääli. Kui Riigivolikogu, Riiginõukogu ja omavalitsusasutiste esindajate kogu esitavad presidendi kandidaadiks ühe ja sama isiku, siis kutsub Riigivolikogu esimees need kandidaate esitanud asutised kokku ühiseks valimiskoosolekuks. Valimiskoosolekul pannakse see esitatud kandidaat salajasele hääletusele. Kui hääletuse tulemusena on kandidaadi poolt hääletanud vähemalt $\frac{3}{5}$ valimiskoosoleku koosseisust, siis loetakse see kandidaat vabariigi presidendiks valituks ja rahvahääletus jääb ära.

Rahva esindajana teostab vabariigi president riigi kõrgeimat valitsusvõimu. Ta hoolitseb riigi välise puutumatus ja sisemise julgeoleku ning riigi ja rahva üldise hüvangu ja õigusliku korra säilitamise eest. Presidendi tähtsaimaks tegevusalaks on valitsemine, kuid ta saab ühtlasi mõjustada ka seadusandlust ja kohtumõistmist.

Valitsemise alal on president riigi kõrgeimaks juhiks. Ta kutsub ametisse ja vabastab ametist Vabariigi Valitsuse või selle üksikuid liikmeid. President võib pärida aru Vabariigi Valitsuselt või üksikult ministrilt nende tegevuse üle ja anda neile juhendeid. Vabariigi presidendi juures teotseb õiguskantsler, kelle ülesandeks on valvata, et riiklikkude asutiste tegevus toimuks kokkukõlas kehtivate seadustega. Oma tegevusest annab ta aru presidendile. Riiklikes huves on presidendil õigus Riigikogu laiali saata enne selle kestustähtaega ja määrata uued valimised.

President on ühtlasi riigi sise- ja välispoliitika juht ning Eesti Vabariigi esindaja. Ta määrab saadikuid välisriigesse ja võtab vastu välisriikide saadikuid; nimetab ametisse ja vabastab ametist kõrgemaid riigiametnikke; sõlmib lepinguid välisriikidega ja esitab need kinnitamiseks Riigikogule. Presidendil on õigus Riigikogu kinnitamiseks kuulutada sõda ja teha rahu. Rahu ajal on president sõjavägede kõrgeim juht; sõja ajal nimetab ta sõjavägede ülemjuhataja.

Presidendi osavõtt seadusandlusest avaldub õiguses esitada Riigikogule seaduseelnõusid, tarvitada vetot, anda välja dekreete, seadlusi ja määrusi. Kõik Riigikogu poolt vastu võetud seadused lähevad presidendi kätte väljakuulutamiseks. Kuid viimaste suhtes on presidendil vetoõigus, s. o. ta võib riiklikel kaalutlusil keelduda seadust välja kuulutamast. Säärasel puhul saadab ta seaduseelnõu Riigikogule uueks arutamiseks tagasi. Kui aga Riigikogu mõlemad koad jäävad oma endisile seisukohile, siis peab president seaduse välja kuulutama.

Suurt mõju seadusandlusele omab president dekreedandmise õigusega. Dekreet on seadusjõuline määrus ehk ajutine seadus. Riigikogu töö vaheajal ja riikliku vajaduse korral, mis ei kannata viivitamist, võib president lahendada teatavaid küsimusi dekreedide abil. Dekreedina kehtima pandud seadused saadetakse Riigikogule, kes võib neid muuta või tühistada. Dekreediga ei saa muuta Riigikogu valimise ja kujundamise, presidendi valimise ja teisi tähtsamaid seadusi, samuti ka Põhiseadust.

Kohtumõistmise alal on presidendi mõju väiksem. Ta määrab ametisse kohtunikud ja prokurörid, annab süütegijaile armu, vähendades kohtu poolt süüdimõistetud kodanikkude karistusi või vabastades neid täiesti sellest.

Oma tegevuses on president vastutamatu, kuna valitsuse tegevuse suhtes on Riigikogu ees vastutav Vabariigi Valitsus

või üksik minister. Kõik presidendi otsused peavad kandma peale presidendi allkirja veel ka peaministri või asjaomase ministri allkirja. Seega võtavad ministrid vastutuse tehtud otsuse eest endile ja arvustatakse neid, mitte presidenti. Vabariigi presidenti ei saa tema ametisoleku kestel võtta kohtulikule vastutusele muidu, kui Riigikogu otsusel süütegude eest kõrgeima riigivõimu vastu ja riigireetmise eest.

1. Missugused puudused olid Asutava Kogu poolt vastuvõetud Põhiseadusel? 2. Missugune sündmus toimus 1. dets. 1924. a.? 3. Kuidas püüti parandada Asutava Kogu poolt vastuvõetud Põhiseadust? 4. Missugused puudused olid 1933. a. Põhiseadusel? 5. Kuidas anti 1937. a. Põhiseadus? 6. Kuidas on korraldatud meie rahvaesindus? 7. Kuidas toimuvad Riigivolikogu valimised? 8. Kes kuuluvad Riiginõukokku? 9. Kuidas toimub meie seadusandlus? 10. Kuidas valitakse president? 11. Missuguseid ülesandeid teostab president?

2. Saavutisi Eesti vaimses ja majanduslikus elus.

Eesti rahvas pidas võitlust oma vaimse ja majandusliku vabaduse eest juba aastakümneid enne iseseisvumist. Kuid alles omariiklusega avanesid meie rahval avarad võimalused asuda teadlikult ja sihipäraselt uute väärtuste loomisele. Oma ulatuselt ja arengukiiruselt pole Eesti iseseisvusaaja saavutised võrreldavad ühegi varasema ajastuga meie ajaloos. Oleme saavutanud silmapaistvaid tulemusi kõigil elualadel.

Vaimne elu. Eesti rahvuslikud teadused. Rahva vaimses elus on tähtsamaid tegureid raamat. Eesti iseseisvusaega võib nimetada eesti raamatu õitsenguajaks. Juba paljas raamatute arvuline hulk, võrreldes iseseisvuseelse ajastuga, osutab määratut tõusu. Raamatuaastaks (1935) oli ilmunud 17 omariiklusaasta kestel eestikeelseid raamatuid rohkem kui 383 aasta jooksul enne seda — kogusummas üle 16,5 tuh. trükiteose. 1535.—1917. a. aga oli ilmunud kogusummas 14,5 tuh. trükiteost. Veel järsemat vahet näeme, kui võrrelda mõlema ajastu raamatuid sisuliselt. Iseseisvusaajal tekib võimsa haruna teaduslik raamat, mis aasta-aastalt tugevneb, asudes väärikalt ilukirjanduse kõrvale. Kõik raamatualad rühivad väljaarene-mise poole, eriti aga need, mis olid enne kängus võõra võimu all.

Meie kirjandusturu rikastamisel on suured teened üksikuil kirjastusil. Neist olgu siin mainitud ainult suuremad, näit. k./ü. „Loodus“, o./ü. „Noor-Eesti“ ja Eesti Kirjanduse Selts. Esimene neist on suurim Eesti kirjastus. Ta on saatnud

turule rea teaduslikke, populaarteaduslikke ja ilukirjanduslikke töid. Suursaavutisena esineb ta „Eesti entsüklopeedia“, mis president K. Pätsi poolt kingiti kõigile meie koolidele. Kaks viimast kirjastust on samuti välja andnud rea väärtuslikke töid, nii ilukirjanduse kui teaduste alal.

Eesti rahvuslikud teadused¹ on astunud jõudsale arenguteele. Vene ajal ei saanud nad areneda, sest neid peeti ohtlikuks — süvendasid nad ju eestlaste rahvustunnet, võõrutades eesti rahvast „suurest isamaast“.

Eesti ajaloo uurimise alal on iseseisvusaeg toonud palju uusi seisukohti ja ümberhinnanguid. H. Kruus on uurinud XIX s. ajalugu, nimelt olusid 40-ndail aastail ja E. Aleksandrikooli ajalugu. J. Vasar on uurinud Rootsi aega (mõisade tagastamine), Tartu ülikooli ajalugu ja olusid XIX s. 40-ndail aastail. H. Sepp käsitleb oma uuringuis eriti sõdade ajalugu, ligemalt Põhjasõda. Ta on teotsenud ka Eesti majandusajaloo ja maakondade ajaloo. Eesti ajalooteaduse saavutisist olgu siin mainitud ainult mõned. Meie teame nüüd kõnelda eestlaste viikingiajast, mis oli meie esivanemate kangelasajaks. Kuni viimase ajani oli meil viisiks rääkida 700-a. orjapõlvest. Tänu meie ajaloolasile teame nüüd, et see ei vasta tõsioludele. Pärisorjus võttis täieliku kuju alles XVIII sajandil, s. t. Vene ajal.

Eesti ajalugu käsitlevaist suurteoseist tuleks mainida eriti k./ü. „Looduse“ kirjastusel a. 1932 ilmuma hakanud „Eesti rahva ajalugu“, mis on esimeseks teerajajaks sellelaadsete väljaannete alal. Selle kõrval võib nimetada ka hiljemini Eesti Kirjanduse Seltsi poolt välja antud „Eesti ajalugu“, mille ilmumine praegugi jätkub.

Eesti muinasteaduse alal on saavutanud välja-paistvaid tulemusi soome arheoloog Tallgren ja eestlasist H. Moora. Viimane on avaldanud pikemaid kokkuvõtteid eestlaste muistest iseseisvusaegsest kultuurist.

Lähemalt on ta uurinud Eesti ja Läti rauaaega. Teistest arheoloogidest olgu mainitud R. Indreko, M. Schmiedehelm ja E. Laid. Viimane on uurinud Eesti muinaslinna ja muistseid peljupaiku.

Rahvateaduse ehk etnograafia alal on saavutanud silmapaistvaid tulemusi soome õpetlane I. Manninen, kes korrastas eeskujulikult etnograafilise osa Eesti Rahva Muuse-

¹ Rahvusliikude teaduste all mõistetakse Eesti maa ja rahvaga tegelevaid vaimuteadusharusid — eesti ajalugu, eesti muinasteadust, eesti rahvateadust, eesti keelt ning kirjandust ja eesti rahvaluulet.

umis, ja eestlasist F. Linnus, eestlaste mesinduse, puulukude, liivlaste kalastuse jne. uurija. F. Linnuse sulest on ilmunud teos „Eestlaste materiaalne kultuur“¹. G. Ränk on lähemalt uurinud kalastust, eesti adratüüpe ja vanu eesti ehitisi.

Eesti rahvaluule uurijaist olgu mainitud esijoones kadunud M. J. Eisen materjalide kogujana ja uurijana. Tema iseseisvusajal ilmunud teosed käsitlevad eesti mütoloogiat („Eesti mütoloogia“, „Tõll ja ta sugu“, „Meie jõulud“ jt.). Väljapaistva koha oma uuringutega (liivlaste usund, eesti muinasusk, eestlaste muistsed ohvripaigad jne.) on omandanud O. Loorits. Tema seisukohad eesti muinasusu alal on uudsed, üldtunnustatud ja uusi teid rajavad. Eesti rahvaluulega on tegelnud veel paljud teisedki.

Eesti kirjakeele arendamises moodsaks kultuurkeeleks on suure tähtsusega olnud nn. keeleuuenenduslik liikumine eesotsas energilise keeleteadlase J. Aavikuga. Tähtsat osa eesti kirjakeele korraldamises ja normeerimises, samuti lükkussõnade loomise alal on etendanud J. V. Veski, kelle juhtimisel ja kaastegevusel on ilmunud „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“ kolmes osas.

Eesti keele ja soome-ugri keelte teeneka uurijana olgu eeskätt mainitud J. Mark. Ta on uurinud rahvateaduse seisukohast ka soome-ugri kaubandust ja eestlaste viljakoristamist ning viljapeksu. A. Saareste on tuntud eesti murrete, vana kirjakeele ja sõnavara uurijana. Eesti kirjanduse uurimise alal (K. J. Peterson, Kreutzwald, Koidula jt.) on tagajärjekalt teotsenud G. Suits oma õpilastega. Eesti kirjandusloo uurimisega on tegelnud veel paljud teised. Nende seas olgu nimetatud F. Tuglas, kelle sulest ilmus põhjalik uurimus J. Liivi kohta.

Loodusteaduste alal on välismaagi teadlaste seas tuntud keemik P. Kogerman oma uurimustega põlevkivi üle, mille alusel rajati meie põlevkivitööstus. Paljud tema töist on ilmunud inglise, saksa ja vene keeles. Keemia alal on mitmed teisedki uurijad välja paistnud.

Nii kodu- kui välismaail tuntakse loodusteadlast A. Öpikut, kes uurinud kogu meie kodumaa maapinna laadi (kivimeid, mineraale). Ta on avaldanud rea töid ja leidnud suurt tunnustust. Isegi mõne kivimi eesti-keelne nimetus on tema tööde kaudu saanud rahvusvaheliseks, s. t. välismaail nimeatakse sama kivi eesti nimega. Taimede värvaineid ja taimede ühiskondi on uurinud T. Lippmaa, kelle tööd on leidnud tunnustust välismaailgi.

Arstiteaduses on omandanud rahvusvahelise kuuluse L. Puusepp ja A. Paldrock. Esimene neist on julge uute teede rajaja närvihaiguste kirurgias (peaaju kasvajakad, halva-

¹ F. Leinbock, Die Materielle Kultur d. Esten, Tartu 1932.

tused jne.), teine on kuulus eriteadlasena nahahaiguste (pidalitõve) alal.

Eesti kirjandus. Eesti ilukirjandus on kiiresti kasvanud riikliku iseseisvuse ajal. Tööde arv ja kirjanikkude pere on tunduvalt suurenenud. Kui meie kirjandus endisil ajal arenes aeglaselt, siis olid selles süüdi võõrad võimud, kes pidurdasid eestlaste rahvusliku kultuuri rajamist. Tollal tarvitati ametliku ja hariduskeelena võõraid keeli, mis viis meie õppiva noorsoo ja kogu haritlaskonna võõrkeelse kirjanduse mõju piirkonda. Niipea kui eesti rahvas vabanes ja sai teadlikuks oma iseseisvusest, elab ta oma kirjandusega hoogsalt kaasa. Mitte ainult seltskonnas pole tõusnud huvi eesti kirjanduse vastu, vaid ka riik on loovaid kirjanikke toetanud suuremate summadega Kultuurkapitalist. Eesti rahva vabaks ja iseseisvaks kultuurrahvaks saamisega on ka ta kirjandus tõusnud üldeuroopalikule tasemele.

Proosa alal olgu kõigepealt nimetatud A. Tammsaare, kelle tähtsaim töö on „Tõde ja õigus“, mis ilmus viies osas ja on eesti kirjanduse kandvaimaks saavutiseks. Tema sulest on ilmunud iseseisvusajal veel teisiigi väljapaistvaid teoseid, näit. „Kõrboja peremees“, piibliaineline draama „Juudit“ jt.

Tuntumaist romaanikirjanikest omab väljapaistvat kaalu M. Metsanurk, kelle hilisemaist teoseist olgu nimetatud „Jäljetu haud“, „Punane tuul“, „Ümera jõel“, „Kutsutud ja seatud“ jt. A. Kivikas kujutas õnnestunud asunikku elu oma töis „Jüripäev“, „Jaanipäev“ ja „Mihklipäev“. Samuti on ta kirjutanud kunstiküpse romaani Vabadussõjast „Nimed marmortahvilil“. A. Jakobson on avaldanud mitmeid naturalistlikke romaane. Andeka ja loetavaima noorsookirjanikuna on tuntud O. Luts, kelle „Kevade“ I—II ja „Suvi“ I—II on kujunenud meie noorsoo lemmikraamatuiks.

Teisist romaanikirjanikest tuleks mainida A. Mälku ja K. A. Hindreyd. Esimene on hästi kujutanud randlaste elu, kuna teine on elustanud oma teoseis meie muistseid iseseisvusaegu.

Peale seninimetatud kirjanikkude on iseseisvusaeg andnud meile palju teisigi, kes oma nime jäädvustanud eesti kirjanduslukku. Eesti kirjanikkude töid on tõlgitud (A. Tammsaare, A. Gailit, Fr. Tuglas, M. Metsanurk, E. Vilde, A. Kivikas jt.) ka võõrkeelisse.

Luule alal on iseseisvusajal viljakalt tegelnud M. Under, J. Sütiste, H. Visnapuu, J. Semper.

Kujutav kunst. Nagu meie kirjandus, nii hakkas kujutav kunsti iseseisvusajal jõudsasti edenema. Esmakordselt hakati eesti kunsti riiklikkude ja seltskondlikkude organi-

satsioonide poolt toetama. Riik ostab kunstnikkude õnnestunud töid ning annab andekaile kunstnikele stipendiume töötamiseks ja edasiõppimiseks. Ka seltskonna huvi ja toetus on kunsti vastu kasvanud. Kunstikooli „Pallas“ näol loodi iseseisvusajal esimene kõrgem kunstikool Eestis, ning noored kunstihuvilised võivad nüüd kodumaal omandada vastavat eriharidust. Kõigi nende tegurite tõttu on meie kunst tõusnud üldeuroopalikule tasemele.

Häid teoseid on andnud iseseisvusajal väga mitmed meie kunstnikud. Vanema põlve maalikunstnikest on näit. K. Mägi loonud rea ilusaid maastikumaale, N. Triik häid portreid ning J. Koort kujusid. Kaasaegsete kunstnikkude nooremast põlvest on silmapaistvaim Eduard Viiralt, kelle graafilised¹ tööd on leidnud üldist tunnustust Lääne-Euroopas. Viiraldi joonistusanne on erakordselt suur, tema joonistatud inimeste ilmed on väga huvitavad ja iseloomustavad.

Teiste graafikutena võiks mainida A. Vabbet, H. Mugastot, vanemaist kunstnikest Kr. Rauda, A. Jansenit jt.

Noorema põlve maalijaist on tunnustust leidnud V. Ormisson, E. Leps, K. Veeber, K. Liimand, J. Pütsepp, J. Nõmmik, A. Johani, E. Adamson, E. Ole ja mitmed teised, kujuritena V. Melnik, F. Sannamees, A. Starkopf jt.

Ajakirjandus. Iseseisvusaeg on soodustanud suuresti eesti vaba ajakirjanduse arengut ja levikut. Poliitilised ajalehed ja ajakirjad on leidnud järjest kasvavat poolehoidu laius rahvamasses. 1930. a. ilmus Eestis ligi 300 ajalehte ja ajakirja. Nende arv on nüüd veelgi jõudsamini kasvanud. Suurima lugejaskonnaga ajalehtede hulka kuuluvad praegu Tallinnas ilmuvad „Uus Eesti“, „Päevaleht“, „Rahvaleht“ jt., Tartus „Postimees“. Peale selle ilmub suur hulk väiksemaid ajalehti nii Tallinnas kui ka provintsilinnades. Ajalehtede välimus on muutunud väliselt nägusamaks ja trükitehniliselt täiuslikumaks.

Iseäranis tõhusalt aga on iseseisvusaeg soodustanud mitmesuguste eriajakirjade arengut. Viimaseil aastail on peaaegu kõik tähtsamad erialad esindatud oma ajakirjadega, paljud neist koguni mitmekordselt. Ajakirjade hulk on paisunud määratu suureks. Näiteks kirjanduse, kunsti ja kultuuri alal „Looming“, „Varamu“, põllumajanduse alal „Agronoomia“, sõjanduse alal „Sõdur“, „Kaitse Kodu“ jne. Kodumajanduse ja naiste huvialasid käsitlevad „Taluperenaine“,

¹ Graafika on joonistamine paljundamise otstarbeks trükkimise abil.

„Eesti Naine“ jne. Eesti noorsoole pakuvad vastavat huvitava lugemismaterjali „Õpilasleht“, „Tuleviku Rajad“, „Laste Rõõm“, „Lasteleht“ ja „Päike“. Samal ajal ilmuvad ka kooles omad eriajakirjad.

Meie ajakirjanduse mõju rahvale kasvab aasta-aastalt, levitades ja süvendades meie rahvuslikku elu.

1. Miks on iseseisvusaeg eesti raamatu öitsenguaeg? 2. Milles seisneb eesti raamatu edu iseseisvusajal? 3. Mida mõistetakse rahvuslike teaduste all? 4. Kes on tähtsamad eesti ajaloolased? 5. Mida tead eesti ajalooteaduse saavutisist? 6. Mida on uuritud eesti muinasteaduse, rahvaluule ja eesti keele alal? 7. Kes on nende alade tähtsamad viljelejad? 8. Kelle tööd on leidnud tunnustust arstiteaduse ja loodusteaduste alal? 9. Missugune teos on eesti kirjanduse kandvamaks saavutiseks? 10. Kes on meie tähtsamad kirjanikud? 11. Mida tead eesti kujutavast kunstist? 12. Milline on olnud eesti ajakirjanduse areng eesti iseseisvuse ajal? 13. Missuguseid ajakirju tead? 14. Kas tunned eesti noorsooajakirju?

Majanduselu. Suuri edusamme on teinud ka majanduselu meie riikliku iseseisvuse kestel. Selleks on väljapaistvalt kaasa aidanud riiklik võim oma õnnestunud majanduspoliitikaga.

Põllumajandus. Kui sakslased XIII s. võitjana meie kodumaale asusid, leidsid nad eest võrdlemisi hästi korraldatud põllunduse ja karjanduse. Järgnevate sajandite kestel koondus enamik maast suurte mõisade näol võitjate, sakslaste kätte. Eesti talupoeg, endine maaperemees, pidi leppima vähesega. Tekkis maanälg. Rahval ei jäänud sageli muud üle, kui välja rännata.

Põhjaliku pöörde olundisse tõi Maaseadus. Suurmaaloomanikelt-mõisnikelt võõrandati 2,3 milj. ha maad ja anti neile, kes seda ise harisid. Meie põllumajandus kujundati ümber väikemajapidamis-süsteemiks. Endisile põllumaale kerkisid iseseisvad asundustalud, mille korrastamiseks anti riiklikku toetust.

Maareform, mis andis rahvale peremeheõigused maa üle, on suuri saavutisi meie põllumajanduse arengus. Ligikaudu 280 tuh. eesti talupoega said peremeesteks. (Nende pärisomandiks läinud varanduste väärtus ulatub 200 milj. kroonini.)

Eesti iseseisvusajal on meie põllumajandus sammunud pidevalt tõusuteed. Põllumajanduse arengut on suuresti soodustanud maa viljuse tõus ja tööloomade ning põllumajanduslike masinate üha suurenev kasutamine. Suurt edu on saavutatud ka põllumajanduslike hoonete ehitamise alal.

Toiduteravilja saak, võrreldes Maailmasõja-eelsega, on näidanud määratud tõusu. Eriti jõudsasti on kasvanud nisusaak.

Muist põllukultuurest on pidevalt tõusnud kartuli kogusaak. Samuti tuleb märkida ka viljapuude ja aedviljade järjest kasvavat levikut.

Ent suurimat tähelepanu on iseseisvusajal leidnud piimakarjandus, mis on kujunenud meie taludele tähtsaimaks tuluaallikaks. Lehmade arv ja kvaliteet on suuresti tõusnud. Piimatoodang on kasvanud iseseisvusaastail väga suureks. Osa piimatoodangust läheb eksportvõinaol välismaile, peamiselt Inglis- ja Saksamaale.

Teisist põllumajanduslikest aladest on silmapaistvalt arenenud iseseisvusaaja kestel sea-, lamba- ja kanakasvatus.

Maaviljus on Eestis pidevalt kasvanud. Üha enam tuleb juurde uut põllumaad maaparanduse, soode kuivendamise ja söötis alade ülesharimise teel. Ka kraavitamise ja torutamisega on loodud juurde rohkesti uudismaid. Põldviljade all oli Eestis 1919. a. 675 tuh. ha, 1935. a. aga juba 873 tuh. ha.

Tööloomade ja põllumajanduslikekkude masinate hankimises on tehtud tõhusaid edusamme. 1920. a. oli Eestis hobuseid 168 tuh., 1927. a. aga juba 230 tuh. Hobustekasvatused varustavad kodumaad üha sobivamate hobustega. Masinate arv on 1920. aastast kasvanud ligikaudu kolmekordseks. Ka kunstväetiste tarvitamine on hoogsalt suurenenud.

Suurt edu on saavutatud põllumajanduslikekkude hoonete ehitamise alal. Sõja-aastate tagajärjel olid taluhooned enamasti lagunenud ja uuendamata. Uutes asundustaludes tuli püstitada enamik hooneid uult. Elumaju, lautu jne. on ehitatud iseseisvusajal umbes 340 tuh.

Varemini arvati, et meie põllumajandus ei suuda oma viljaga rahvast toita. Siis veeti leivavilja rohkesti sisse. Nüüd on olud hoopis muutunud. Meie praegune toiduteravilja saak täidab kogu meie tarviduse ja jätkub isegi väljaveoks.

Praegune toiduteravilja saak ületab Maailmasõja-eelse umbes 50%. Seejuures on nisusaak tõusnud kuuekordseks. Varemini arvati, et nisu meie maal ei kasva, või väga vaevaselt. Kuid sordiareture ja nisukasvatuseksuse leviku tõttu kasvab meil nisu päris hästi.

Muist põllukultuuridest on pidevalt kasvanud kartuli kogusaak. Kartulisaaigiga on paranenud ka selle kvaliteet. On aretatud uusi väärtuslike oma maa sorte.

Viljapuude ja aedviljade levik on iseseisvusajal arenenud eriti jõudsasti. Nende tarvitus on suurenenud maal kui ka linnas. Rohkesti on puu- ja aedvilja veetud ka välismaile. Viljapuude arv 1937. a., võrreldes 1920. aastaga, on kasvanud ligemale viiekordseks.

Piimakarjanduses oli 1914. a. Eestis umbes 251 tuh. lehma, 1937. a. aga 446 tuh. Piimakarja tõuaretustöö on võtnud üldist arenguhoogu. Piimatoodang on iseseisvusaastail kasvanud umbes 2,5-kordseks. Enamik piima-

toodangust läheb eksportvõli valmistamiseks ja linnade tarvituseks. Selleks on loonud põllumehed tiheda ühistegelise piimatalituste-võrgu.

Ka seakasvatuse alal on saavutatud silmpaistvaid tulemusi. Tähtsat osa etendavad seakasvatuses eksporttapamajad. Sealiha toodang on tõusnud 1937. a., võrreldes 1920.—24. a., keskmiselt 82%. Lambakasvatuse alal on viimaseil aastail asunud oma lambavilla kokkuostmisele ja selle suuremale tarvitusele riidevabrikuis. Eriti hoogsat arengut on näidanud kanakasvatus. Koos kanade arvu pideva suurenemisega on kasvanud munatoodang 3,5 korda suuremaks.

Eesti põllumajanduses saavutatud edu on tingitud riiklikust põllumajanduspoliitikast ja põllumeeste endi visast tööst. Töö produktiivsus ja selle tasuvus on suurendanud talupoegade ostujõudu, mis omakorda võimaldab teostada uusi paranduskavu põllumajanduses, näit. elektri rakendamist talumajapidamises.

Tööstus. Eesti riigi loomisel oli enamik Eesti maa-alal asuvaist tööstusist kohastatud Vene suurriigi nõuetega. Iseisvusega kaotas Eesti tööstus oma tähtsa turu. Pääaegu kõik suuremad tööstusettevõtted jäid seisma. Neid kaupu, mida tööstus võis anda, tarvitas siseturg vähe; rahva ostujõud oli suuresti langenud. Neid kaupu aga, mida siseturg hädasti vajab, polnud tööstusettevõtted seni valmistanud. Seepärast vajab tööstus põhjalikku ümberkorraldust.

Eesti Pank hakkas andma laene uute tööstusettevõtete asutamiseks ja endiste tegevuse laiendamiseks.

Viimaseil aastail on Eesti tööstuses avaldunud järjekindel ja pidev tõus. Käitiste arv on kasvanud, vastavalt mitmekesisele turunõudele. Seejuures omandab tööstustoodangu mahutamisel siseturg üha suurema tähtsuse. $\frac{2}{3}$ tööstus- saadusi läheb siseturule ja $\frac{1}{3}$ välisurule.

Tähtsamaiks tööstusharudeks on meil kivide ja muldade ümbertöötamine, turba-, metalli-, keemia-, tekstiil-, ehitus-, paberi-, toidu- ja maitseainetetööstus jm. Moodsamaist tööstusist tuleks mainida eriti põlevkivitööstust, mis mängib Eesti majanduselus suurt osa.

Eesti iseseisvusajal on loodud mitmed tööstusharud, mida meil varemini polnud. Iseseisvuse saavutamisel pandi alus põlevkivitööstusele. Esimesena hakkas teotsema Riigi Põlevkivitööstus, kuid peagi tekkis selle kõrval ka eraettevõtteid. Põlevkivitoodang on kasvanud iseseisvusaja kestel enam kui 100-kordseks. (1919. a. toodeti umbes 10 tuh. tonni põlevkivi, 1937. a. aga 1126 tuh. tonni.) Põlevkivi on lahendanud Eesti tööstuse kütte küsimuse. Puude osatähtsus vabrikute küttematerjalina on suuresti langenud ja selle asemele on astunud põlevkivi. Ka põlevkiviõlitööstus on õlivabrikute ehitamisega omandanud järjest kasvava tähtsuse. Selle kõrval on jõudsasti edenemas ka bensiiinitööstus. Kodumaa bensiiinitoodang ulatub praegu 13 tuh. tonnini aastas.

Peale põlevkivi on hakatud iseseisvusajal kasutama ka fosforiiti, mille tööstuse ümberkorraldus on praegu käsil. Fosforiidist valmistatakse põlluväetist ja kanade jõusööta.

Ka turbatööstust on ulatuslikumalt arendatud alles iseseisvusajal. Praegu ulatub turbatoodang üle 300 tuh. m³, olles kasvanud kuuekordseks.

Suuri edusamme on saavutatud klaasitööstuses, eriti tahvelklaasi valmistamise alal. Sama tuleb öelda ka telliskivitööstuse kohta. (Telliskivide kogutoodang oli 1936. a. 34,4 milj. kivi.)

Ka metallitööstuse mõned alad on hakanud iseseisvusajal hoogsalt arenema, eriti telefoni- ja raadioaparaatitööstus, alumiiniumitehased, jalgrattatööstus jt.

Tekstiilitööstuses on loodud hoopis uusi tööstusharusid, näit. kunstsiidi ja trikootažitööstus jt. Ka vanu ettevõtteid on ümber kujundatud.

Uute tööstusharudena on iseseisvusajal tekkinud veel kunstsarve-, kummi-, maiusainete- ja pudukaubatööstus. Kunstsarvetööstusest on kujunenud tähtis eksporttööstusharu. Kummitööstuses on tähtsaimaiks tooteiks kummijalatsid ja mitmesugused tehnilised tarbed, mis kõik turustatakse kodumaal. Ka šokolaaditööstus on rajatud iseseisvusajal. Alul tarvitas meie šokolaadi ainult siseturg, kuid praegu veetakse seda rohkesti ka välismaile.

Ehitustööstus on tähtsamaid alasid, mis on mõjutanud suuresti meie rahvamajandust. Praegu on ehitustegevus väga suur nii elumajade kui ka tööstushoonete, sildade jne. ehitamise alal.

Ka teised tähtsamad tööstusharud, nagu naha-, puu-, tuletiku-, paberija tselluloosi-, tubaka-, õlletööstus jt. on saavutanud suurt edu, kohastades oma tegevust vastavalt turunõudeile.

Praegu on Eestis üle 30 tuh. tööstusliku ja käsitööettevõtte. Neis on tegevuses üle 50 tuh. inimese. Meie praegust tööstust iseloomustab toodangu suur mitmekesisus, mis suudab kodumaa tarbeid üsna suurel määral rahuldada. Erilist rõhutamist leiab tööstuse tehniline arendamine. Üha enam kasutatakse moodsaid tehnilisi vahendeid ja tööviise. Meie tööstus on astumas uude arengujärku moderniseerimise ja ratsionaliseerimise suunas.

Kalandus. Kalandus on iseseisvusajal kujunenud rahvamajanduslikult üsna tähtsaks alaks. Kalapüüdjate perekondade arv tõuseb Eestis üle viie tuhande. Kala on paljudel kodumaa turgudel üheks tähtsamaks kaubaaineks. Eesti kalanduse arengut on tõhusalt arendanud riiklik kalanduspoliitika. Kalapüügiriistade muretsemist ja kala töötlemis- ning säilitamisruumide asutamist on edendatud riiklikkude laenudega. Mootorpaatide, aerupaatide ja purjepaatide hulk kalapüügi alal on tunduvalt suurenenud.

Peamisiks püügikaladeks Eesti merevetes on räim, kilu ja koha, sisevetes haug, latikas, ahven, koha jt. Püügisaadused turustatakse enamasti siseturul, kuid väärtuslikumaid kala-

liike, nagu hauge, angerjaid, kohasid, lõhesid jm., veetakse ka Poolasse, Saksasse ja Rootsi ning Soome. Ka kodumaal valmistatud kalakonserve veetakse rohkesti välismaile.

Kaubandus. Eesti iseseisvus-aja vältel on teostatud tõhusaid ümberkorraldusi ka välis- ja sisekaubanduse aladel.

Eesti väliskaubanduse üldilme oleneb meie rahvamajanduse koostisest. Meie tähtsaimad väljaveoained on põllumajanduskaubad, eeskätt karjasaadused, metsamaterjalid, osa tööstustoodangust mitmesuguseil aladel jne. Sisseveos on esikohal ained, mis meil puuduvad või mille tootmiseks meil pole eeldusi. Rõhukas ülekaalus on tööstuskaubad, s. o. kaubad, mida tööstus töötleb siseturu ja väljaveo jaoks. Tööstuskaupade import moodustab praegu rohkem kui $\frac{3}{4}$ kogu sisseveost. Tähtsamaiks väljaveo- ja sisseveomaiks on meile Lääne- ja Kesk-Euroopa tööstusriigid, peamiselt Inglis- ja Saksamaa.

Väljaveos on karjasaaduste, nagu või, peekoni, munade jne., osatähtsus iseseisvusajal pidevalt suurenenud. 1923.—1925. a. veeti karjasaadusi välja 14,5 milj. kr., 1934.—37. a. 23,9 milj. kr. väärtuses. Või, peekoni, munade ja lihakauba väljavedu on mitmekordistunud.

Puu, tselluloosi ja paberi väljaveo osatähtsus on püsinud viimase 15 a. kestel 30% kogu väljaveost. Väärtuse järgi langes väljavedu kriisiaastail, kuid seda tuleb panna peamiselt hindade languse arvele.

Muude toodete hulgas osutab eriti keemiatööstustoodete (põlevkiviõli, tselluloidi ja selle aseainete, bensiini jt.) väljavedu järjekindlat tõusu. Vabariigi algaastail oli keemiatööstussaaduste väljavedu umbes 1 milj. krooni, 1937. a. aga juba 8 milj. krooni.

Kuigi meil metalle ei leidu, oleme ometi igal aastal vedanud välja üle 1 milj. krooni eest metalle ja nende tooteid, peamiselt vanarauda, telefoniaparaate ja muid väiksemaid metallesemeid. Ka mitmesuguste muude toodete väljaveos on märgata tõusu, eriti elusloomade, tahvelklaasi, naha jt. ainete ekspordis.

Sisseveos on eriti metallide ja metalltoodete import järjest kasvanud. Samal ajal on kodumaa teravilja kaitsepoliitika tõttu langenud toidu- ja maitseainete sissevedu.

Kriisiaastad on väliskaubandust ajutiselt suuresti pidurdanud, kuid viimaseil aastail on märgata siin jälle pidevat tõusu. Viimaste aastate kestel on suudetud sissevedu ülekaalus hoida, mis on andnud suuri tulusid.

Ka sisekaubanduses on iseseisvusajal sammunud tõusuteed. 1937. a. tõusis üldine kaubandusettevõtete arv üle 14 tuhande. Kõige enam teotseb kaubandusettevõtteid toidu- ja maitseainete, tekstiiltoodete ja pudukaupade jm. aladel.

Veondus ja side. Veonduse alal on Eesti teinud iseseisvus-aja kestel tõhusaid edusamme. Tähtsaimas veondusharus — raudteede võrgus — on teostatud palju juurdeehitisi ja

uuendusi. Eriti hoogsalt aga on levinud iseseisvusaja kestel autoveondus. Ühenduses sellega on hakatud suurt rõhku panema maanteede korrastamisele.

Ka meie laevandus on omariikluse ajal tunduvalt edenenud. Samuti on õhuliikluses, mis varemini hoopis puudus, Eestis saavutatud suurt edu.

Tähelepanuväärt edusamme on tehtud ka posti alal. Postindus on arendatud eeskujulikule tasemele.

Raudteedevõrk oli saanud sõja ajal tublisti kannatada. See pärast tuli iseseisvuse algaastail töötada peamiselt ehitiste, teede ja sildade korrastamise alal. Ent peagi asuti ka raudteedevõrgu täiendamisele, korraldades liiklemist ka neis maakohis, kus see seni puudus. Uusi raudteid on ehitatud iseseisvusajal üle 400 km. Raudteedevõrk Eestis suurenes seetõttu $\frac{1}{3}$ võrra, ulatudes praegu 1434 km. Uutest raudteeliinest on tähtsaimad: Tartu—Petseri, Rapla—Virtsu ja Lelle—Papiniidu.

Raudteid on püütud teha rahvale igati kättesaadavaks, rakendades neid oma maa üldhuvide teenistusse. Seda näitab seegi, et jaamade ja peatuskohtade arvu on suurendatud üle 100%. 1923./24. a. oli neid 111, nüüd 241.

Raudteetuludest moodustab kaubavedu üle poole ja reisijatevedu keskmiselt 35%. Kaubavedu raudteil on tõusnud iseseisvusaja kestel kahekordseks. Viimaseil aastail on Raudteede Talitus teostanud tagajärjekaid ümberkorraldusi reisijate- kui ka kaubaveo alal. Reisijateveoks on suurendatud mootor- ja elekterrongide arvu ning muudetud kiiremaks auru- reisirongide liiklemist. Kaubaveo elustamiseks on loodud igasuguseid hõlbustusi, pannes erilist rõhku väikesaadetiste kiirele edasitoimetamisele.

1920. a. sisaldas kogu autodepark Eestis 144 ühikut, 1937. a. aga 5145. Suure tähtsuse on omandanud autobuseliinide võrk. Autobuseliine kasutatakse peamiselt reisijateveoks, vähesel määral ka kauba- ja postiveoks. Peale sõidu- ja veoautode, autobuste ja mootorrataste leviku on kasvanud pidevalt ka jalgrataste arv. 1937. a. oli Eestis liikvel üle 100 tuh. jalgratta.

Maanteede alal on teostatud suuri edusamme. Maanteedevõrgus omab erilist tähtsust magistraaltee Tallinnast Viljandi kaudu Riiga, mis ühendab meid Lääne-Euroopaga.

Kaubalaevastik on kasvanud, võrreldes 1922. a., mahult 3,5-kordseks. 1937. a. lõpul ulatus Eesti kaubalaevastiku maht umbes 176 tuhl br.-reg.-tonnini. Seejuures on aurikute arv suurenenud purjekate arvel. Samuti on kasvanud igal aastal ka suuremate laevade juurdetulek.

Meie kaubalaevastik on tegev peamiselt välisvetes, välisriikide-vahelises vedudes.

1937. a. läbisid meie kodumaad järgmised lennuliinid: Tallinn—Helsingi, Tallinn—Riia—Königsberg ja Tallinn—Riia—Varssavi. Peale selle oli veel tegevuses Riia—Tallinn—Leningradi lennuliin. Lennuliinid on leidnud aasta-aastalt järjest enam kasutust. (Reisijatevedu kasvas 587-lt inimeselt 1921. a. 9,9 tuhandele 1936. a.)

Eesti linnad ja maakohad on seotud tihedalt postiasutuste võrguga, mille koguarv tõuseb 3,9 tuhandeni. Postivedu toimub raudteil ja reisuautobustel, kõrvaliselt maakohis palgatud postivedajate abil. Telefon, tele-

graaf ja raadio on leidnud laialdast tarvitust nii sise- kui välismaaga ühenduse pidamises.

Meie kodumaa on oma lühikese iseseisvusa- aja kestel saavutanud erakordseid tulemusi kõigil elualadel. Nii ilukirjanduse kui ka teaduse põllul on sirgunud eestlasist nimekaid mehi, kelle saavutised on leidnud tunnustust välismailgi. Ka majanduselus on omariikluse kestel tehtud suuri edusamme. Eestile on iseseisvusaeg olnud väga õnnistusrikas, tänu meie rahva püsivale tööinnule ja meie riigijuhtide ennastsalgavale tegevusele.

1. Millise pöörde tõi meie põllumajandusse maareform? 2. Milliseid edusamme on iseseisvusajal saavutatud maaviljuse, põllumajanduslikkude hoonete ehitamise, tööloomade ja põllumajandusmasinate hankimise alal? 3. Kuidas on arenenud kartuli, viljapuude ja aedviljade levik? 4. Mida on saavutatud loomapidamise alal? 5. Miks vajab Eesti tööstus iseseisvusa alguses ümberkorraldust? 6. Millised uued tööstused on tekkinud iseseisvusajal? 7. Missuguseid edusamme on saavutatud Eesti tööstuses? 8. Milline on meie kalanduse seisund? 9. Millised on meie tähtsaimad väljaveoained? 10. Missugused ained on sisseveos esikohal? 11. Missugused riigid on meie tähtsaimaks sisseveo- ja väljaveomaiks? 12. Kuidas areneb meie sisekaubandus? 13. Mida on saavutatud iseseisvusa aja kestel raudteede alal? 14. Missugused iseseisvusajal ehitatud raudteist on tähtsaimad? 15. Kuidas on arenenud Eestis autoveondus? 16. Missugune on meil tähtsaim maantee? 17. Milliseid edusamme on saavutatud laevanduses, õhuliikluses ja posti alal?

Järeloona.

Käesolev töö langeb sisult ühte algkooli VI klassi kursusega, kusjuures üldajaloo osa on tunduvalt lühendatud. Eesti iseseisvuse aja käsitluses on mittedunduslik osa eraldatud väiksema kirjaga, olles siiski materjaliks, mida õpetaja saab kasutada vastavalt mainitud ajajärgu põhinoetele.

J. Adamson.

Sisukord.

I. Vene aja algus	3—8
Eestlaste seisund Vene valitsuse alguses.	
II. Euroopa sündmusi XVIII sajandil	9—11
1. Vana kord. Valgustatud ainuvalitsus ehk absolutism. Suur Prantsuse revolutsioon. 2. Soome alistamine Venele.	
III. Pärissorjuse kaotamine Eestis	12—19
1. Valgustusaja ideed tungivad meie kodumaale. 2. Talurahva vabastamine.	
IV. Teoorjuse aeg	12—19
1. Rahva töö. Maksud. Toitumine. 2. Elamud. Tarbe- riistad. Röivastis. 3. Eestlased ostavad talusid päri- seks. Teorjus kaob.	
V. Rahvusriikide tekkimine Lääne-Euroo- pas	48—49
VI. Eestlaste rahvuslik ärkamine	50—72
1. Rahvahariduse eest hoolitsemine. 2. Rahvusliku tunde äratajad. Ärkamisaja üritusi. 3. Soome rah- vuslikke püüdeid. Rahvuslik liikumine.	
VII. Üldine tõus eesti rahva elus XX sajandi alguses	73—87
1. Jaan Tõnisson. K. Päts. 2. 1905. a. revolutsioon. 3. Pärast revolutsiooni.	
VIII. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine	88—130
1. Maailmasõda 1914—1918. 2. Hõimuriikide, Soome ja Ungari kujunemine. 3. Eesti vabadusvõitlus. 4. Eesti Asutava Kogu töö.	
IX. Eesti riikliku iseseisvusaja saavutisi	131—147
1. Poliitiline elu. 2. Saavutisi eesti vaimses ja majan- duslikus elus.	

A

10978

160443

HIND 1 KR. 70 SENTI